

Святослав Терський

АРХЕОЛОГІЯ
ГАЛИЦЬКО-ДОБИ
ВОЛИНСЬКОЇ
ДЕРЖАВИ

СВЯТОСЛАВ ТЕРСЬКИЙ

**АРХЕОЛОГІЯ
ГАЛИЦЬКОДОБИ
ВОЛИНСЬКОЇ
ДЕРЖАВИ**

«СТАРОДАВНІЙ СВІТ»

КИЇВ • 2014

ББК Т4(4Укр3)431.2
УДК 904(477.8)"653"

Т-356

Наукове видання

Терський С. В. Археологія доби Галицько-Волинської держави.- К.: «Стародавній Світ», 2014. – 164 с. – 131 рис. – кольор. вклейка (26 фото).

Історія Галицько-Волинської держави – спадкоємиці Київської Русі – є важливим відтинком історії українського народу. Із причини лаконічності давньоукраїнських літописів археологічні пам'ятки галицько-волинських земель X-XIV ст. залишаються найголовнішим джерелом для вивчення історії та культури середньовічної України.

Науковий редактор

Дещинський Л.Є., доктор історичних наук, професор,
заслужений діяч науки і техніки України,
академік Академії наук вищої школи України

Рецензенти:

Войтович Л.В., доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри історії середніх віків та візантології
Львівського національного університету імені Івана Франка;
Пивоваров С.В., доктор історичних наук, професор,
помічник директора Національного заповідника
«Києво-Печерська лавра».

Коректор: Гусєва О.С. *Верстка:* Панікарський А.В.

ПП «Видавництво «Стародавній Світ»
тел. (044) 599-34-43, 223-13-21
e-mail: books@ancientry.org
www.ancientry.org

Свідчення про внесення до Державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів видавничої
продукції ДК №3991 від 24.02.2011 р.

Підписано до друку 01.09.2014 р. Формат видання 70x100^{1/16}.
Папір книжковий Novell. Друк офсетний. Гарнітура Book Antiqua.
Ум.-друк. арк. 15,6. Обл.-вид. арк. 16,2.
Наклад 300 прим. Зам. 1-09.

ISBN 978-966-2608-25-0

© Терський С.В., 2014
© «Стародавній Світ», 2014

Зміст

Вступ 6

Розділ 1. Історія дослідження археологічних пам'яток
галицько-волинських земель. Археологи та їх колекції 8

Розділ 2. Основні типи нерухомих археологічних пам'яток:
неукріпленні поселення, городища, кладовища, міста 15

Розділ 3. Територія та міста Галицько-Волинської держави.
Історична топографія та типи будівель 28

3.1. Міста

3.1.1. Галицька земля 32

3.1.2. Звенигородська земля 38

3.1.3. Перемишлянська земля 47

3.1.4. Теремовльська земля 51

3.1.5. Володимирська земля 57

3.1.6. Луцька земля 64

3.1.7. Погорина 75

3.1.8. Болохівська земля 91

3.1.9. Белзька земля 92

3.1.10. Міста Берестейщини та Полісся 96

3.1.11. Міста Забужжя 97

3.2. Будівлі 104

Розділ 4. Суспільно-економічний та культурний розвиток

4.1. Сільське господарство, промисли і транспорт 115

4.2. Ремесло та торгівельні зв'язки 119

4.3. Культура та міжнародні зв'язки 140

4.4. Суспільні стани у світлі археологічних джерел 150

Післямова 163

Вступ

Західні землі України-Русі волею долі сформувались у самій колісці слов'янства. Саме на просторах поміж Прип'ятськими болотами та Карпатським хребтом більшість учених розміщують прабатьківщину слов'ян. Саме тут, на рубежі епох, майже в географічному центрі Європи, по сусідству з кордонами Римської імперії, відбувалася генеза давньослов'янських культур, носіям яких судилося розселитися на просторах Центральної та Східної Європи від Балкан до Білого моря. На цих землях формувалися перші східнослов'янські племінні об'єднання, розвивалися важливі міжплемінні центри, створювалася своєрідна регіональна субкультура, елементи якої знаходилися при витоках сучасної української культури. Київська держава, сформована на східній околиці цього давньослов'янського племінного масиву, визначила подальшу долю волинян та білих хорватів. Відтак, галицько-волинські землі є важливою складовою частиною праукраїнської етнічної території.

Вони й стали носіями цієї своєрідної субкультури, якій у межах східнослов'янського культурного простору протягом багатьох століть вдавалось творити власну суспільно-політичну організацію – Галицько-Волинську державу (далі – ГВД).

Передумовою галицько-волинського об'єднання була географічна ситуація, що формувала поживлений Балто-Чорноморський коридор вздовж Дністра та Західного Бугу. Формування цього коридору має тривалу передісторію, яка прочитується за допомогою археології. Природні умови сприяли встановленню стабільної мережі заселення басейнів Дністра та Західного Бугу вже у II-I тис. до н. е., на що вказують численні предмети причорноморського імпорту. Товари і народи активно пересувалися на балто-чорноморському просторі з віссю на Дністрі та Західному Бугу, де вперше з'явилися слов'янські укріплені поселення, під захистом яких формувалися місцеві ранньодержавні структури місцевих племен білих хорватів та волинян.

Шлях по Дністру та Західному Бугу як альтернатива традиційному шляху («із варяг в греки») у подальшому мав вирішальний вплив на політичний розподіл території Київської держави, який спершу призвів до виділення з її складу Галицького князівства як напівзалежного від Києва державного утворення на чолі з місцевою династією князів Рюриковичів, а згодом визначив ослаблення зв'язків Волині з Києвом, а відтак і до союзу Галицького і Волинського князівств.

На жаль, писемні джерела, зосереджені, переважно, на описі політичних подій, дають дуже скупу картину цього культурного середовища. Повноцінно висвітлити різні сторони державного устрою, структури заселення, топографії середньовічних міст з їх духовною та матеріальною культурами дозволяють археологічні дослідження. Вони ведуться на галицько-волинських землях уже понад два століття.

Особливо значною на цій території є концентрація пам'яток середньовічної доби, які фіксують у своїх напластуваннях історію південно-західних земель Київської Русі – Галицького та Волинського князівств. Найкраще вивченими містами тут є Галич, Володимир, Лучеськ, Звенигород, Дорогобуж, Пересопниця, Пліснесько. Грунтовне вивчення археології західних областей України – важлива складова діяльності великого колективу археологів Львова, Києва, Тернополя, Івано-Франківська, Луцька, Рівного, Чернівців.

Західна частина цих земель із давніми княжими містами – Перемишль, Сянок, Ярослав, Червен, Холм, Дорогичин та ін., сьогодні відділена політичним кордоном, проте зберігає історичну єдність із основною складовою Волині та Галичини. Західні землі Галичини та Волині плідно досліджують також археологи із Кракова, Варшави, Любліна, Ряшева, Перемишля та Замостя. Щороку у різних видавництвах по обидва боки українсько-польського кордону з'являються десятки збірників статей та окремі монографії, які висвітлюють успіхи у вивченні археологічної спадщини краю. Все нові та нові відкриття роблять актуальним узагальнення даних різноманітних археологічних експедицій.

Метою даної роботи є огляд археологічних пам'яток західного регіону середньовічної України, які відображають процес зародження та розвитку Галицького та Волинського князівств.

Розділ 1

Історія дослідження археологічних пам'яток галицько-волинських земель

В українському культурному середовищі завжди зріло прагнення, щоб ГВД зайняла відповідне її справжній ролі місце на історичній карті середньовічної Європи. Адже це була одна з наймогутніших свого часу держав, яка сформувала своєрідну культуру, жила своїм, часто, складним соціальним життям і залишила яскравий слід у світовій історії. Вже сам акт коронування на короля України-Русі — номінального глави імперії Рюриковичів, саме князя Данила Романовича був визнанням її авторитету та могутності.

Видатними історіографами ГВД були українські історики XIX–XX ст.: Денис Зубрицький, Ісидор Шараневич, Михайло Грушевський, Іван Крип'якевич, Ярослав Ісаєвич, Микола Котляр, Ярослав Дашкевич та інші.

Важливою складовою цього дослідницького процесу було колекціонування та польове дослідження старожитностей Галицько-Волинської держави, яке теж має кількасотрічну історію. Старожитності княжої доби займали помітне місце вже у магнатських колекція XVIII ст. Піонерами у царині професійних археологічних досліджень княжих пам'яток регіону були відомі діячі української науки XIX ст. Ісидор Шараневич, Володимир Антонович, Михайло Грушевський (рис. 1–2).

Одним із основних питань вивчення археології українського Прикарпаття у цей час було розташування стародавнього Галича (рис. 3). Більшість учених вміщували його на місці нинішнього однойменного районного центру Івано-Франківської області. У 1890 р. А. Чоловський висунув нову концепцію, згідно з якою рештки літописного Галича потрібно шукати у с. Крилос над р. Луква, де розташоване велике городище. Перші професійні археологічні дослідження галицьких пам'яток у 1882–1884 рр. провів І.І. Шараневич. В околицях Галича, Крилоса і Залукви відкрито фундаменти семи білокам'яних монументальних споруд-храмів.

**Рис. 1. Професор
львівського університету
Ісидор Шараневич
(1829-1901)**

**Рис. 2. Професор
київського університету
Володимир Антонович
(1830-1908)**

Початок широких археологічних досліджень у Крилосі припадає на 30ті роки ХХ ст., коли Я. Пастернак відкрив тут фундаменти Успенського кафедрального собору та створив археологічний «портрет» княжого міста. Це відкриття і вирішило проблему локалізації столиці Галицько-Волинської Русі. Важливі розкопки дослідник провів також у літописних містах: Тереховлі (1931, 1937 рр.), Львові (1932-1933 рр.), Белзі (1935-1937 рр.), Звенигороді (1937 р.), Пліснеську (1940 р.) та

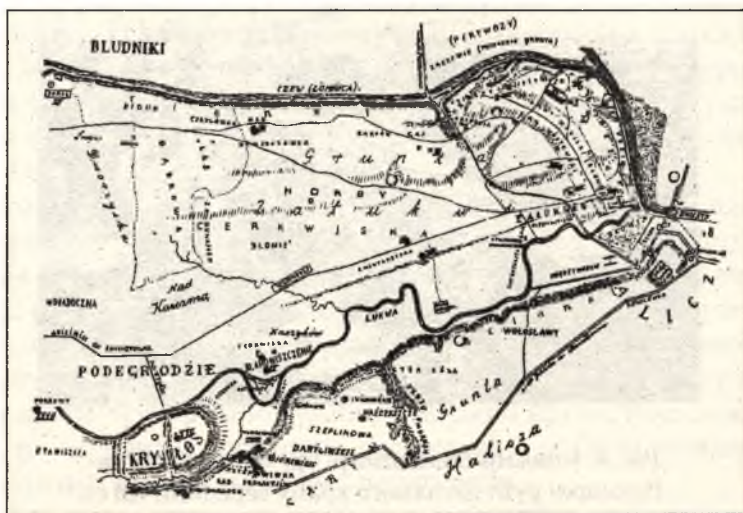

Рис. 3. План Галича за Й. Пеленським. 1909 р.

кладовищі княжої доби у Валяві (1939 р.) в околиці Перемишля. Велику підмогу у його дослідженнях надавали місцеві краєзнавці. Зокрема ґрунтовне вивчення топографії літописних міст Галича, Звенигорода, Теремблові, Белза, Буська на рубежі 1920–1930х рр. провів краєзнавець Л. Чачковський

Важливою віхою у вивченні старожитностей Волинського князівства були перші професійні розкопки князівських храмів, проведені у 1886 р. В.Б. Антоновичем та А.В. Праховим у м. Володимирі (рис. 4). У міжвоєнний період важливими були розкопки археологів М. Древка, О. Цинкаловського, Я. Фітцке та З. Леського, проведені у княжому Володимирі, Лучеську, Пересопниці та їхніх околицях.

Систематичне вивчення пам'яток княжої доби відновили у кінці 1950–1980-х рр. львівські археологи В.В. Ауліх (Галич), Г.М. Власова (Звенигород), О.О. Ратич (Львів, Судова Вишня, Перемиль, Звенигород), В.С. Терський (Звенигород, Пересопниця, Перемиль та ін.), Р.С. Багрій (Пліснеськ, Тустань, Львів). Згодом до них приєдналися волинські дослідники М.М. Кучинко (розкопки городища XI ст. поблизу Чарукова та Володимира), Ю.М. Нікольченко та Б.А. Прищепя (Дорогобуж, Муравиця).

Проте, найбільш системні дослідження старожитностей одного регіону – Чернівецької обл. проведені у 1950–1980х рр. Б.О. Тимощуком. Тоді було картографовано близько 90% всіх відомих на сьогодні пам'яток княжої доби, в т. ч. 20 горо-

Рис. 4. Княжий Володимир, ур. «Федорівщина». Розкопки руїн цегляного храму середини XII ст. під керівництвом київських професорів В.Б. Антоновича та А.В. Прахова. 1886 р.

дищ, розпочате планомірне вивчення літописного Василева. Важливе значення мали результати багаторічних розкопок Б.О. Тимощука та І.П. Русанової на городищах XII–XIII ст. над р. Збруч, ототожнених із дохристиянськими культовими центрами. Сьогодні дослідження на Чернівеччині продовжують його учні С.В. Пивоваров, Ю.В. Мисько, І.П. Возний, а на Тернопільщині – М. Ягодинська та ін. Дещо слабше досліджено літописне Пониззя. Зокрема, відсутність надійної хронологічної шкали кераміки не дозволила правильно продатувати середньовічні археологічні комплекси у Кам'янці-Подільському, Бакоті та на інших пам'ятках регіону.

Надзвичайно цінні результати дали багаторічні дослідження В.І. Якубовського на пам'ятках давньої Болохівщини, яка культурно та політично тяжіла до галицько-волинських земель. Найбільш повно досліджено поселенський комплекс літописного Губина на р. Случ.

Важливе значення мали роботи колективу Санкт-Петербурзьких археологів у складі М.К. Каргера, П.О. Раппопорта, М.В. Малевської та Г.О. Пескової, якими було досліджено пам'ятки архітектури у Володимирі, Любомлі, Лучеську та Дорогобужі. Натомість, в значній мірі втраченими для науки виявилися результати розкопок М.К. Каргером городища на р. Гуска поблизу Шепетівки.

Протягом 1980–1990х рр. значні дослідження монументальної храмової архітектури Галича відновила експедиція під керівництвом Ю.В. Лукомського. Сільські поселення X–XIII ст. з 1979 р. розкопує широкими площами експедиція київського археолога Д.Н. Козака. Експедиції ДП «Волинська старовина» та «Рівненська старовина» під керівництвом О. Златогорського та Б. Прищепи за останні роки провели масштабні рятівні розкопки у літописних Дубно, Острозі, на околиці Лучеська (ур. Гнідава), на Шацькому городищі тощо.

Важливим етапом у дослідженні пам'яток ГВД є діяльність створеної у середині 1980х рр. у Львівському історичному музеї на добровільних засадах Волинської археологічної експедиції (далі – ВАЕ ЛІМ). Хоча вона діяла за умов відсутності цілеспрямованого бюджетного фінансування, переважно на невеликі кошти, які надходили з різних організацій, результати її діяльності примножувалися завдяки приватним жертвам та ентузіазму учасників експедиції і робили можливим досягнення певних наукових результатів.

З перших польових сезонів діяльності експедиції дослідженнями було охоплено пам'ятки на просторах між річками

Горинь та Західний Буг. В такий спосіб визначилися географічні межі, в яких надалі працює експедиція. Вони переважно збігаються з лісостеповою смугою — т. зв. Волинським Опіллям, де сформувалися головні історичні центри краю — міста Володимир, Лучеськ, Пересопниця та інші, які витягнулися вздовж межі Лісостепу та Полісся обабіч давнього шляху з Києва до Західної Європи.

Комплексне вивчення території міст вимагало проведення стаціонарних досліджень у різних структурних частинах міської території, розкопок пам'яток археології Волині: городищ, неукріплених поселень, могильників. Саме тоді локалізовано згадані у літописі населені пункти X–XIII ст., а саме: Березовичі, Бужковичі, Житані, Заречеськ, Коливань, Липа, Свинюхи, Хвалимичі. Відкриттям стали невідомі раніше на Волині пам'ятки оборонного зодчества — довгі загороджувальні вали (на зразок Змійових валів в околиці Києва).

ВАЕ ЛІМ проведено узагальнювальні дослідження археологічних пам'яток регіону Верхнього Побужжя, Розточчя та Пересопницького князівства. Вивчалася поселенська структура мікрорегіонів в окрузі літописних Володимира, Лучеська та Пересопниці. Встановлено їх центральні поселення, об'єкти дохристиянського культу тощо. На основі проведених досліджень створено науково обґрунтовану реконструкцію ранньосередньовічного адміністративно-територіального поділу Волині.

Польовими дослідженнями локалізовано проходження торгової комунікації, яка була відгалуженням Великого трансконтинентального шовкового шляху Китай — Західна Європа на проміжку між Володимиром та Пересопницею, встановлено місця переправ, волоків тощо. З метою дослідження історико-географічного контексту галицько-волинського порубіжжя проведено суцільні археологічні обстеження у верхів'ях басейну р. Західний Буг.

Важливим результатом проведених ВАЕ ЛІМ досліджень була популяризація пам'ятоохоронних проблем. Експедиція встановила численні факти руйнування пам'яток археології і довела їх до відома громадськості через місцеву, обласну та республіканську пресу. В радіо- та телеінтерв'ю постійно наголошувалося на необхідності проводити планомірні рятувчі розкопки у місцях майбутньої забудови. Учасники експедиції намагалися привернути увагу органів влади до проблеми найбільш суспільно важливих об'єктів. Поставлена тоді проблема створення постійних, фінансованих з бюджету,

археологічних експедицій у таких історично важливих містах ГВД, колись політичних і культурних центрів усієї України, як Володимир та Луцьк, не вирішена й досі.

Сучасний стан археологічного вивчення пам'яток ГВД бажає бути кращим. З початку XXI ст. у зв'язку з кризою влади значно скоротилися археологічні роботи українських археологів. Натомість серйозно зросли інвестиції у дослідження галицько-волинських пам'яток на території Польщі, якій належить більша частина колишньої Перемишльської землі, та західна (забузька) частина Волинського князівства. За останні десятиріччя проведені значні археологічні дослідження таких літописних центрів Надсяння та Забужжя, як Перемишль, Сянок, Ярослав, Любачів, Холм, Червен та ін. Важливі відкриття кафедрального храму, зведеного за часів короля Данила, здійснені у Холмі колективом українських та польських археологів у 2013 р.

Важливими центрами вивчення та збереження пам'яток ГВД є музеї західного регіону України.

Сьогодні найбільшим сховищем пам'яток матеріальної культури Галицько-Волинської держави є Львівський історичний музей. Його фондова збірка «Київська Русь» нараховує близько 50 тис. експонатів. Її формування припадає на час заснування музеїв у Львові та початок професійного вивчення археологічних матеріалів. Помітне місце серед цих старожитностей посідають колекції місцевих краєзнавців оо. Білінкевича і Мекелити зі Звенигорода та А. Крушинського з Теремовлі, передані ними на зберігання до музею наприкінці XIX – у першій половині XX ст.

Найбільші археологічні колекції сформувалися внаслідок розкопок, проведених Науковим товариством ім. Т. Шевченка під керівництвом Ярослава Пастернака (Галич, Белз, Пліснесько, Валява біля Перемишля, 1932–1940 рр.), відділом археології Інституту суспільних наук АН УРСР (нині – Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України) під керівництвом Івана Старчука (Пліснесько) та Олексія Ратича (Судова Вишня, Львів, 1946–1975 рр.), Львівським історичним музеєм (1953–1985 рр.) під керівництвом Галини Власової, Володимира Терського, Ігора Свешнікова (Звенигород), Романа Багрія (Пліснесько), Володимира Петегирича та Марії Піцишин (Белз), Віри Гупало (Берестяни), Святослава Терського (Лучеськ, Львів, Пересопниця, Володимир, Чемерин).

Сучасна історіографія проблеми пов'язана із новими спробами синтетичного погляду на історичні процеси з використанням

як писемних, так і археологічних джерел. Ці поризання були характерними вже для історіографії XIX ст. (школа М. Грушевського та ін.). Багато дискусійних питань з історії та археології ГВД піднято у працях петербурзького історика О. Майорова та учнів його школи. Вже перша монографія О. Майорова була спробою пристосувати теорію міської общини І.Я. Фроянова до історії галицько-волинських земель.

ЛІТЕРАТУРА

Пастернак Я. Археологія України / Я. Пастернак. — Торонто, 1961. — 760 с.

Терський С.В. Історія археології та історичного краєзнавства Волині / С.В. Терський. — Львів, 2010.

Терський С.В. З історії колекціонування археологічних пам'яток львівськими науковими та музейними осередками у XIX — I-ша пол. XX ст. (за архівними матеріалами та колекціями Львівського історичного музею) / С.В. Терський // Історичні пам'ятки Галичини. Матеріали Третьої наукової краєзнавчої конференції (19 листопада 2004 р.). — Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2005. — С. 43–54.

Терський С.В. Археологія та історичне краєзнавство Волині у суспільному житті Російської імперії напередодні та в роки Першої світової війни / С.В. Терський // Військово-науковий вісник. — Львів: ЛВІ, 2005. — Вип. 7. — С. 254–265.

Терський С.В. Музейна справа та археологічні дослідження на теренах Галичини та Волині в роки Другої світової війни / С.В. Терський // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». — 2005. — № 541: Держава та армія. — С. 39–48.

Терський С.В. Дослідження та колекціонування старожитностей Галицько-Волинської держави у Галичині у XIX ст. / С.В. Терський // Археологічні дослідження Львівського університету. — Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2005. — Вип. 8. — С. 294–302.

Основні типи нерухомих археологічних пам'яток: неукріплені поселення, городища, кладовища, міста

Вказані категорії пам'яток є основними для періоду ГВД. На неукріплених поселеннях проживала переважна більшість населення Русі. Вважають, що у відкритих сільських селищах проживали вільні общинники і смерди, тобто члени суспільства, які ведуть своє індивідуальне господарство і володіють засобами виробництва. Повністю залежні верстви населення, які не мають своїх знарядь виробництва, проживали на території центральної садиби феодальної вотчини, тобто на городищах-феодальних замках або на поселеннях, які їх оточували. Складна структура феодального суспільства покликала до життя різноманітні типи поселень. Поряд з безліччю відкритих поселень, що фактично дуже мало відрізнялись від поселень попереднього періоду, все частіше з'являються укріплені поселення, які виконували різні соціальні функції. Їх залишки прийнято називати городищами. Частина городищ — колишні феодальні замки, центри феодальних вотчин. Існували також городища-сховища для навколишнього населення, а також городища-сторожові застави, які охороняли територію князівств від несподіваних нападів. Найдавнішим середньовічним городищем на галицько-волинських землях є Зимнівське в околицях княжого Володимира, яке датується кінцем VI–VII ст. (рис. 5). Воно пов'язується з державотворчим ядром, племінного об'єднання дулібів. Отриманий під час досліджень речовий матеріал (предмети ювелірного ремесла та озброєння) дозволив пов'язати його з гіпотезою про місцеву племінну державність на Волині. На думку дослідників, цей укріплений центр загинув наприкінці VII ст. внаслідок ворожого нападу.

Саме безпосереднє протистояння з кочовиками (угорцями та печенігами) могло бути головною причиною появи у IX–X ст. у Східному Прикарпатті та на Південно-

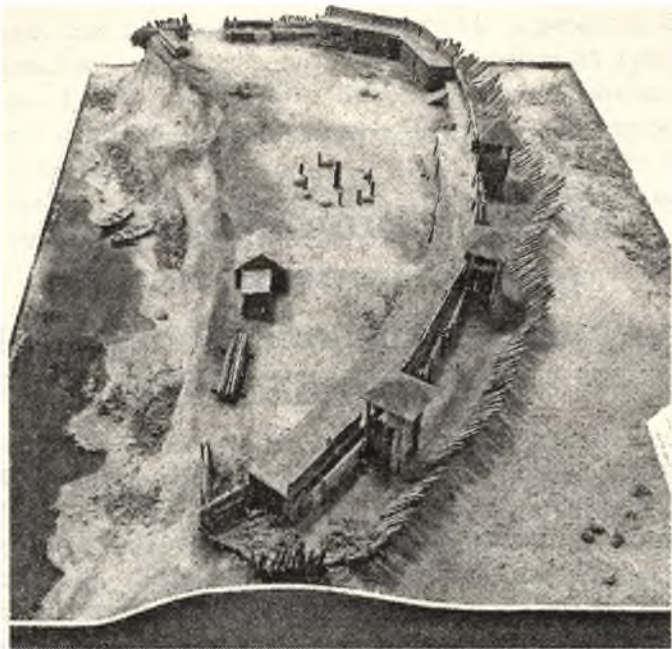

Рис. 5. Зимнівське городище VII–X ст.
Макет. Володимирський історичний музей

Східній Волині густої мережі городищ із численним дружинним населенням. Лісисто-горбистий ландшафт Крем'янецького горбогір'я, в умовах якого вони були розташовані, одночасно становив природну перешкоду просування кочовиків в сторону пізнішого Волинського Опілля.

Протягом VIII–IX ст. виникає ціла мережа укріплень. Особливу увагу останнім часом приваблює городище Кровинка в околиці Теревовлі. Найповніше вивченими польовими роботами є невеликі городища X – початку XII ст. у Судовій Вишні (розкопки О.О. Ратича, 1957–1962 рр.) та в околиці Лучеська (розкопки М.М. Кучинка, 1977–1989 рр., рис. 6).

За топографічним місцезоложенням городища поділяються на декілька груп. Так, городища розташовані на Волинській височині, часто займають останці, тобто вершини окремих пагорбів (Будераж, Данилів, Мильськ тощо). Проте, серед волинських городищ найпоширеніші такі, що розташовані на підвищеннях в заплаві ріки (Човниця, Дитиничі, Муравиця, рис. 7). Окрему групу складають мисові городища (Білів, Варковичі, Мигороца).

За плануванням оборонних споруд городища поділяються на прості та складні, які мають дві і більше укріплених площадок

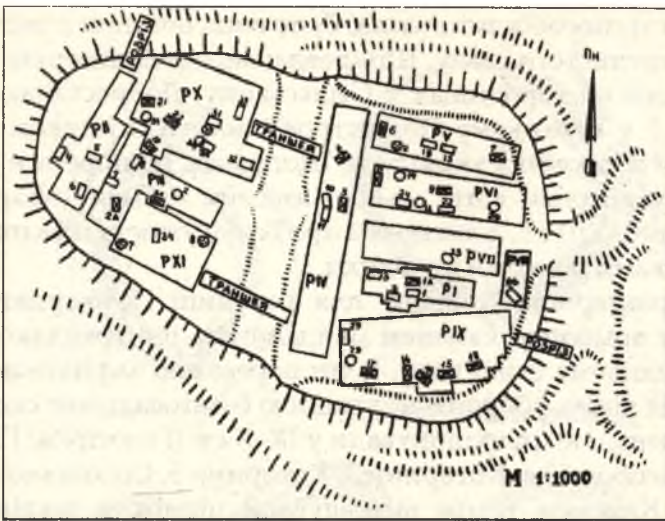

Рис. 6. Городище Чаруківське. Житлово-господарські споруди першого будівельного горизонту (кінець X – 1-а пол. XI ст.). Розкопки М.М. Кучинка

(Корпів, Уніяс, Мирогоща, Муравиця, Торговиця та ін.). Серед простих городищ переважають такі, у яких форма укріпленої площадки була підпорядкована формі підвищення (Іваниничі).

Визначальною рисою решток дерево-земляних укріплень була конструкція валу. Більшість досліджених укріплень Прикарпаття та Волині IX–XI ст. мають суцільно глиняний вал без зміцнюючих його конструкцій. Цьому сприяли близькі до поверхні поклади лесових ґрунтів значного ступеня в'язкості. В тому випадку, коли якість, наприклад, супіщаних ґрунтів не дозволяла споруджувати насипи, стійкі до розсування, застосовувались різноманітні способи зміцнення основи валу.

Рис. 7. Городище літописної Муравиці. Фото 1965 р.

Одним зі способів зміцнення, було випалювання пластів глини до цеглистого стану. Щоправда, випалені поверхні земляних валів на городищах у Стільському, Добростанах, Которинах 5 у Верхньому Подністров'ї пов'язують також із спаленням оборонних укріплень. Щоправда, поширена й думка, що внутрівальні кліті — обов'язковий елемент оборонних споруд XI–XIII ст., а висновки про їх відсутність пояснюються недоліками польової методики.

Характерною ознакою для городищ Прикарпаття IX–XI ст. є вимощені каменем майданчики, що трапляються на внутрішньому схилі валу. Вони переважно зафіксовані у зовнішніх лініях оборони зі складною багатовальною системою укріплень, що функціонували у IX–X ст. (Гологірки, Ганачівка, Підгородище, Которини 3, Которини 5, Солонсько, Стільсько). Каменем також вимощували підніжжя зовнішнього відкосу валу, засипали його внутрішню частину, вимощували проїзди, що вели до центральної частини городища (Варковичі, Білів на Волині, Підгородище, Рокитно, Ганачівка, Стільсько у Подністров'ї).

Стіни, особливо зовнішніх оборонних поясів, споруджувалися на гребені валу у вигляді горизонтально покладених колод діаметром 0,3–0,4 м. Їх кінці закріплювались у вкопані дерев'яні стовпи-стояки (Підгородище, Ганачівка), або ж в'язалися у невеликі зруби приблизно 1×1 м. Для посилення стійкості цих стовпів, до них з внутрішнього боку стіни прибудовували опори у вигляді горизонтально покладених колод, які на окремих ділянках валу утворювали поперечні стіни приміщень-камер, що мали військове, господарське, а можливо й житлове призначення.

Укріплення центральних майданчиків на городищах у Ступниці, Стільську, Добростанах, Жидачеві, Рокитному, Підгородищі, Ганачівці, на Прикарпатті мали оборонні стіни з суцільного ряду пустотілих зрубів, які зводились на спеціально насипаних фундаментах, що отримали назву валу-платформи. Горизонтальні майданчики шириною 2,2–3,5 м, зафіксовані на поверхні деяких валів у Стільську; Которинах, Підгородищі, Рокитному, Жидачеві, Кульчицях мають сліди округлих у плані заглиблень, які вказують на місця пустотілих клітей, а можливо заглиблених частин оборонних веж. Окремі, з цих укріплень мали особливе значення протягом XI–XII ст., як опорні пункти великокнязівської влади у Прикарпатті. Наприклад, городище Ступниця коло Дрогобича, де трапилися знахідки свинцевих князівських бул.

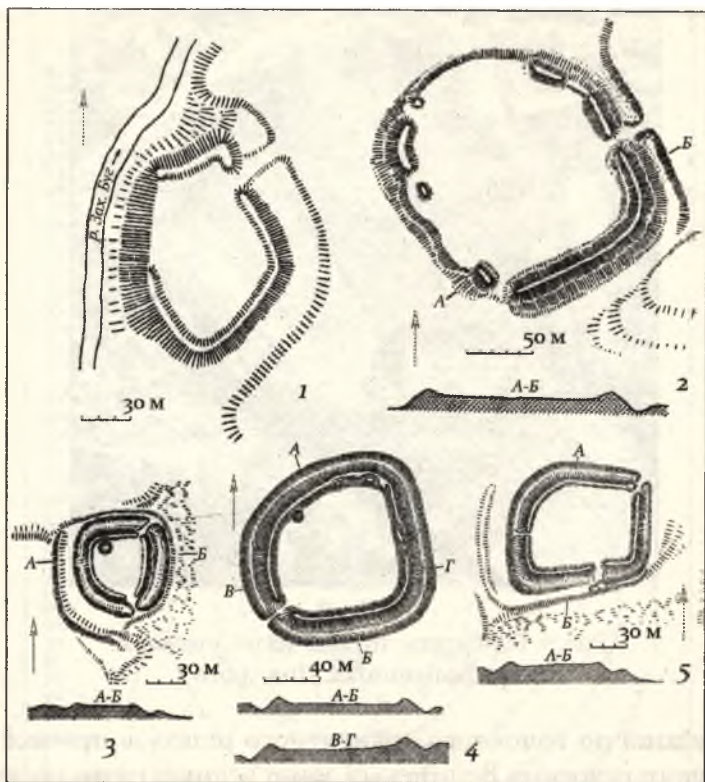

Рис. 8. Прямокутні городища X-XI ст. з одним заокругленим кутом, побудовані на рівнині (за П.О. Рапопортом):
 1 - Устилуґ; 2 - Шеполь; 3 - Одеради; 4 - Острожець; 5 - Пісників

В той час, як городища Прикарпаття розвивались, як правило, на племінній основі, на Волині в процесі включення племінної території волинян до Київської держави проводилося планомірне спорудження нових фортець. Так, відразу після підкорення княгинєю Ольгою древлян у 945-946 рр. однією з перших була збудована Дорогобузька фортеця. Згодом за однією схемою зводиться ціла мережа городищ від р. Горинь до р. Вепр на західному кордоні Русі та Волинського князівства. Типологія цих волинських городищ XI ст., можливо, вказує на продовження традиції запозичень від західних слов'ян. Найхарактернішим прикладом є городища т. зв. волинського типу – підтрапецієвидні із одним заокругленим кутом (рис. 8: Пересопниця, Пісників-Вильбичі, Острожець, Одеради, дитинці Шеполя, Володимира та Устилуґа). За здогадом автора, їх будували, як укріплення нової адміністративної мережі,

Рис. 9. Городище літописного Сутейська.
Аерофотозйомка. Див. фото 1

прив'язаної до головного транзитного шляху в процесі внутрішнього освоєння Волинської землі великокнязівською владою. Одні укріплення цього типу, такі як Володимир, відразу ж розвинулись у великі міста із укріпленими посадами, інші ж в процесі подальшого розвитку територіальної структури землі змінили свій статус, або ж взагалі втратили оборонне значення. Враховуючи, що зведення Сутейська (рис. 9) приписується князю Ярославу Мудрому, будівництво цього типу укріплень, мабуть обмежувалося XI ст.

Натомість, житлово-господарські кліті-зруби становили невід'ємну частину конструкції оборонних валів у містах, зведених протягом XII – першої половини XIII ст. на шляху Білгород-Крем'янець. Вони досліджені, зокрема, у Колодяжині, Шепетівському городищі та Шумській. Довжина дослідженої на Окольному городі Шумська кліті складала 5,75 м. На городищі в Ленківцях (Чернівецька область) площа подібних клітей складала в середньому 10 м².

Невеликі городища із середньовічними напластуваннями вважаються боярськими та князівськими садибами – своєрідними центрами землеволодінь, що панували над оточуючим сільським населенням. При в'їзді інколи будувалась вежа. Двори замків, як правило, вміщали 6–10 будівель житлового та

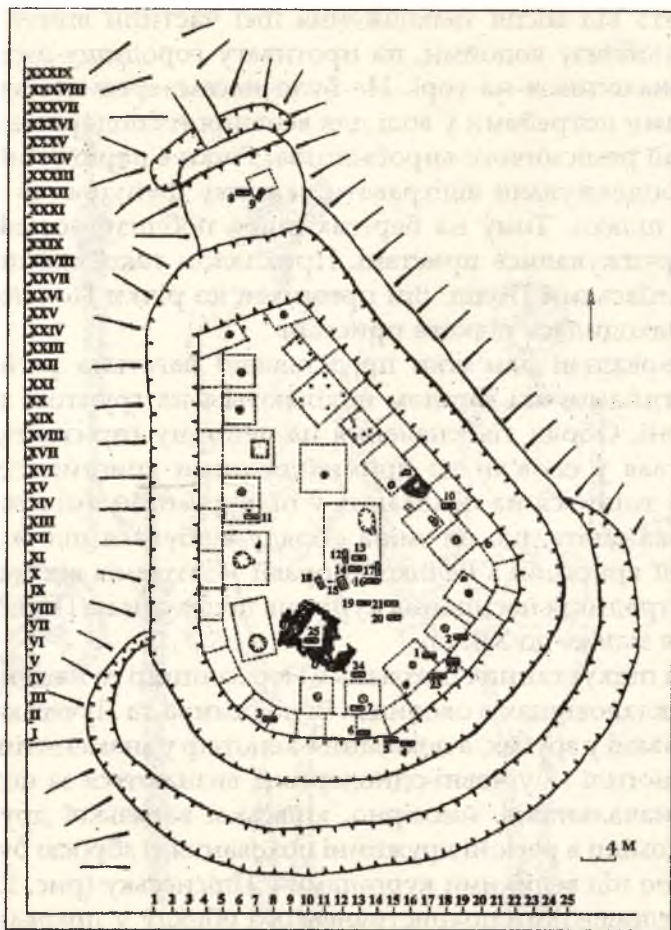

Рис. 10. Реконструкція забудови Чорнівського городища XII-XIII ст. (за І.П. Возним)

господарського призначення. Найкраще дослідженою боярською садибою XII-XIII ст. є городище Чорнівка на Буковині (рис. 10).

Одне з найцікавіших явищ — це поява міст як великих торгово-економічних і політико-адміністративних центрів з високорозвиненим ремеслом і своєрідною структурою населення. Виникнення міського суспільства призвело до формування важливого стану, який швидко зайняв провідне місце у державі.

Головними складовими частинами міст був дитинець (замок князя), окольний город (замок дружини) та головний торгово-ремісничий посад — «поділ». Ця назва, очевидно,

походить від місця знаходження цієї частини внизу (в долині), поблизу водойми, на протигагу городищу-дитинцю, який знаходився на горі. Це було насамперед пов'язано зі значними потребами у воді для ведення господарства та організації ремісничого виробництва. Річки в період Київської Русі продовжували відігравати важливу функцію як торговельні шляхи. Тому на берегах річок поблизу посадів часто споруджувались пристані. Прикладом такої схеми може бути Київський Поділ. Він примикав до річки Почайни, на якій знаходилась річкова пристань.

Поховальні пам'ятки представлені багатьма регіональними типами, які загалом поділяються на ґрунтові та підкурганні. Обряд тілоспалення на денному горизонті, який домінував у слов'ян до прийняття ними християнства, на Волині змінився на поховання у підкурганній ямі протягом X ст. Вважають, що ця зміна обряду відбулася під впливом міграції християн з Великої Моравії – втікачів від мадярів. Проте традиція насипання курганів подекуди на Поліссі збереглася майже до XIII ст.

Ряд підкурганних поховань у Пересопниці та на декількох інших кладовищах в околицях Володимира та Лучеська були влаштовані у зрубках, а поховання-кенотаф у знаменитій Галичиній могилі – у човні-однодеревці, визнаються за поховання воєначальників, ймовірно, київської варязької дружини. Найвідоміші в регіоні дружинні поховання із зброєю було досліджено під великими курганами у Пліснеську (рис. 11). Поряд із елементами дохристиянського обряду у похованні зустрінуто найдавніші в регіоні християнські символи (рис. 12).

Пам'ятками складних взаємостосунків із сусідами є давньоугорські поховання, досліджені у Галичі, Перемишлі (рис. 13-13а) та Судовій Вишні.

Очевидно, з Балканського півострова на галицьких землях протягом XI–XIV ст. поширився обряд поховання під кам'яними плитами. Разом з галицькими переселенцями у XII–XIII ст. цей обряд поширюється у Центральній Волині.

Своєю чергою, підкурганні поховання вихідців з півночі Волині під кам'яними насипами виявлені на Правобережжі Середнього Дністра (розкопки Б. Томенчука). На Лівобережжі Дністра підкурганні поховання, що набули поширення у 2й пол. XI – 1й пол. XII ст., змінюються на підплитові інгумації, які вживаються лише до XIII ст.

Як показують дослідження багатьох городищ, поховання на території міста переважно знаходились поблизу церкви.

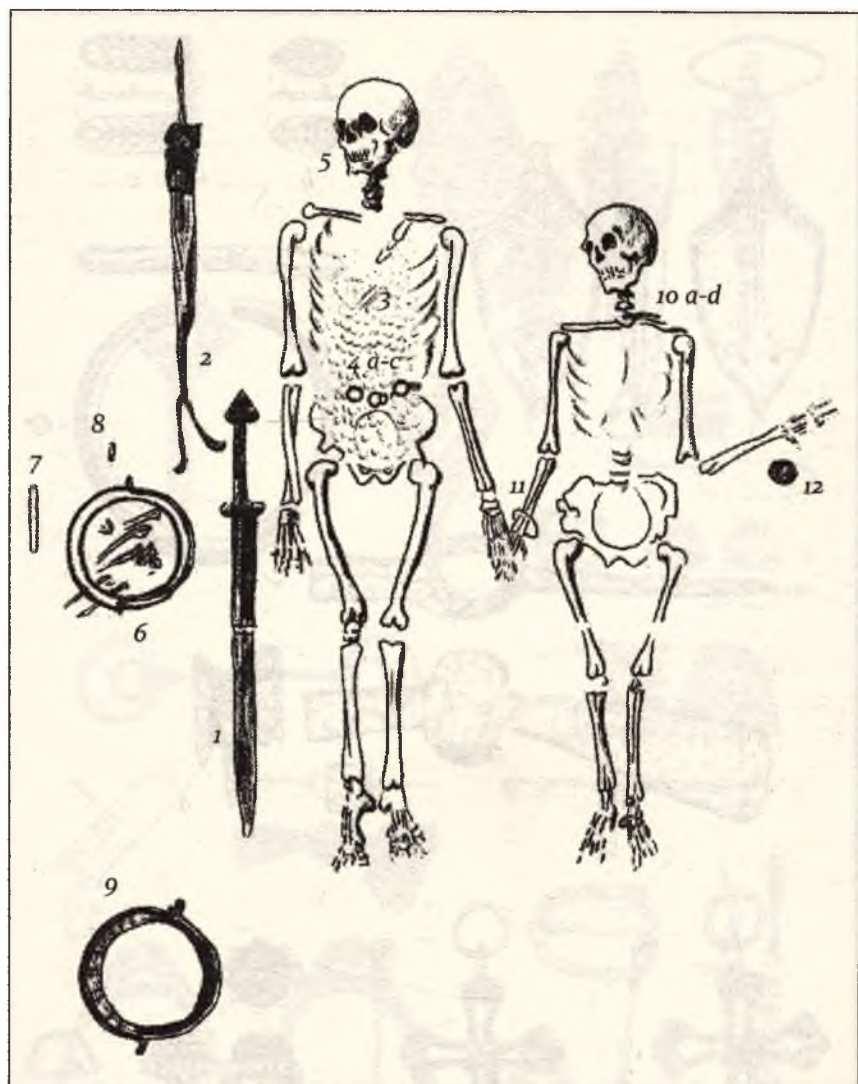

Рис. 11. Пліснесько. Поховання кінця X ст. у великому кургані:

- 1 - залізний меч; 2 - залізні деталі; 3 - залізна кольчуга;
 4 - бронзові пряжки і два поясні кільця; 5 - плоский шматок золота;
 6 - дерев'яне відро із залізними обручами і ручкою, що містить кістки тварин; 7 - точильний камінь; 8 - кістяне руків'я;
 9 - дерев'яне відро з залізними обручами і ручкою; 10 - сердолікове намисто; 11 - золотий браслет; 12 - глиняна посудина.

Малюнок із Краківського археологічного музею

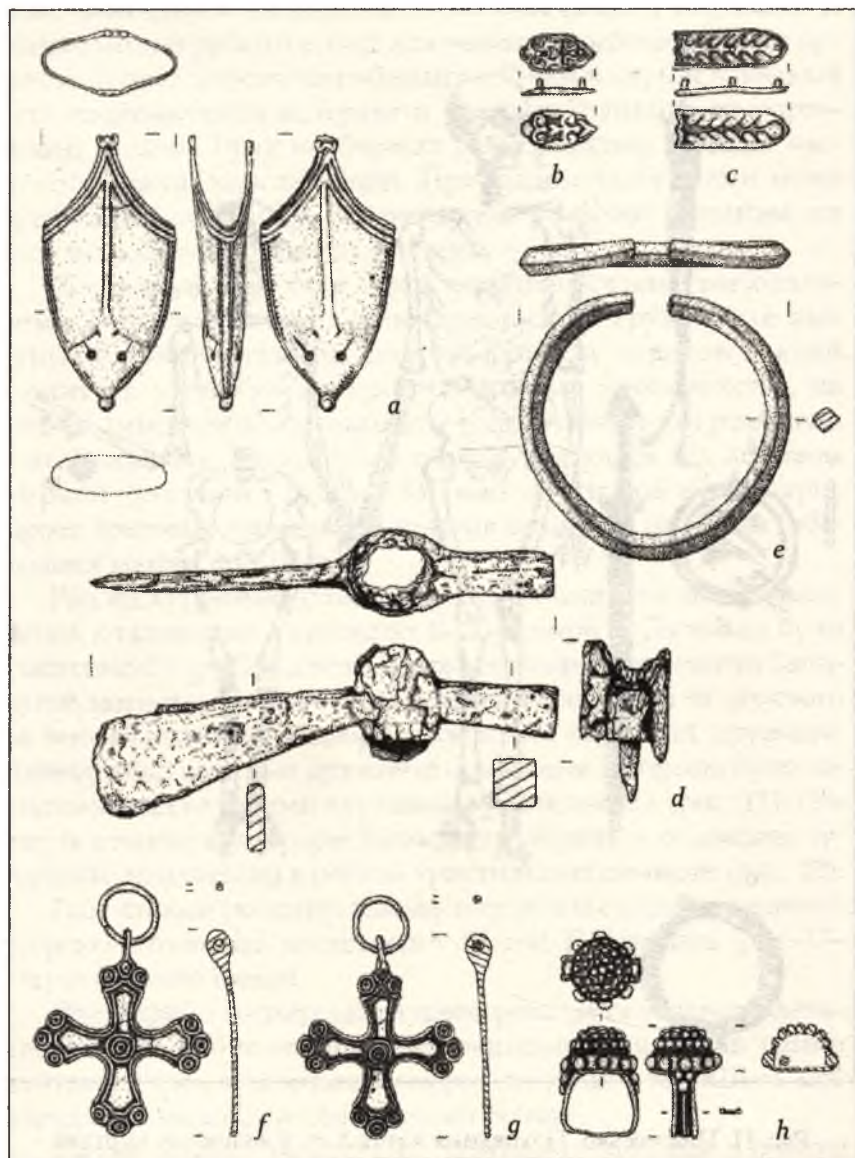

Рис. 12. Пліснесько. Вибрані предмети з великого «близнючого» кургану X ст. №1: *a* - бронзове завершення піхви меча; *b-c* - срібні наконечники пояса; *d* - залізний бойовий чекан; *e* - срібний браслет; *f-g* - срібні хрести; *h* - срібний перстень (за Р. Лівухом)

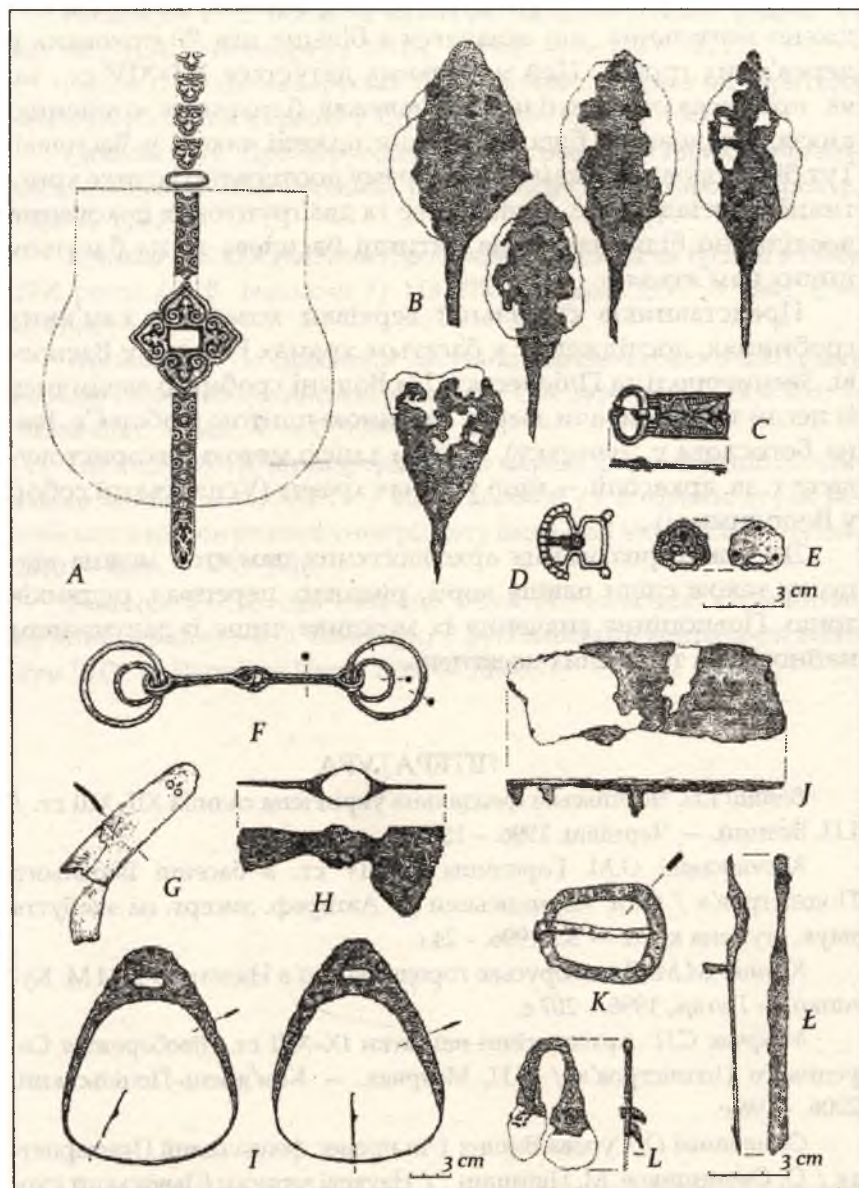

Рис. 13. Перемишль. Інвентар давньоугорських поховань
(за А. Коперським). Див. фото 8

Найґрунтовніше досліджувалися прицерковні кладовища при Успенському соборі Галича, церквах Пересопниці та Лучеська. У Перемишлі довкола кафедрального храму досліджено могильник, що складався з більше ніж 70 поховань у дерев'яних гробах. Цей могильник датується XII–XIV ст., та, як припускають дослідники, належав близькому оточенню князя. Кладовища біля храмів досліджені також у Василеві. Тут біля головного (кам'яного) храму досліджено велике християнське кладовище. Підплитове та два ґрунтових поховання досліджено біля церкви на дитинці Василева та на багатьох інших пам'ятках.

Представників суспільної верхівки ховали у кам'яних гробницях, досліджених у багатьох храмах Галича, у Василеві, Звенигороді та Пліснеську. На Волині гробниці зводилися із цегли та покривали зверху кам'яною плитою (собор Св. Івана Богослова у Лучеську). Згодом з цією метою використовували т. зв. аркасолії – ніші у стінах храмів (Успенський собор у Володимирі).

До слабо фіксованих археологічних пам'яток можна віднести також сліди давніх доріг, річкових переправ, рудників тощо. Повноцінне вивчення їх можливе лише із залученням найновіших технічних досягнень.

ЛІТЕРАТУРА

- Возний І.П. Чорнівська феодальна укріплена садиба XII–XIII ст. / І.П. Возний. – Чернівці, 1998. – 153 с.
- Корчинський О.М. Городища IX–XIV ст. в басейні Верхнього Подністрів'я / О.М. Корчинський // Автореф. дисерт. на здобуття наук. ступеня к. і.н. – К., 1996. – 24 с.
- Кучінко М.М. Давньоруське городище Вал в Надстир'ї / М.М. Кучінко. – Луцьк, 1996. – 207 с.
- Маярчак С.П. Археологічні пам'ятки IX–XIII ст. Лівобережжя Середнього Подністрів'я / С.П. Маярчак. – Кам'янець-Подільський, 2006. – 96 с.
- Овчинников О. Судова Вишня 1 та процес феодалізації Прикарпаття / О. Овчинников, М. Піципін // Наукові записки (Львівський історичний музей). – Львів, 1996. – Вип. 5. – Ч. I. – С. 68–73.
- Прищепя Б.А. Слов'яно-руські фортеці IX–XIII ст. у Погоринні / Б.А. Прищепя // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». – № 571: Держава та армія. – Львів, 2006. – С. 105–112.
- Кучера М.П. Слов'яно-руські городища VIII–XIII ст. між Сяном і Сіверським Дінцем / М.П. Кучера. – К., 1999. – 230 с.

Моця О.П. Населення Південноруських земель IX–XIII ст. (за матеріалами некрополів) / О.П. Моця. – К., 1993. – 159 с.

Раппопорт П.А. Военное зодчество западно-русских земель X–XIV вв. / П.А. Раппопорт // МИА. – 1967. – № 140. – 241 с.

Ратич О.О. Древноруські археологічні пам'ятки на території західних областей України / О.О. Ратич. – К., 1957. – 84 с.

Русанова И.П. Древнерусское Поднестровье: Историко-краеведческие очерки / И.П. Русанова, Б.А. Тимошук. – Ужгород: Карпати, 1981. – 144 с.

Терський С.В. Обстеження городищ княжої доби на Волині в 1986–1991 роках / С.В. Терський // НЗ ЛІМ. – Львів, 1993. – Вип. 1. – С. 41–67.

Терський С.В. До проблеми датування археологічного матеріалу періоду Галицько-Волинської держави / С.В. Терський // НЗ ЛІМ. – Львів, 2001. – Вип. X. – С. 130–158.

Терський С.В. Початки формування мережі фортифікацій Волинського князівства у X–XI ст. / С.В. Терський // Історичні студії Волинського національного університету імені Лесі Українки. – Луцьк, 2010. – Вип. 3. – С. 5–10.

Тимошук Б.О. Східні слов'яни VII–X ст.: полуддя, язичництво, початки держави / Б.О. Тимошук // Буковинський центр досліджень при ЧДУ. – Чернівці: Прут, 1999. – 156 с.

Територія та міста Галицько-Волинської держави. Історична топографія та типи будівель

Ядром Галицького та Волинського князівств були територія Верхнього Подністрів'я та Верхнього Побужжя відповідно. Однак у процесі формування території цих князівств до їх складу увійшли суміжні ділянки басейнів Сяну та правобережних приток Прип'яті. Послідовна боротьба Київської держави з кочівниками дозволила волинянам та білим хорватам заселяти раніше спустошені території.

Структуротворчою вісско мікрорегіонів, які формувалися внаслідок освоєння цих територій, виступали торговельно-стратегічні шляхи. Вони відігравали провідну роль у територіальному розвитку регіону, існував тісний взаємозв'язок розвитку мережі шляхів з виникненням та розвитком міст: активне функціонування доріг, річкових переправ підживлювало розвиток більшості оборонних та адміністративних центрів.

З трьох основних широтних шляхів найдавнішим був річковий, по р. Прип'ять, на що вказують нумізматичні джерела (скарби дирхемів IX-X ст.). Цим шляхом рухалися київські дружини, підкорюючи Волинь. Протягом XI ст. остаточно сформувався сухопутний шлях, що з'єднував Київ із Західною Європою через основні центри князівства: Володимир, Лучеськ, Пересопницю та Дорогобуж. Наймолодшим був шлях через територію Малого Полісся, що з'єднував Володимир, Переміль, Крем'янець, Шумськ, Тихомль, Кам'янець і виходив на Білгород біля Києва. Цей шлях сприяв розширенню території князівства у південно-східному напрямку. Відгалуженнями цього шляху була знаменита «Королівська» дорога, що провадила з Крем'янця на Белз та дорога на Галич.

Найдавнішим меридіональним шляхом був річковий, по р. Західний Буг, який через р. Вісту та верхів'я Дністра

з'єднавав Балтійське та Чорне моря, пролягаючи повз Берестя, Володимир, Белз, Звенигород, Галич, Тереховлю. Цей шлях сприяв консолідації галицько-волинських земель у єдину державу. Меншу вагу мали меридіональні шляхи, які провадили вздовж рік Стир, Горинь та Случ до басейнів рік, що впадали у Чорне море.

Літописи, які створювалися при княжих дворах, були передусім життєписами діяльності князів. Відповідно до цієї специфіки подачі матеріалу до літопису потрапляли насамперед згадки про оборонні об'єкти, які були центрами князівських уділів та волостей. В окремих випадках до літопису потрапляли згадки про порубіжні князівські фортеці та центри маєтків.

Завдяки літописній інформації маємо змогу відслідковувати адміністративно-територіальний поділ, визначати військово-політичний статус конкретного «граду». Так, згадка у літописі під 1097 р. про пропозицію володимиро-волинського князя Давида Ігоревича осліпленому тереховельському князю Васильку обміняти (на вибір) своє князівство на одну з південно-волинських князівських волостей — Перемиль, Всеволож або Шеполь — вказує, що цим містам підлягала велика сільська округа, адже Давид Ігоревич пропонував Перемиль Василькові в обмін на Тереховлю! Не пізніше другої половини XI ст. у цих містах були споруджені князівські замки.

Розташування міста на карті, як відмічав ще В.А. Булкін, це наслідок певних обставин. Серед них — плодючість ґрунтів, яка притягувала землеробське населення та формувала проживне середовище для зародження центру, або місця злиття рік, що мали не тільки торгово-транспортну, але й сакральну значущість.

Містоформувальна пляма часто охоплювала кілька квадратних кілометрів. Встановлення наскрізних причин стійкої концентрації тут населення не просте, оскільки кожна епоха — від каменю до заліза — висувала свої ціннісні орієнтири.

Прикордонність (контактність) самого місцерозташування Володимира, Галича, Звенигорода, Волиня, Червена, Лучеська, Пересопниці та Дорогобужа, а також інших літописних центрів Галичини та Волині простежується доволі чітко. У широтному плані — це кордон між лісовою та лісостеповою смугами. На південному краї Волинської височини, на межі з Малим Поліссям — тобто в екотоні, — на межі зон Лісостепу і мішаних лісів сформувалися Шумськ, Кременець, Данилів, Дубно, Острог.

У меридіональному – це розташування міст на важливих переправах через великі ріки Прикарпаття та Волині: Перемишль на переправі через р. Сян, Лучеськ та Перемиль – на переправі через р. Стир, Дорогобуж, Тихомль – через р. Горинь. По ріках нерідко проходило й політичне розмежування: по Бугу, по Стиру (за Кузьмою Празьким), по Горині (між Київщиною та Волинню). Таке місцезоложення створювало потенційні можливості для подальшого розвитку міст. Здебільшого міські адміністративні центри князівств і земель Південної Русі розміщувалися саме на стиках природних зон.

Галицько-волинські міста мали багато в чому подібну, але одночасно й своєрідну територіальну структуру, яка знаходить паралелі у містах Центральної Європи (у Польщі це питання розглядалося, зокрема, В. Дідушицьким). Найчастіше зустрічається лінійне розташування їх складових частин: дитинця, окольного города, головних посадів та передмість. У такому порядку їх характеристику розкрито за планом: а) територія, первісний рельєф, стратиграфія культурних напластунів, первісні дерев'яно-земляні укріплення; б) топографія забудови майданчиків у різні хронологічні періоди; в) система укріплень у різні хронологічні періоди. Греблі та мости. Стратиграфія та територіальний розвиток; г) приміська оборонна інфраструктура: ремісничі поселення, княжі та боярські двори, монастирі).

Інфраструктура княжих волостей: т. зв. службові поселення виділяються на сучасному рівні вивчення села лише за топономастичним принципом. На території Польщі існування службових поселень, на думку більшості істориків, вписується у межі XI–XIII ст. Помічена їх концентрація навколо визначних політичних центрів. Так, в околиці Володимира відомі Свинухи, Конюхи, Львова – Сокільники, а в околиці Пересопниці – Гуменники і т. д. Проте існування деякої кількості подібних поселень без видимого зв'язку з містами підтверджує гіпотезу про постання їх не лише для задоволення потреб князівського двору чи великого міста, а й фіксації появи товарного господарства, яке виробляло продукти не тільки для потреб найближчого економічного центру, але також і на ринок.

Події середини XIII ст. справили серйозний вплив на функціонування мережі поселень. Спустошення порубіжних із Золотою Ордою територій Східної Волині та Середнього Подністров'я призводило до залюднення Карпат та Полісся.

Тут, незважаючи на постійну загрозу литовських нападів, розбудовуються нові, потужніші оборонні укріплення міст, зміцнені цегляними вежами-донжонами та наскельною за-будовою.

Особливе місце посідало т. зв. Мале Полісся, яке значною мірою збігалось з пізнішою Белзькою землею. Характерними прикладами цього можна назвати міста Підгорай та Лопатин, які розвинулися на бідних, віддалених від комунікацій та маловрожайних землях у середині XIII ст., і внаслідок стабілізації становища та відновлення традиційної структури розселення швидко занепали протягом XV–XVI ст.

Оборонні укріплення великих міст традиційно проходили кілька етапів розвитку: від князівської фортеці, що поступово поглинала давнішу родоплемінну поселенську структуру, до соціально структурованого багатокомпонентного оборонного об'єкта у складі дитинця (князівської фортеці), окольного города (болярсько-дружинного осередку) та торгово-ремісничого посаду, центральна частина якого, що прилягала до окольного міста, мала свої укріплення та корпоративну організацію оборони. Така соціально-топографічна структура була характерною для багатьох міст Київської Русі.

В окремих випадках невеликі міста (наприклад, Муравиця, Острог) розвивалися у межах старої територіальної структури обшинного адміністративно-господарського центру.

Консолідуюча роль належала центрам великих княжих уділів. Тому огляд оборонної інфраструктури літописних міст доцільно групувати за цими уділами-землями. Багато прикордонних регіонів (Пониззя, Погорина, Забужжя, Полісся), хоч і територіально належали до згаданих земель-уділів, проте через свій прикордонний статус мали своєрідну історію, тому становлять окрему історично зумовлену цілісність. Огляд князівських (політичних) центрів проводиться за схемою: історична роль, історія досліджень, планування системи укріплень, стратиграфія та територіальний розвиток.

3.1. Міста

3.1.1. Галицька земля обіймала басейни правобережних (карпатських) приток р Дністер, а також верхів'я рік Сян та Прут.

Галич, вперше згаданий у літописі 1139 р., археологічно досліджується з 1882-1884 рр., коли І. Шараневич, в околицях Галича, Крилоса і Залукви відкрив фундаменти семи білокам'яних монументальних храмів. У 1890 р. А. Чоловський запропонував шукати княже місто в с. Крилос на мисі високого корінного берега р. Лукви, де розташовано велике городище. У 30ті роки ХХ ст. Я. Пастернак відкрив тут фундаменти Успенського кафедрального собору. Згодом місто досліджували В.Й. Довженок, В.К. Гончаров, М.К. Каргер, В.В. Ауліх, В.Д. Баран та Б.В. Томенчук.

У VII-X ст. на місці пізнішого княжого центру поблизу давнього соляного торговельного шляху існував племінний адміністративний осередок, представлений дружинними похованнями у лісі Діброва (можливо, давньоугорськими) та двома скарбами: VII та другої половини X ст. (куфічні монети). У 1991-1992 рр. на місці літописного кургану Галичина

Рис. 14. Галич. План розташування пам'яток X-XIV ст. Див. фото 5

могила було відкрите символічне поховання (кенотаф) X ст. на честь князя, який міг бути засновником міста Галича. Поховальна яма мала форму човна. По краях усього периметра ями і були виявлені залишки дерев'яного човна-однодеревка, покритого шатром. Знахідки, що супроводжували кенотаф: три залізні бойові сокири, кинджал, наконечник дротика, два наконечники стріл та рептки позолоченого щита.

Дитинець міста площею близько 50 га займав мис заввишки 70 м над рівнем річки (рис. 14). Укріплення ділили верхнє місто на три частини. Перша з них (150×200 м), обнесена подвійним валом, насипаним поверх напластувань X–XI ст., розташована на краю мису і називалась Золотий Тік. Це був князівський двір. У наступній єпископській частині міста стояв великий білокам'яний кафедральний храм Успіння Богородиці, зведений за часів Ярослава Осмомисла. Цей п'ятинефний триапсидний храм, що за розмірами поступався тільки Київській Софії, був зведений з білого дністровського каменю-вапняку і оздоблений первісно фігурною та орнаментальною різьбою, а згодом – фресковим розписом. Зразком галицької школи різьби по каменю є рельєф із зображенням дракона, різьблена колона (рис. 15). Підлога храму була вимощена керамічними глазурованими рельєфними плитками (рис. 15а), які згодом замінили кам'яними. Під час досліджень фундаменту відкрито кам'яний саркофаг з

Рис. 15. Галич. Церква Спаса.
XII ст. Фрагмент різьбленої
колони

Рис. 15а. Галич. Церква Успіння.
Пресвятої Богородиці XII ст.
Плитка із зображенням грифона.
Кераміка

останками, як вважають, Ярослава Осмомисла, і поруч його дочки. Реконструкції їх зовнішнього вигляду на підставі черепів були здійснені у 1990х рр. полтавським антропологом С. Горбенком (рис. 16).

Рис. 16. Пластичні реконструкції похованих в Успенському соборі Галича (князь Ярослав Осмомисл та його дочка)

Успенський собор займав центральну частину князівського двору підтрикутної форми (шириною 240 і довжиною 420 м) площею біля 7 га. Перед ним знаходилася мощена кам'яними (алебастровими) плитами площа розміром 30×40 м, а 100 м північно-західніше – Західний палацовий комплекс – чотиричленна дерев'яна будівля на стовпах-опорах (24,5×15 м); підлога одного із приміщень була викладена керамічними плитками із зображеннями криноподібних гілок, пальмових листків, грифонів, сирен, тощо (розкопки 1994–1995 рр.). Південний палацовий комплекс (XII–XVIII ст.) мав півпідвальні приміщення синхронні з Успенським собором. Зафіксовано сліди пожежі кінця XII ст., після яких палац перестав існувати.

Далі на південь розташовувався міський посад. Його захищала потрійна лінія валів і ровів. Між валами єпископської частини і посаду є розрив – Воротище, який вказує на місце давнього проїзду з воротами. На низині, біля західного підніжжя верхнього міста, по обох берегах р. Лукви на площі 200 га локалізувалися підгороддя із залишками Благовіщенської і Воскресенської церков. Фундаменти стін Благовіщенської церкви споруджено з річкового каменю на міцному вапняно-піщаному розчині. У західній частині споруди виявлено не зрушені з місця фрагменти

підлоги з різнокольорових керамічних полив'яних плиток. Під церквою відкрито залишки згорілої дерев'яної культової споруди зрубної конструкції та кількох поховань. В урочищі Царинка Ю.В. Лукомський виявив залишки літописної церкви, що стояла у монастирі Івана. Під добре збереженою підлогою із тесаних вапнякових плит та полив'яних керамічних плиток виявлено поховання літнього чоловіка у саркофазі, виготовленого з вапнякового моноліту, ймовірно, князя Ростислава Івановича Берладничича. Усього на території літописного Галича досліджено залишки дев'ятох храмів, а ще близько 20 церквичок залишаються недослідженими. До нашого часу збереглася церква Св. Пантелеймона, зведена, ймовірно, на замиському дворі князя Романа Мстиславовича. Її стіни містять цінні графіті XIII та пізніших століть (рис. 17).

Рис. 17. Графіті на стінах церкви Св. Пантелеймона

До околиць міста прилягали села і садиби бояр. Біля впадіння Лукви у Дністер знаходилася пристань Галича. Після походів монголів Галич втратив своє політичне значення та занепав.

Ленковецьке городище (град Черн, Черновци з грамоти господаря Олександра Доброго від 8 жовтня 1408 р., град Прут за С.В. Пивоваровим) розташоване неподалік від сучасних Чернівців на лівому боці долини р. Прут, поблизу с. Ленківці (ур. Шанці). Досліджувалося Б.О. Тимошуком, М.В. Малевською та П.О. Раппопортом.

Головну оборонну лінію центрального майданчика (діаметр 80 м) городища становили потужний земляний вал завширшки 6 м і заввишки 5 м та рів: завширшки 14 м і завглибшки 3,5 м (рис. 18). На вершині валу знаходилися дерев'яні оборонні кліті-зруби. На відстані 1–1,5 м від них розташовувалися окремі житлово-господарські зруби, під якими знаходилися складські приміщення. Такого типу дерев'яні оборонні конструкції прийнято пов'язувати із «заборолами», які згадуються на сторінках літопису.

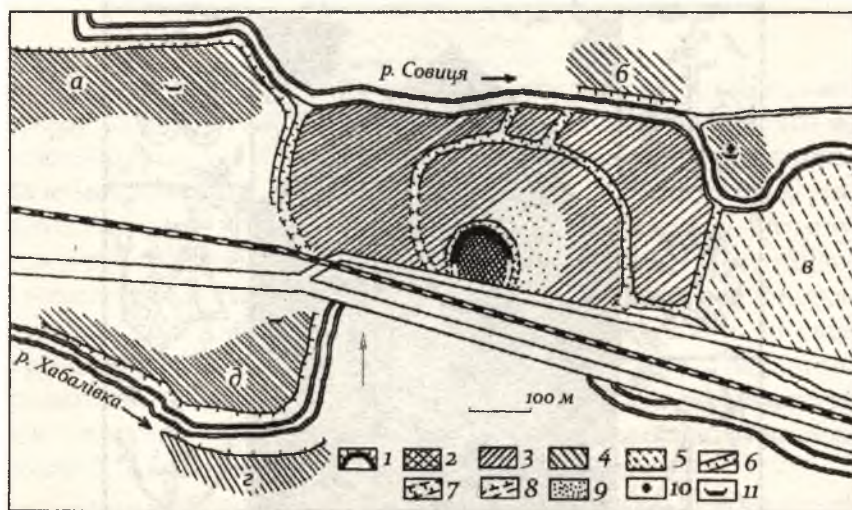

Рис. 18. План фортеці XII–XIII ст. Ленківці на Пруті – попередника сучасних Чернівців (за Б.О. Тимошуком). Умовні позначення: 1 – укріплення; 2 – дитинець; 3 – посад; 4 – поселення; 5 – залишки ставу; 6 – рови; 7 – реконструкція ровів; 8 – реконструкція валів; 9 – торговий майдан; 10 – монастир (?); 11 – могильник; а – ур. Совиця; б – ур. Багна; в – ур. Став; з – ур. Старі Ленківці; д – ур. Селище

До дитинця примикав торгово-ремісничий посад загальною площею 30 га, який також мав штучні укріплення у вигляді частоколу та ровів, заповнених водою. На території посаду виявлено сліди ремісничої діяльності. Зокрема, досліджено багато сиродутних залізоплавильних горнів для добування заліза, знайдено рештки гончарного виробництва (деформовані глиняні вироби), зафіксовано майстерню з виготовлення кістяних виробів. Тут же розкопано житла ремісників, торговців і простих міщан та кілька кладовищ. Серед знахідок багато уламків від візантійських амфор, коромисло від терезів для зважування дорогоцінних металів, мідний динар угорського короля Іштвана (Стефана) IV (1162–1163 рр.), вироби з волинського шиферу, які вказують на проходження тут важливого торгового шляху і переправи через ріку.

Разом з посадом та сільськими селищами-супутниками загальна площа цього міста становила понад 50 га. Воно було збудоване, як вважається, у часи князування Ярослава Осмомисла (1152–1187 рр.) і проіснувало до першої половини XIII ст.

Йому на зміну прийшли укріплення «города» Цецина, розташовані на високій горі на протилежному березі р. Прут. Про перебування у цій фортеці представників боярсько-княжої адміністрації свідчить знахідка срібного скарбу, датованого серединою — другою половиною XIII ст. (рис. 19). Серед жіночих оздоб із скарбу характерними є половецькі. Синхронне до Цецинської фортеці є поселення-супутник, зафіксоване у районі вул. П. Сагайдачного на місці зсуву, дало початок сучасним Чернівцям.

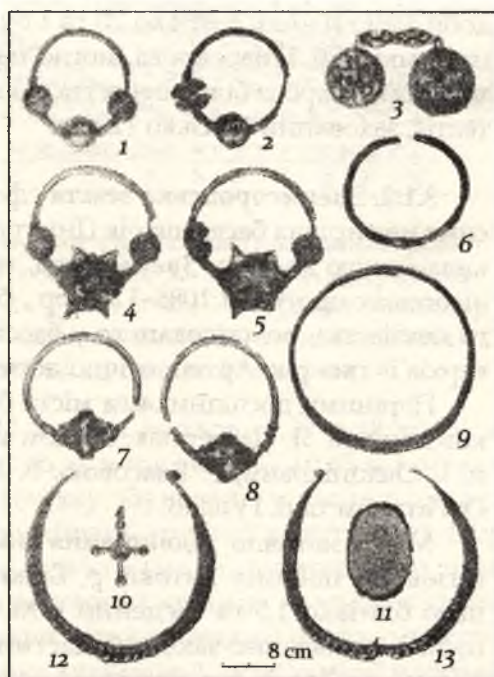

Рис. 19. Скарб XIII ст. з Цецинського городища, м. Чернівці

Онут, згадуваний на сторінках літопису разом із Кучелміном від 1213 р., стояв на важливій комунікації, яка з'єднувала Галич із південними землями князівства та «полем» — тепер с. Онут Заставнянського рну Чернівецької обл. Досліджувався С.В. Пивоваровим. Виник на основі поселень VIII–X ст. в ур. Стрілка і Над Капличкою, де були розкопані рештки металургійного горна. У XII–XIII ст. займав площу близько 20 га (1500×100–200 м). В ур. Старий Цвинтар досліджено майстерню із виробництва кам'яних іконок. В ур. Долини зафіксовані рештки кладовища з підплитовими похованнями. На березі р. Дністер, в ур. Мури були виявлені, розташовані паралельно на відстані 7–8 м, чотири кам'яні вимостки завдовжки 5–7 м, завширшки до 1 м, що заходять у русло ріки. Можливо, тут була річкова пристань. В ур. Монастирська міг бути печерний монастир.

Хотин. Згадуваний наприкінці XIV ст. у «Списку городов руських дальних и ближних» як «на Днестре Хотень». Перші оборонні дерев'яно-земляні укріплення були зведені у X–XI ст. на місці над Дністром, на місці сучасного замку.

Поряд з фортецею знаходилося поселення, яке за княжої доби мало площу близько 20 га і було невеликим містом, яке, на думку С.В. Пивоварова, могло називатися Плав. Неподалік знайдено скарб із більше ніж тисячі західноєвропейських бракетів, захований близько 1230 р.

3.1.2. Звенигородська земля сформувалась в процесі освоєння межиріччя басейнів рік Дністра та Західного Бугу великокнязівською владою. **Звенигород** неодноразово згадуваний у літописах протягом 1086–1235 рр., був столицею однойменного князівства, розташованого у басейнах лівобережних приток верхів'їв цих рік. Археологічно досліджується з 1886 р.

Першими дослідниками міста були І. Шараневич, Л. Чачковський та Я. Пастернак. Згодом масштабні роботи проведені І. Свешніковим, Г. Власовою, В. Шолом'янцевим-Терським, О. Ратичем та В. Гупало.

Місто займало підвищення посеред болотистої річкової низовини поблизу витоків р. Білки (рис. 20). Дитинець площею близько 1,5 га зведений в XI ст. на природному підвищенні у південно-західній частині городища. У зовнішній конструкції вала, дослідженого розкопками у західній частині майданчика, виявлено рештки дерев'яних городень, а з внутрішнього боку — руїни житлових приміщень. У центральній частині дитинця знаходилася дерев'яна церква ротондального типу, яка складалася з прямокутного «бабинця» (3×6,47 м),

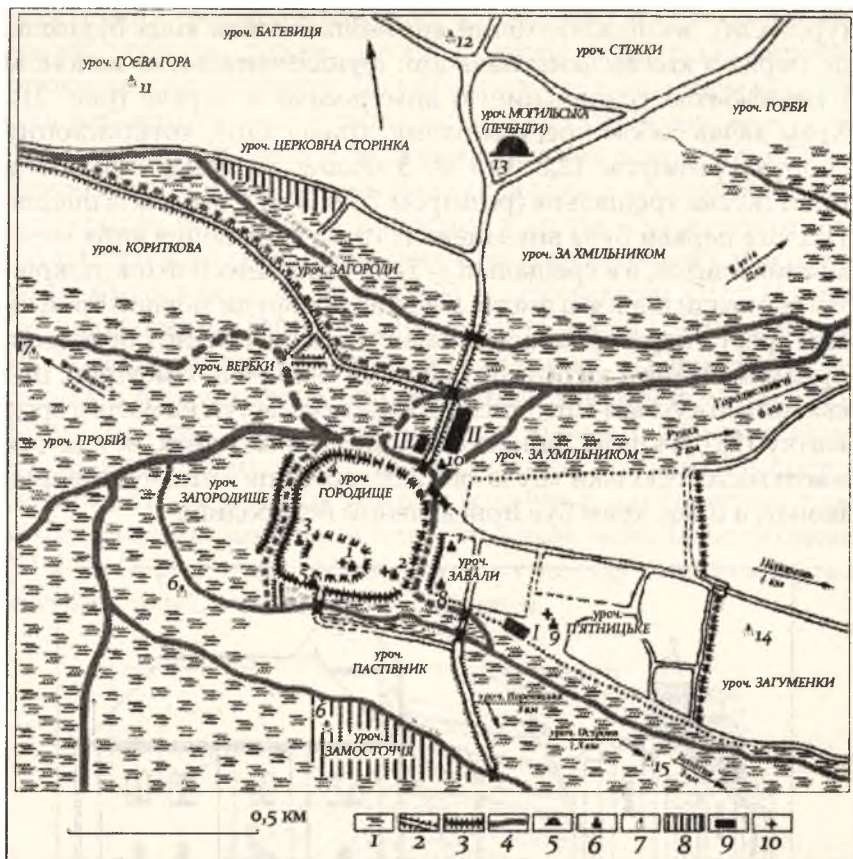

Рис. 20. Реконструкція плану центральної частини Звенигорода (за Р.І. Могитичем). Умовні позначення: 1 - заболочена територія; 2 - гребля; 3 - земляний вал; 4 - русло річки; 5 - курган; 6 - цвинтар другої половини XIII ст.; 7 - цвинтар кінця XI - першої половини XIII ст.; 8 - поселення; 9 - розкопки; 10 - церква

прямокутної нави (10,6×11,6 м) та вітваря (5,09×6,47 м). Уся будівля була в довжину 19,66 м, в ширину — 10,65 м і орієнтована вітварем на схід. Церкву збудовано у вигляді трьох, сполучених між собою приміщень зрубної конструкції. Під кути зрубів були покладені скісні балки, що надавали наві обриси восьмикутника, а вітварній частині — шестикутника. Підлога церкви була вкрита полив'яними плитками жовтого, зеленого і коричневого кольорів. У серединній частині нави знаходилися квадратні плитки, по боках — трикутні, а в центрі — фігурні, укладені в коло — омфалій.

Східніше від дитинця, по окольному городу площею близько 10 га, який був відмежований від пригородів високим валом

(ур. Вали), досліджено цілий ансамбль білокам'яних будівель, де поряд з князівським палацом, фундаментальною колоною і князівською усипальницею вимуровано й церкву (рис. 21). Храм являв собою хрестовобанну, триапсидну, чотиристопну споруду розміром 12,5×10,4 м. З півдня до храму прилягала прямокутна хрещальня (розміром 7,5×6,4 м) зі входом із півдня. Підлога церкви була викладена із трикутних полив'яних керамічних плиток, а в хрещальні — із білокам'яних плиток; покрівлю вкривали олов'яні листи. На площі споруди зібрано бронзовий хрест з перегородчастою емаллю, скарб скляних браслетів, орнаментований кістяний гребінь та інші речі. Ймовірно, цієї святині стосується і літописна згадка про наступ на Звенигород влітку 1237 р. князів Данила і Василька, яким, однак, не вдалося взяти місто, оскільки «була свята Богородиця в нім, чудотворна ікона», а отже, храм був присвячений Богородиці.

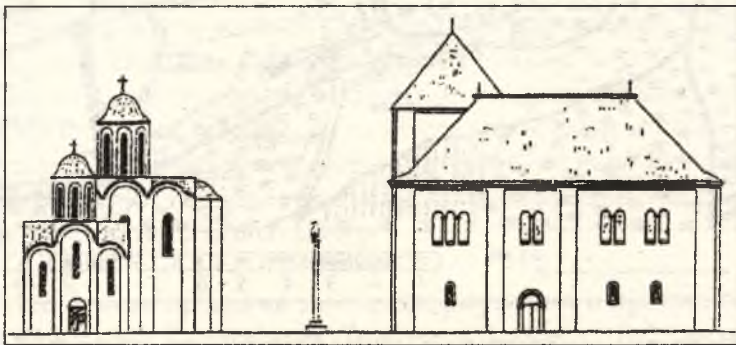

Рис. 21. Звенигород. Окольний город. Кам'яні храм та палац.
Реконструкція І.Р. Могитича

До Окольного города із заходу прилягав посад Загородище, площею близько 3 га з рештками двох залізоплавильних горнів XII–XIII ст., частиною садиби шевця XI ст. і майстернею ремісника-бронзолivarника початку XII ст., з північного сходу — посад площею близько 10 га, де була давня торговиця з дерев'яною церквою Параскеви П'ятниці. Тридільна у плані зрубна конструкція мала спільні п'ятистінну наву та бабинець (6,95×9,7 м) і менший прямокутний вівтар (3,25×5,55 м). Під долівкою, традиційно викладеною полив'яними плитками з омфалієм посередині, у південній частині храму під кам'яною плитою знайдено поховання чоловіка.

Частина північно-східного посаду міста займала понижену ділянку, де у торфовому ґрунті добре збереглися дерев'яні

конструкції та стародавні вироби з дерева і шкіри: дерев'яні миски, черпаки, ложки, дитячі іграшки, бондарські вироби, зразки шкіряного взуття. До унікальних знахідок належать дві сопілки, виготовлені з бузини. Від міських укріплень через цей посад пролягала вимощена деревом вулиця завширшки 5,1 м. Розчищено 70 м цієї вулиці. Вона складалася з поздовжніх лаг, перекритих поперечним настилом з колод. Тут відкрито залишки дерев'яних зрубів будинків, що укладаються у три головні будівельні періоди від кінця XI — до середини XII ст. Один з будинків розташований на перехресті головної і бічної вулиць. Це була одноповерхова споруда (4,25×3,6 м), від якої збереглися нижні дубові колоди стін, залишки глиняної печі (рис. 22). Крім одноповерхових, у Звенигороді відкрито залишки кількох двоповерхових жител. Серед знахідок — уламки амфор і скляних кубків візантійського походження, дві берестяні грамоти, свинцева печатка галицького князя Івана Васильковича (1140–1141 рр.) тощо. Значну частину посаду займав квартал ювелірів, який, очевидно, мав свій храм.

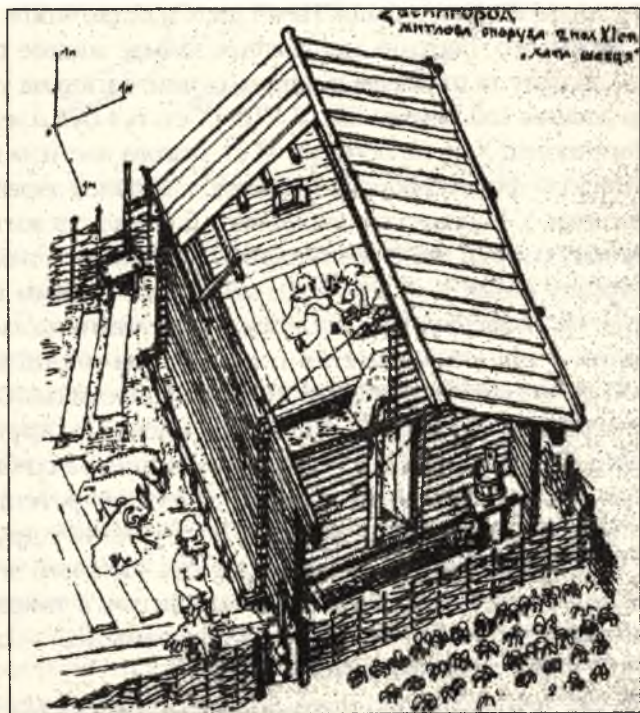

Рис. 22. Звенигород. Передмістя. Будинок XII ст.
Реконструкція Р.І. Могитича

За наявними на сьогодні даними, у княжому Звенигороді і його пригородах до 1241 р. налічувалося щонайменше 12 церков та п'ять монастирів. Досліджено два кладовища XI–XII ст., розташовані в урочищах Гоева гора і Загуменки. Загальна площа центральної частини міста становила понад 25 га, а уся територія міста разом з передмістями із заходу на схід простягалася на 15 км, а з півночі на південь — не менше ніж на 7 км. На цій території досліджено численні ремісничі села, монастирища та садиби бояр. Похід монголів зупинив поступовий розвиток міста. Його жертви знайдені у заплаві старого річчя Білки. Тут відкрито чимало людських кістяків під тонким шаром задернованого торфу, осторонь лежали черепи.

Пліснеськ, згадуваний у літописі у 1183 і 1233 рр., знаходився поблизу хутора Пліснеська і с. Підгірці Бродівського р-ну Львівщини на межі Волинського та Галицького князівств. Його дослідження розпочато у 1810 р. Згодом місто досліджували Т. Земецький, К. Гадачек, Я. Пастернак, І.Д. Старчук, В.К. Гончаров, М.П. Кучера. Сьогодні дослідження городища проводить експедиція під керівництвом М. Филипчука. Пліснеське городище овальної у плані форми складається з двох майданчиків — верхнього та нижнього. Верхній майданчик займає мисове плато, а нижній — долину та прилегли до плато схили. Загальна укріплена площа досягає 160 га (рис. 23). У VIII–IX ст. тут був племінний центр. Наприкінці X — на початку XI ст. мисова частина городища мала могутні фортифікації з кам'яною кладкою і дерев'яними конструкціями. У Пліснеську досліджено близько ста житлових і господарських споруд напівземлянкового і наземного типів.

До періоду кінця X–XI ст., коли місто стало одним із західних форпостів Київської Русі, належить курганний могильник, досліджений у північній частині городища на площі 6 га. До початку XI ст. тут панував обряд кремації. У шести найбільших курганах виявлені поховання, ймовірно, київських дружинників із доволі багатим інвентарем (мечі з золотою та срібною інкрустацією, шабля, кольчуга, золоті браслети і перстені, срібні хрести і прикраси зі скла та каменю). На існування у другій половині XII ст. князівського храму вказують чисельні знахідки керамічних глазурованих поліхромних плиток, а також поховань у кам'яних саркофагах. Частина поховань XIII — початку XIV ст. була перекрита кам'яними плитами.

Львів, що неодноразово згадується у літописах від 1256 р., заснований князем Данилом Романовичем у середині XIII ст. і названий на честь його старшого сина-престолонаслідника Львовом (рис. 24). Археологічно досліджується з 1860 р.

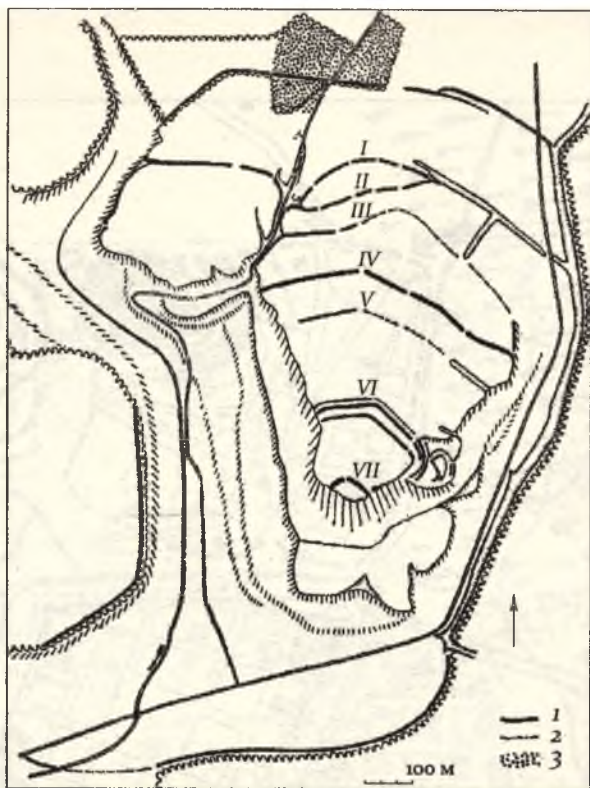

Рис. 23. Пліснеськ. Городище IX-XIII ст. (за М.П. Кучерою)

Першими дослідниками міста були І. Шараневич, Я Пастернак. Згодом масштабні роботи провели О. Ратич, Р. Багрій, В. Петегирич, С. Терський, Ю. Лукомський, В. Шипак, О. Лазурко та ін.

Дигинець розташовують на горі Кальварія, де культурні напластування були знищені у 1830х рр. під час планування парку. Проте напластування XIV ст. є й на місці пізнішого королівського замку (Високого). Найраніші укріплення міста недосліджені, про їх потужність свідчить згадка в літописі під 1259 р. у переліку зруйнованих на вимогу темника Бурундая фортець.

Археологічно досліджувалися фундаменти храмів XIII-XIV ст. (рис. 24а): Св. Миколи (друга половина XIII ст., виявлено поховання під фундаментом церкви, плінфа і керамічні полив'яні плитки), Св. Івана Хрестителя (храм-усипальниця середини XIV ст., однефна церква прямокутної форми 9,7×7,4 м, прямокутні керамічні полив'яні плитки підлоги, фундамент — з каменю на гіпсовому розчині), Св. Марії Сніжної (перша римо-

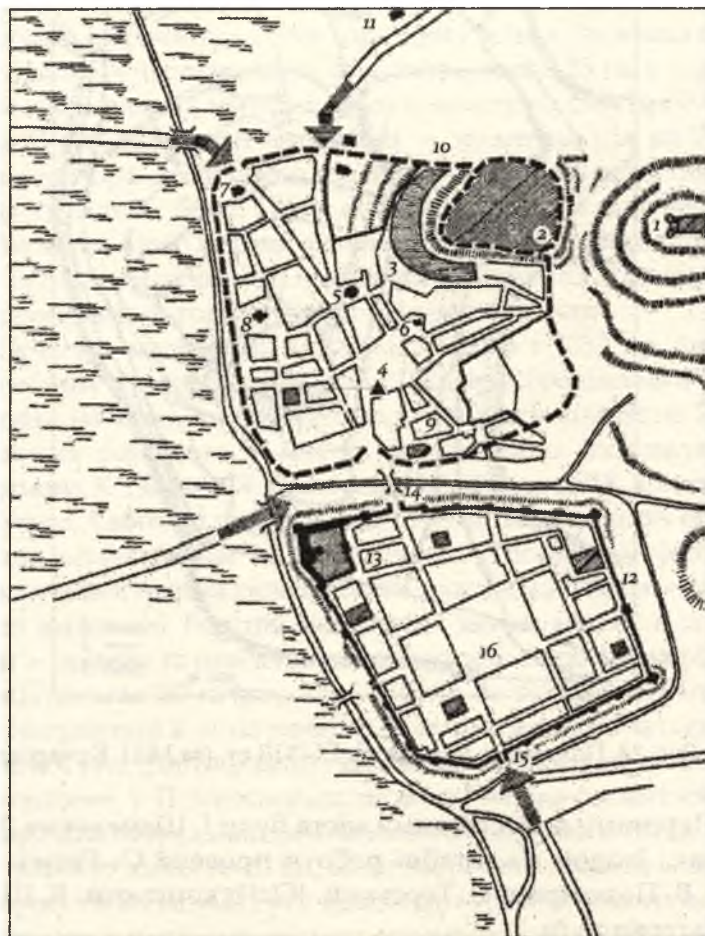

Рис. 24а. Львів у другій пол. XIII–XIV ст. Реконструкція А. Рудницького.

1 - Високий Замок; 2 - Дитинець; 3 - Княжі або боярські тереми;
 4 - Головна торгова площа міста (Старий Ринок); 5 - Головна міська церква Миколая; 6 - Костьол Івана Хрестителя; 7 - Церква Хреста;
 8 - Церква Федора; 9 - Костьол Марії Сніжної; 10 - Фортифікація міського посаду (гіпотеза); 11 - П'ятницька церква; 12 - Лінія фортифікацій нового міського району, забудованого у другій половині XIII ст.; 13 - Низький Замок; 14 - Татарські ворота;
 15 - Галицькі ворота; 16 - Площа Ринок; ▲ - розкоп 1997 р.
 Вулична мережа у найдавнішій частині міста подана за станом на XIX ст.

Рис. 24. Львів у другій пол. XIII-XIV ст. Реконструкція І. Базарника

католицька парафія), Св. Онуфрія (монастир) та Св. Параскеви. На березі приток р. Полтви у межах головного торгово-ремісничого посаду досліджено велику ділянку дерев'яної забудови із зрубними двоярусними будівлями, рештками вулиці, вимощеної деревом, а також дворами міських жителів, ремісничих майстерень кінця XIII–XIV ст. Низка приміських поселень XIII–XIV ст. досліджена в околиці. Цінну колекцію імпортованих виробів та предметів озброєння XIV ст. (рис. 246) зібрано під час розкопок на пл. Старий Ринок, там же виявлено ділянку діючого водопроводу з керамічних труб.

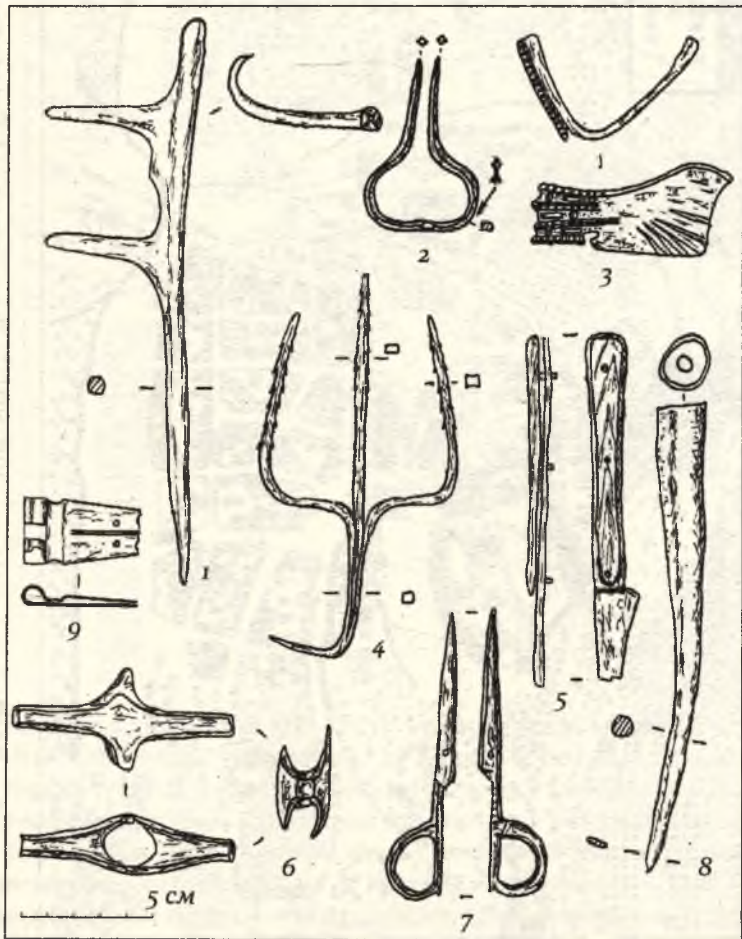

Рис. 246. Львів. Старий Ринок. Вироби з заліза XIV – початку XV ст.:
 1 – ключ; 2 – дримба; 3 – фрагмент стремена; 4 – острога;
 5 – фрагмент ножа з дерев'яною ручкою; 6 – перехрестя шаблі;
 7 – половина ножиць; 8 – долото; 9 – пряжка

3.1.3. Перемишльська земля охоплювала верхів'я р. Сян та Дністер. Перемишль 24 рази згаданий у літописах протягом 981–1284 рр., був столицею однойменного князівства. Дослідження міста проводили Я. Жакі, А. Кунищ, А. Коперський та ін.

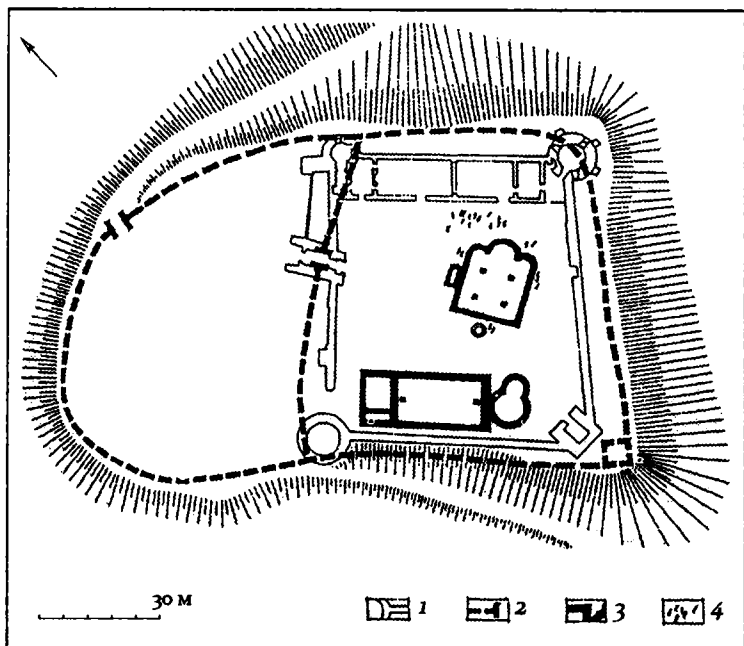

Рис. 25. Перемишль. Замкова гора. Реконструкція забудови (за В. Петриком); 1- мури замку XVI ст.; 2 - лінія дерев'яно-земляних укріплень X-XIV ст.; 3 - мури будівель XI-XII ст.; 4 - поховання

Місто займало підвищення посеред долини р. Сян, густо заселене з IX ст. На його поліетнічний характер опосередковано вказує давньоугорський могильник, досліджений у 1976–1978 рр., на якому відкрито дев'ять багатих поховань, зокрема вершників з кінями (рис. 13). Принаймні з середини X ст. пізнішу Замкову гору займав дитинець площею приблизно в 1 га (рис. 25). Тут на початку XI ст. разом з новими потужними дерев'яно-земляними укріпленнями, основою яких слугували городні, зведений комплекс кам'яних споруд – капела-ротонда і прямокутна споруда, ймовірно, князівський палац, які прилягали до валу (рис. 26). У внутрішньому дворі – дерев'яні споруди зрубного типу. Близько 1119 р. за князя Володаря Ростиславича на території двору дитинця був збудований собор Св. Івана Хрестителя (рис. 27;

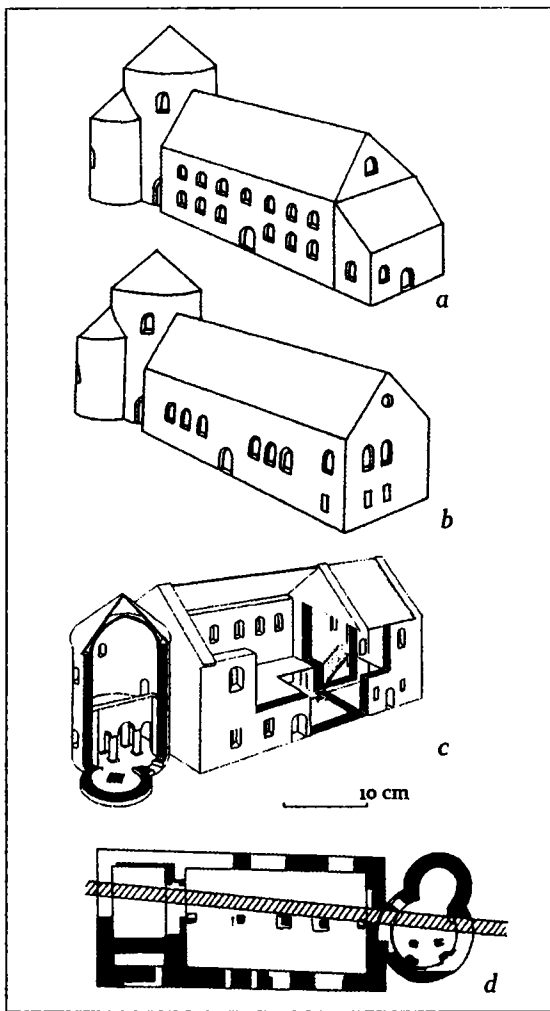

Рис. 26. Перемишль. Замкова гора. Варіанти реконструкції храму та палацу XI ст. Е. Сосновської (а), А Жакі (b), М. Прокси та З. П'яновського (с); план фундаментів (d)

1412 р. польський король Владислав Ягайло перетворив його в костел, а у 1460 р. його розібрали). Навколо храму досліджено понад 70 поховань-тілоположень у дерев'яних трунах.

Біля підніжжя Замкової гори, на другій надзаплавній терасі р. Сяну розташовувався ремісничо-торговий посад (найцінніші знахідки — художньо вирізаний з напівдорогоцінного каменю амулет-змійовик (рис. 28), свинцева підвісна печатка XI–XII ст. із Нікомедії). Друга частина посаду знаходилася на протилежному березі річки, де досліджено

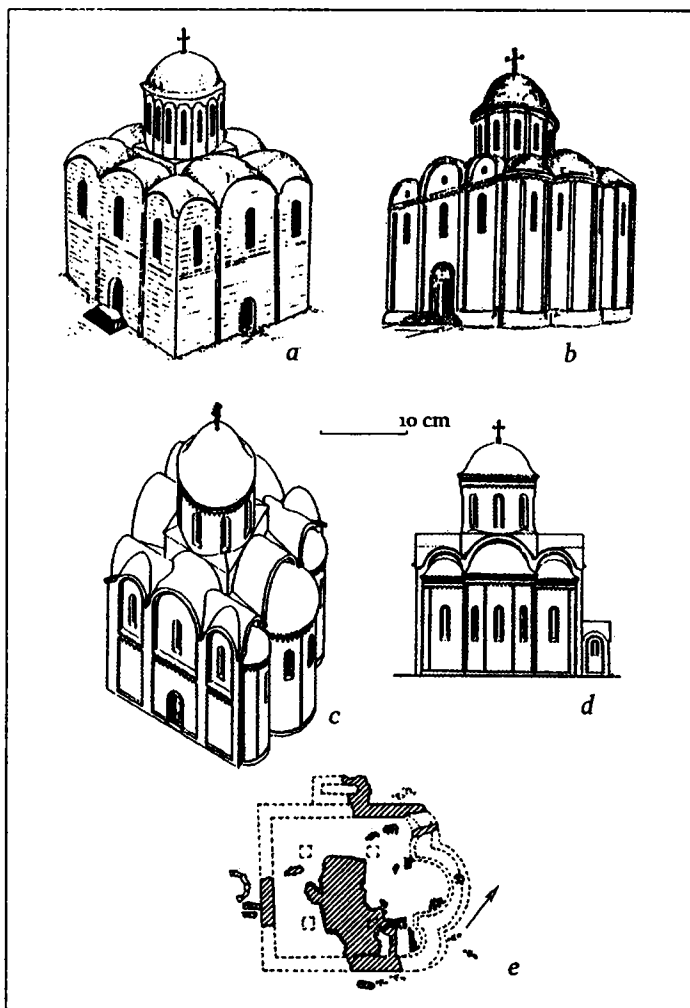

Рис. 27. Перемишль. Варіанти реконструкції храму Св. Івана Хрестителя, XII ст.

майстерні гончарів і металургів. У центрі цього поселення у XII ст. був побудований храм-ротонда Св. Миколая — покровителя купецтва (рис. 29). Навколо цих головних частин міста розміщувалися численні невеликі селища, укріплені сторожові пункти, а в південно-східній частині сучасного міста — залишки курганного кладовища.

Сянок, вперше згаданий у літописі у 1150 р., контролював найголовніший шлях з Русі до Угорщини. Територія міста, очевидно, була витягнута вздовж р. Сян. Рештки укріплень ймовірного дитинця були, очевидно, знесені при побудові

Рис. 28. Перемишль. Амулет-зміювик. XI-XII ст. Див. фото 9

королівського замку у 1349 р. Протягом 1998–2000 рр. в ур. «Городище» на лівому березі р. Сян, за 5 км північніше замку Ю. Гінальським на території городища IX–XIII ст. було досліджено рештки дерев'яного храму XIII ст., а також обстежено неукріплені поселення з курганням кладовищем.

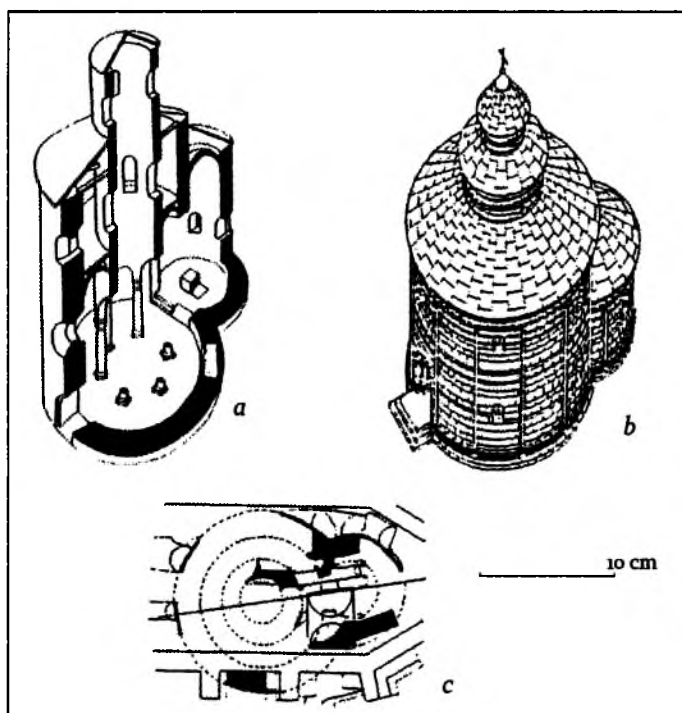

Рис. 29. Перемишль. Варіанти реконструкції храму Св. Миколи XI–XII ст.: а - за М. Проксою, З. П'яновським; б - за Ю. Дибюю; с- план фундаментів

3.1.4. Теробовльська земля займала басейни лівобережних приток Середнього Дністра. **Теробовль**, неодноразово згаданий у літописах протягом 1097–1235 рр. Археологічно досліджується з 1876 р.

Першими дослідниками міста були А. Кіркор, А. Чоловський, Л. Чачковський та Я. Пастернак. Згодом невеликі роботи були проведені І. Свєшніковим, Б. Тимощуком, І. Русановою, М. Ягодинською та Р. Миською.

Центральна частина міста займала підвищений мис при впадінні р. Пичинії у Гнізну (рис. 30), а головний торгово-ремісничий посад разом з пристанню — долину поблизу місця впадіння Гнізни у Серет (територія сучасних сіл Зеленче та Семенів). Дитинець Теробовля був перекритий у XIV ст. королівським замком.

Городище на Замковій горі засноване у другій половині IX ст. на місці укріплень ранньозалізного часу як общинний центр. У першій половині X ст. дитинець доповнювала сакральна частина з культовим валом, жертovníком та довгими будинками громадського користування. Одночасно відбувається формування ремісничого посаду, який означився побудовою оборонної лінії, що відокремлювала селище від городища. Наприкінці X ст., на місці культового валу споруджуються нові оборонні конструкції, що включали дерев'яні оборонні стіни на високій земляній платформі, житлово-господарські кліті завширшки понад 3 м, що прилягали до цього валу з внутрішнього боку, та рів завширшки 7–8 м і глибиною від давньої поверхні на 1,8 м. Протягом XI–XIII ст. укріплення зазнавали неодноразових реконструкцій. У XII ст. їх доповнив кам'яний відкос завтовшки 0,5 м та завширшки 1,8 м, до якого прилягали дерев'яні стіни зрубних житлових клітей. Новозбудовані оборонні лінії логічно доповнили масштабні земляні укріплення I тис. до н. е.

Фрагментарно досліджене кладовище XII ст. вказує на існування княжого храму між першим та другим валами городища.

Головний торгово-ремісничий посад — «поділ», що тягнувся від дитинця вниз за течією р. Гнізни по схилах пагорба та надзаплавній терасі, був додатково захищений ще однією князівською фортецею XI–XIII ст., що за 3 км від дитинця, в гирлі Гнізни контролювала долину р. Серет. Його більша, ймовірно, двоскладова частина займає підвищений мис розміром 170×240 м, утворений річками (с. Зеленче), а менша, розміром 190×50 м, розміщена на протилежному невисокому березі Серету (с. Семенів). Тут була річкова пристань. Серед знахідок, виявлених на лівому березі р. Серет, цікавими є дві знахідки

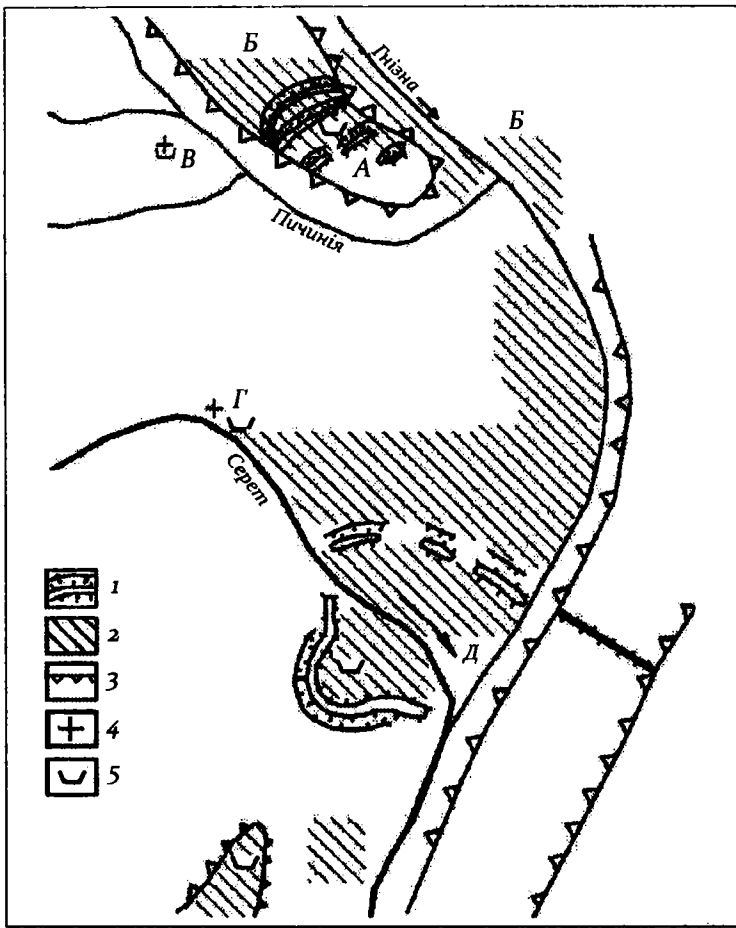

Рис. 30. Схема розташування структурних частин та об'єктів літописного Тербовля на тлі поширення культурного шару XI-XIII ст.: А - дигинець; Б - посад; В - церква Святої Параскеви П'ятниці; Г - Спаський монастир у Підгорі; Д - посад у Зеленчі. Умовні позначення: 1 - вал та рів; 2 - територія поширення культурного шару; 3 - стрімкі схили; 4 - церква; 5 - кладовище (за Б. Тимошуком та Р. Миською)

скляних скарбів браслетів, що охоплювали разом близько тисячі предметів. Знаменита колекція місцевого археолога-любовителя Крушинського, що зберігається у Львівському історичному музеї, як вважають, була зібрана під час руйнування кладовища XII-XIII ст. на високому лівому березі Серету. Цінні знахідки (свинцева підвісна печатка, поховання у кам'яному саркофазі) відомі в районі пристані. Річкову гавань оточували

два невисокі вали-дамби, що прилягали до річки. Культурні напластування на глибині 2,50 м, очевидно, вказують на тогочасну глибину гавані. За 0,5 км південніше від городища в с. Семенів в ур. Могилки досліджувався синхронний курганний могильник. До княжої доби належать два монастирі: на місці церкви Св. Параскеви-П'ятниці з XVI–XVII ст. (західніше від града) та на високому лівому березі Серету, західніше від с. Зеленче, в ур. Підгора (перша згадка сягає 1633 р.).

Василів, згаданий у Галицько-Волинському літописі під 1229 р., займав територію однойменного села Заставнівського району Чернівецької області на правому березі Дністра. Досліджувався Б.О. Тимошуком, Б. Томенчуком та С.В. Пивоваровим. Місто, як вважається, виникло у першій половині XII ст. на основі «гнізда» стародавніх поселень за ініціативою теребовльського князя Василька (1092–1124). У середині XIII ст. воно зазнало руйнувань. Василів як село згадується в історичних документах під 1448 р.

Дитинець площею 130×100 м² розташований у північній частині села на високому мисі правого берега р. Дністер (рис. 31). По периметру його майданчика у XII–XIII ст. функціонували дерев'яні фортифікації зрубної конструкції, а з напільного боку він був укріплений ровом. З внутрішнього боку городища до стін прилягали деревоглинобитні житла. У північно-східній частині майдану виявлені залишки дерев'яної церкви (обвуглене дерево, каміння, керамічні глазуровані плитки). Поряд знаходилося кладовище, на якому відкрито кілька поховань у ґрунтових ямах. Одне з поховань було перекрите кам'яною плитою.

За оборонними стінами дитинця розташовувався посад. Його сліди простежено вздовж берега Дністра. На території посаду вивчено залишки наземних жител зі стовповою та зрубною конструкціями стін. Печі у приміщеннях є глинобитними. Виявлено також кілька майстерень. Одна з них пов'язана з залізобним виробництвом, друга – з гончарним. На місці останньої досліджено дев'ять одно- і дво'ярусних гончарних горен. Поблизу дитинця, в урочищі Торговиця, очевидно, була торгова площа, у центрі якої виявлено залишки дерев'яної споруди XII–XIII ст. (можливо, церкви). Від неї збереглися долівкові глиняні глазуровані плитки, камені, обвуглене дерево.

На високому (до 20 м) горбі, розташованому у південно-східній частині посаду, відкрито фундаменти білокам'яного триапсидного чотиристовпного хрестово-купольного храму (21,2×13,6 м). Стіни храму були складені із великих тесаних

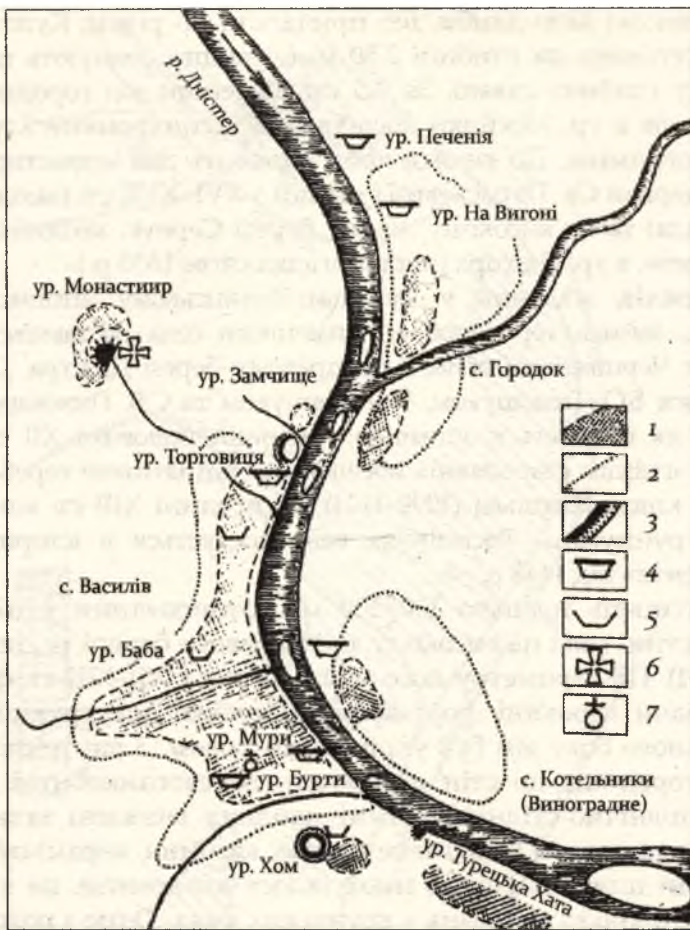

Рис. 31. Пам'ятки літописного Василева. 1 - територія поширення кераміки XII - першої половини XIII ст., 2 - сучасні межі села, 3 - вали і рови городищ, 4 - підплитові поховання, 5 - ямні поховання, 6 - монастир, 7 - блокам'яний храм (за Б.О. Тимошуком та С.В. Пивоваровим)

блоків вапняку з внутрішньою забутовкою, характерною для галицької архітектурної школи. Фасад споруди оздоблювали деталі з різьбленого каменю (капітелі, колонки, напівколонки). Підлога храму була викладена глазурованими керамічними плитками трикутної і чотирикутної форми жовтого, зеленого і коричневого кольорів.

У притворі церкви відкрито п'ять кам'яних саркофагів з місцевого вапняку, а в центрі приміщення – шість, обкладених каменем, місць для перепоховання (рис. 32). На кладовищі біля

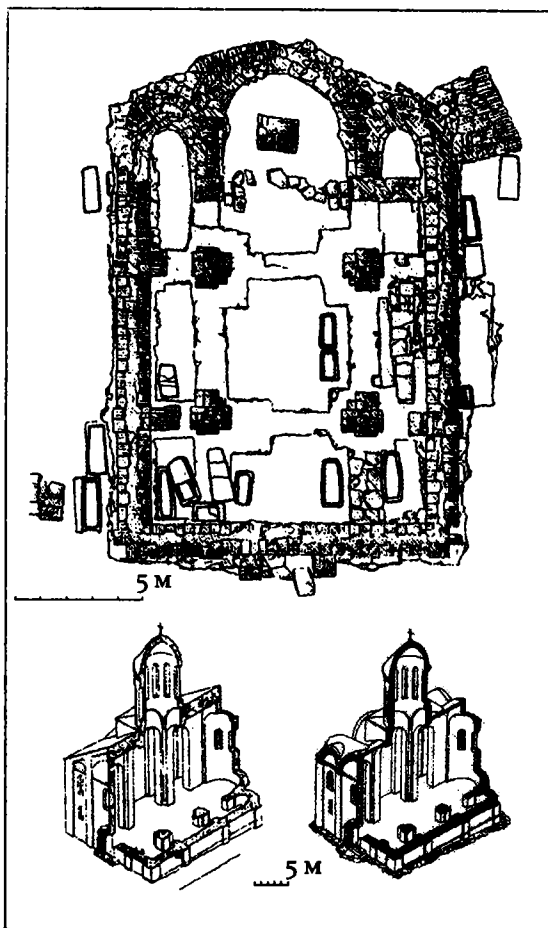

Рис. 32. Василів. План білокам'яного храму XII ст. та варіанти його реконструкції (за Г.Н. Логвином та Б.О. Тимощуком)

храму відкрито 12 кам'яних саркофагів, аналогічних до виявлених у храмі. У кожному з них знаходилися останки кількох поховань, які були перекриті кам'яними плитами. На плиті одного з них збереглися різьблені зображення «вавилона», «знаків Рюриковичів», круга з хрестом тощо (рис. 33). Б.О. Тимощук вважав, що в саркофазі під плитою з вибитими знаками міг бути похований зодчий – будівник храму. Розшифрування знаків Рюриковичів вказувало на останнього тербовельського князя Івана-Ігора Васильковича, який, згідно з літописом 1141 року, «преставився в [городі] Галичі (...) і взяв волость його Володимирко Володаревич». Гіпотезу про його поховання тут підтверджує і напис глаголицею (під титлом) «Іоан», знайдений на кришці

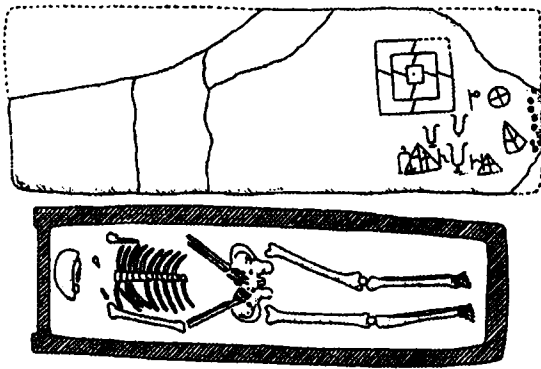

Рис. 33. Василів. Поховання XII – першої половини XIII ст.
в кам'яному саркофазі (за Б.О. Тимощуком)

василівського саркофага Павлом Максимовим (1946–1997). На думку дослідників, Володимирко, з яким Іван ворогував за життя, «розпорядився перепоховати свого попередника подалі від очей його колишніх соратників».

Інші три посадські кладовища XII–XIII ст. містили по кілька поховань у дерев'яних домовинах, оточених кам'яними кругами 6–12 м у діаметрі. Поховання супроводжувалися срібними і мідними сережками, перстнями і скроневими кільцями.

Князівський замок, що займав високу гору Хом, мав дерев'яну церкву (8×8 м), в середині якої відкрито кам'яний саркофаг, а також наземні житла з глиняними печами. Тут знайдено бронзовий хрест-енколпійон, бронзову бойову булаву.

Довший час залежним від тербовельських князів був район Лівобережжя р. Збруч та Середнього Дністра, згаданий у літописі як **Пониззя**. Його центром вважається місто **Бакота**, розташоване на лівому березі Дністра. До його округи належали сусідні літописні гради **Каліус**, **Ущиця**, **Плав**, **Кучелмин**, **городище Гринчук** та інші.

За даними досліджень 1961–1980 рр. городище-дитинець літописної Бакоти було розташоване в урочищі Скельки, при впадінні р. Рудки в Дністер. Площа дитинця становила понад 1 га. Дитинець і прилеглий до нього центральний осередок міста площею до 10 га були обмежені течією двох приток Дністра – Рудки і Градівки. Площа підгороддя – до 130 га, витягнута на 2–2,5 км вздовж лівого берега Дністра, включає в себе замок (Терецька гора?) та скельний печерний монастир на південно-східній околиці міста.

3.1.5. Володимирська земля займала територію в басейні середньої течії р. Західний Буг. Пам'ятки столиці Волині — Володимира вже близько двісті років є предметом історичного вивчення. Дослідники XIX–XX ст. В. Антонович, А. Прахов, М. Каргер, П. Рапопорт, М. Малевська, Г. Пескова вивчали середньовічну архітектуру. Першу карту пам'яток давнього міста виконав О. Цинкаловський. Його дані уточнили В. Ковальський та П. Рапопорт. Останній зробив наукові узагальнення щодо топографії оборонних укріплень. Проте більшість висновків ґрунтувалися лише на картографічних матеріалах та теоретичних аргументах, не підкріплених результатами систематичних археологічних досліджень. Їх провела у 1987–2000 рр. (з перервами) Волинська археологічна експедиція Львівського історичного музею.

Найдавнішою укріпленою частиною міста — дитинцем Володимира — було сучасне городище в ур. Замок площею 1,5 га на правому березі р. Лути, яке виконувало роль князівської, а згодом королівської фортеці від моменту побудови, найімовірніше у XI ст., аж до загарбання Волині Російською імперією наприкінці XVIII ст. Спеціальних археологічних досліджень укріплень на дитинці не було проведено. М. Малевська у 1975, 1982, 1989 рр. розкопувала кам'яний замок, споруджений тут за короля Казимира III у 1366–1370 рр.

Наступну укріплену ділянку становив Малий Окольний город. У 1999 р. на вул. Сокальській було виявлено його укріплення у вигляді схованого зараз у земній товщі глиняного валу-платформи (основи для дерев'яної стіни, яку насипали на природно пологому схилі). Це дало змогу окреслити межі первісного окольного города — «пригородка», за термінологією документів XVI–XVII ст. Укріплення виникли близько рубежу X–XI ст. навколо здавна освоєної території на пагорбах, розташованих на захід від дитинця, у межах острова площею 8 га, утвореного рукавом р. Смочі. Пригородок був містом бояр та заможних міщан. Саме тут, за традицією, розташовувався кафедральний Успенський собор, монастир Спаса, а також монументальна споруда храму невідомої посвяти на вул. Садовій (рис. 34).

Понижена ділянка на північ від дитинця, що має назву Підзамче, була, очевидно, ядром Володимирського подолу, де знаходився головний ремісничо-торговельний посад, який охоплював обидва береги р. Смочі. На це вказує наявність триапсидної цегляної церкви невідомої посвяти середини XII ст. поряд з існуючим Василівським храмом кінця XIII ст. (рис. 35)

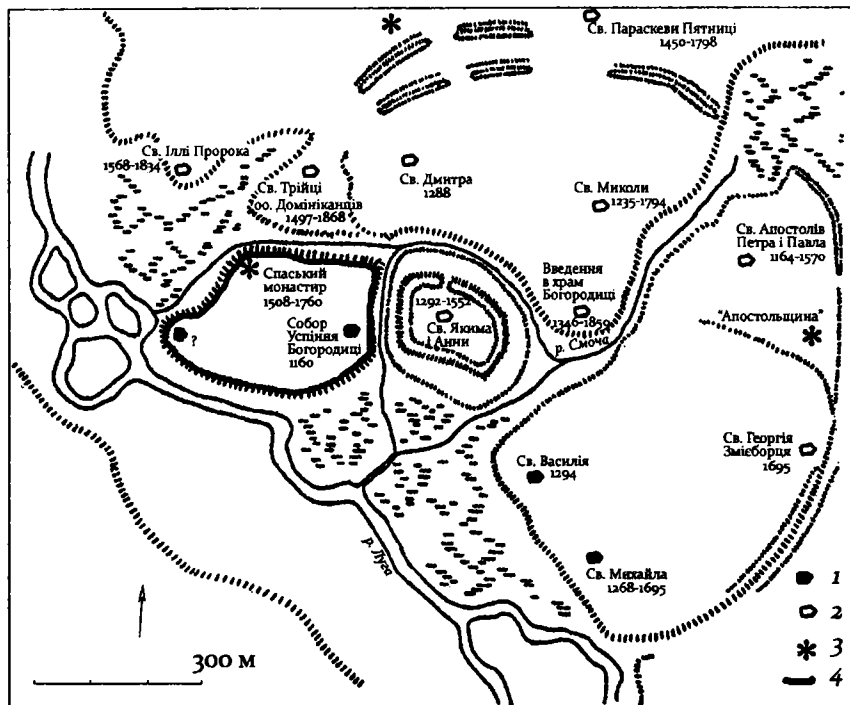

Рис. 34. Схема розташування укріплень та храмів Володимира XI-XV ст. з крайніми датами їх існування (за писемними джерелами): 1 - існуючі та археологічно досліджені храми; 2 - недосліджені храмові ділянки; 3 - місця розкопок 1999-2000 та 2007 рр.; 4 - гіпотетична лінія валу окольного города X-XI ст.

На неіснуючому зараз Ринковому майдані (головній торговлиці міста) стояло кілька храмів, один з яких – Введенський (дерев'яний) простояв до 1858 р.

Особливо розбудувався Володимир на початку XIII ст. На той час місто вже мало велику кількість монументальних споруд, церков та міцні укріплення, що дало підстави угорському королю Белі вигукнути: «Такого града я не видел и в краях неметких». Згодом, у 1240ті рр. та пізніше згадується об'єднання білого духовенства при кафедральному соборі міста – т. зв. клірос. Одночасно це є свідченням чисельності духовенства, а отже, і храмів Володимира.

Укріплену ділянку міста розділяє натроє р. Смоча (права притока р. Луги) та її рукави. Приплив населення з Подніпров'я, викликаний навалом Батия, сприяв подальшому розвитку міста. Очевидно, саме у другій половині XIII ст. була споруджена подвійна оборонна лінія Великого Окольного города,

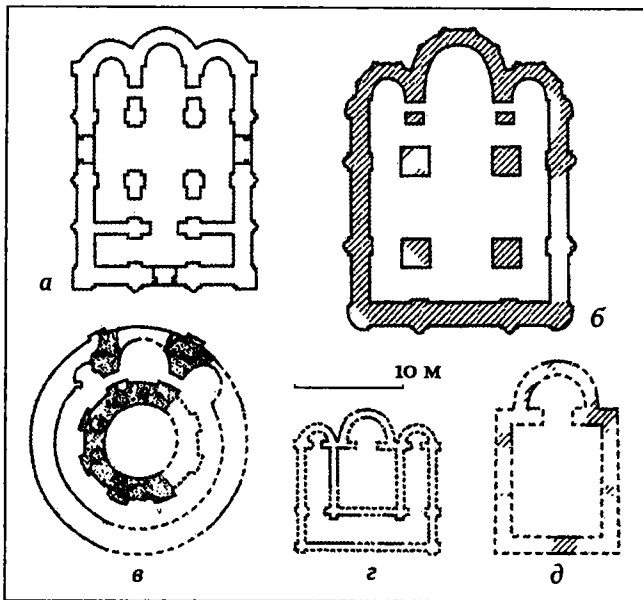

Рис. 35. Володимир. Розпланувальні схеми неіснуючих храмових споруд старокнязівської доби: а - «Стара катедра» (за П.О. Раппопортом); б - Михайлівська (?) церква (за М.К. Каргером); в - храм-ротонда Михайлівського монастиря (за М.К. Каргером); з - малий храм на місці «Старої катедри» (за П.О. Раппопортом); д - невідомий храм на вул. Садовій (за Г.А. Песковою)

яка підковою охопила територію площею 66 га та частково збереглася до сьогодні. У межах укріплень опинилася здавна заселена значна територія на лівому березі р. Смочі. Тут був споруджений цілий ансамбль монументальних будівель та інших споруд, зокрема згаданий у літописі комплекс споруд Михайлівського монастиря, що, як гадають, є палацом литовського князя Войшелка, храм Св. Апостолів Петра і Павла (згаданий у приписах до знаменитого Добролювого Євангелія), а також храм Св. Юрія поряд зі східною лінією укріплень окольного города (зарахований до будівельної активності короля Юрія I Львовича). Тут мали садиби вельможі: у 1999–2000 рр. в ур. Апостольщина, на площі близько 600 м² досліджено садибу гуменника – княжого слуги, що збирав збіжжя для Володимирського замку.

Протягом усього періоду існування Володимира як столиці Волині його оточувала розвинена поселенська агломерація, зосереджена переважно у долині р. Луги. Найбільші поселення розташовувалися відразу за укріпленнями окольного города.

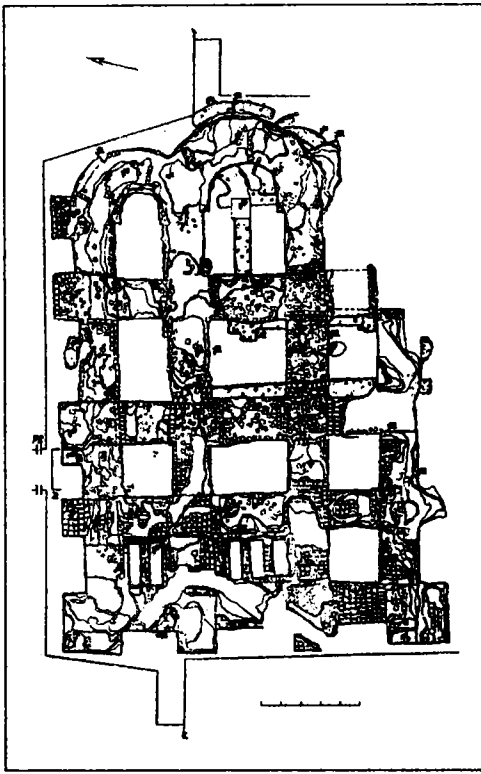

Рис. 36. План фундаментів храму в ур. Стара катедра за П.О. Рапопортом

димира в Галичину, згаданий у цій функції в літописах два рази: 1098 р. його спалюють галицькі Ростиславичі під час походу на Володимир, а в 1280х рр. ця великокнязівська власність була роздана у володіння волинським боярам, що починали набирати силу у державі.

Укріплення дитинця літописного Всеволожа (заснованого, ймовірно, сином князя Володимира Святославовича Всеволодом), площею до 1,5 га було зведене у сучасному ур. Замок (у XV ст. тут спорудили свою садибу князі Чорторійські). Воно дублювало давніший племінний осередок волинян в ур. Старгород, який припинив своє функціонування, найімовірніше, внаслідок освоєння території великокнязівською владою на початку XI ст. Можливо, вже у той час він був повітовим центром Белзької землі, оскільки, знаходячись на правому березі р. Західний Буг навпроти устя лівобережної притоки – р. Варяжанки, замок контролював територію її

На це вказує існування у XVI–XVII ст. парафіяльних храмів Св. Іллі, Св. Івана Хрестителя та Св. Івана Богослова на островах у долині р. Смочі та Луги, храму Св. Прокопія на Заріччі. Поряд із селами ця агломерація включала князівські (Зимно) та боярські двори, монастирі: Св. Апостолів та Св. Федора (ур. Стара катедра, розкритий археологічно, рис. 36) – вниз за течією річки, Св. Онуфрія – на острові Велесівщина, Зимнівський Успенський та Чесного Хреста – вище проти течії.

Всеволож первісно, судячи з назви, князівський замок на переправі через р. Західний Буг при дорозі з Воло-

басейну. Наприкінці XIV ст. місто відоме з документа короля Володислава Ягайла, як повітовий центр Белзької землі.

Турійськ вперше згаданий у літописі під час описання подій 1097 р. Дитинець правильної округлої форми, діаметром близько 100 м на 2,5 м підвищується над оточуючою низовиною, обстежений П.О. Раппопортом у 1962 р. Культурні напластування городища містять матеріали X–XIV ст. Укріплення знищені під час побудови шляхетського замку у XVI ст. В околиці знаходився монастир Св. Михайла.

Любомль формувалася як князівський замок на шляху до Берестя та центр сільськогосподарської округи. Вперше згаданий у літописі під 1287 р., як князівський замок Володимира Васильковича. Після занепаду Галицько-Волинського князівства місто перейшло з великокнязівської власності у володіння Федора Сангушка. Від дитинця залишився пагорб діаметром 60 та заввишки 9 м, східніше від якого, за ровом, знаходився окольний город з храмом Св. Георгія, монументально перебудованого у 1270ті рр. Вали окольного города не збереглися. Місто у XIV ст. розрослося, з'явилися передмістя «Монастир» та «Завалля», на яких у XVI ст. мешкали, зокрема, пекарі. У місті був дерев'яний костел Св. Трійці, «за один день збудований» і освячений єпископом Григорієм (Володимирським?) на Різдво 1410 р. у присутності короля Ягайла у Любомлі.

Угровськ згадуваний у літописах впродовж 1204–1268 рр. у зв'язку з різними подіями сім разів. 1218 р. місто разом з іншими містами Забужжя було повернене князем Данилом від польського князя Лешка Білого. Наявність в Угровську певний час окремого єпископства свідчить про те, що місто розбудовувалося як особня столиця Забужжя.

Тривалий час пам'ятки Угровська не вдавалось надійно локалізувати. Остаточо це зроблено завдяки зусиллям любомльського історика О. Остап'юка, який організував археологічне вивчення решток городища у с. Новоугрузьке на правому березі р. Західний Буг. Його розбудова активно продовжувалася вже за князя Данила Романовича Галицького, ймовірно, близько 1230 р. На важливість міста як центру Середнього Побужжя вказує побудова тут кам'яної вежі. У зв'язку з локалізацією основних частин міста на протилежному від залежної волості березі висунуто припущення, що місто первісно знаходилося на лівому березі р. Західний Буг. Проте зміна русла ріки, що сталася орієнтовно у XVI–XVII ст., перемістила місто на правий берег та відокремила його від міської волості і сприяла швидкому занепаду.

Значення Угровська як великого міського центру підкреслюється згадкою про міську общину — «угровчан» та про монастир Св. Данила Стовпника, що розташовувався у місті. Рештки міста становлять три укріплені майданчики. Південна частина городища — перший укріплений майданчик, це є стрімкий останець заввишки близько 12 м, еліпсоподібної форми у плані (захищена площа спочатку становила близько 0,5 га), зі східної, нагільної сторони укріплений валом, відомий як ур. «Церковка» («Церковище», «Гора церковна»). По периметру останець у північній, східній та частково південній частині був додатково укріплений ровом, який на сьогодні заглиб (рис. 37).

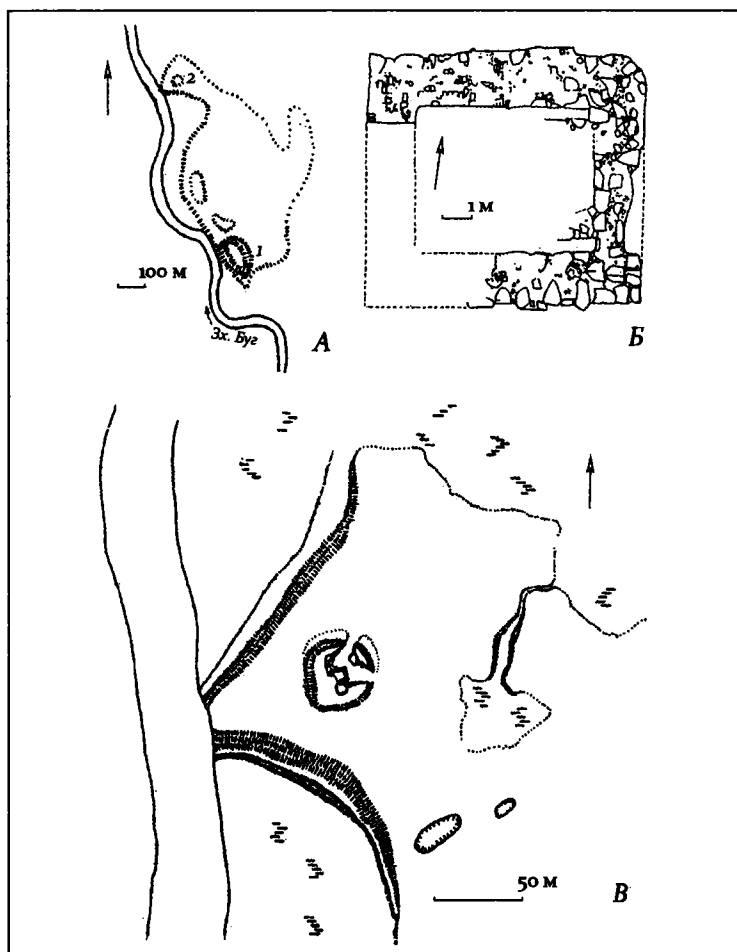

Рис. 37. План укріплень літописного Угровська та фундаментів оборонної вежі XIII ст. (за Ю.М. Мазуриком)

Окольне місто (ур. «Стовпове поле») знаходиться на піщаному підвищенні розміром 800×350 м. З південного сходу окольне місто обмежене заболоченим озером, зі сходу — заболоченою місцевістю. Із заходу — укріплене ескарпом. Містить культурні напластування XII–XVII ст. У його північній частині, за 600 м від дитинця, в ур. «Стовп», на мисоподібному підвищенні, обмеженому з півночі і півдня заболоченою заплавою, на укріпленому ровом мисі площею 2 га, в центрі штучного земляного пагорба заввишки близько 2,5 м та діаметром близько 40 м відкрито нижню частину фундаменту прямокутної башти, що збереглася на рівні фундаменту (рис. 37).

Камінь-Каширський доволі пізно з'являється на сторінках літописів, а саме — невдовзі після походу Батия, коли Полісся наповнилось втікачами із Середнього Подніпров'я. Вперше археологічні дослідження літописного міста, проведені у 1988–1990 рр. С. Панишком, підтвердили це датування. Дитинець міста, що знаходився на городищі (ур. Гірка) у центрі сучасного м. Каме́ня-Каширського Волинської обл. на правому березі р. Цир, має овальну форму розміром 100×130 м та підвищується над оточуючою місцевістю на 1,5–2 м. У південно-східній його частині простежено рештки оборонних укріплень у вигляді валу заввишки 1 м, спорудженого під час правління володимирського князя Володимира Васильовича. Південніше простягався окольний город.

Любязь згаданий у польсько-литовських договорах середини XIV ст. На березі однойменного озера розвідкою Г.В. Охріменка досліджено поселення XIII–XIV ст. із слідами оборонного рову.

Ратен згадуваний серед волосних центрів Володимирщини у польсько-литовському договорі 1366 р. Дитинець міста розташований на болотному острові неправильної у плані форми діаметром трохи більше 60 м, що підвищується на 2–3 м над навколишнім болотом. Прохід з берега на майданчик влаштований із західної сторони по вузькому перешийку (рис. 38).

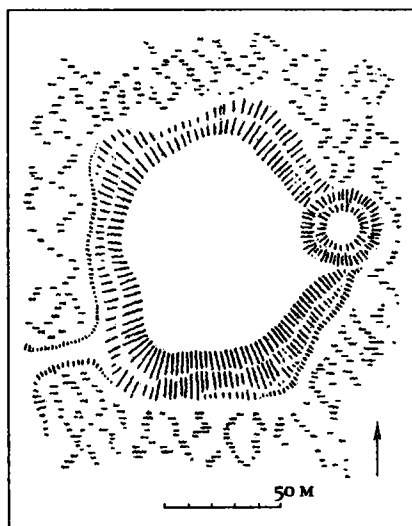

Рис. 38. План Ратнівського городища за П.О. Раппопортом

На східному краю майданчика є округлий пагорб діаметром близько 25–30 м, горизонтальний майданчик якого підвищується на 2 м над майданчиком городища. Очевидно, це сліди дерев'яної вежі-донжона, а прилеглий майданчик виконував функції окольного города. На острові зібрано матеріали XI–XVI ст. Саме місто займало сусідній берег.

Мельниця розташована у верхів'ях р. Стоходу, на березі р. Мельниці, як вказує згадка в літописі у зв'язку з нападом литовців у 1247 р., на дорозі з Володимира до Пінська. Дитинець округлої у плані форми розміром 240×210 м розташований на рівній поверхні та оточений подвійним валом. Пінський міст згаданий у документах XIV ст. і показаний на Спеціальній карті Боплана та на топографічних картах початку ХХ ст.

Городище XIII ст. площею близько 4 га займає мис над берегом озера Люцимир на околиці смт. Шацька, яке його дослідники О. Златогорський та С. Демедюк пов'язують з літописним Раєм (1158 р.), містить знахідки переважно X–XII ст. і XIII–XIV ст., в т. ч. дві князівські печатки (були): з написом на реверсі «дін-єсло-во» — князя Святополка Ізяславича, та Марії-Анастасії — дружини Всеволода Ярославича, торгові пломби (13 шт.) та монети XI–XIV ст. (візантійський фоліс, три празькі гроші).

3.1.6. Луцька земля первісно обіймала басейн верхньої та середньої течії р. Стир. Згодом, на початку XIII ст. до неї додалися землі історичної області Погорини.

Лучеськ. Вперше згадується у літописі під 1085 р. як князівська резиденція із вже сформованою міською громадою.

Історичні та археологічні дослідження міста проводяться більше як півтора століття. Схема топографічного розвитку, намальована дослідниками XIX ст. Я. Перлштейном, Т.Ю. Стецьким та ін., була вдосконалена у 1970–1980ті рр. Б. Колоском, Р. Метельницьким та Б. Сайчуком. Археологічні дослідження у Старому місті Я. Волошинського, Я. Фітцке, М. Кучери, М. Кучінка та М. Малевської стосувалися переважно лише монументальних споруд у Верхньому та Нижньому (Окольному) замках. У 1988–1998 рр. експедиція під керівництвом С. Терського досліджувала забудову та укріплення усіх основних складових території міста.

Головні складові частини Лучеська — дитинець, окольний город та укріплений ремісничо-торговельний посад, або поділ — займали острів у заплаві р. Стир, а поряд на підвищенні правого берега р. Глушець знаходилося передмістя Помостичі.

Ці укріплені частини середньовічного міста були оточені неукріпленими посадами, що топографічно та економічно тяжіли до міста (правобережні урочища Юриздика, Вулька, Яровиця та ін., лівобережні – Гнідава, Красне, Рованці).

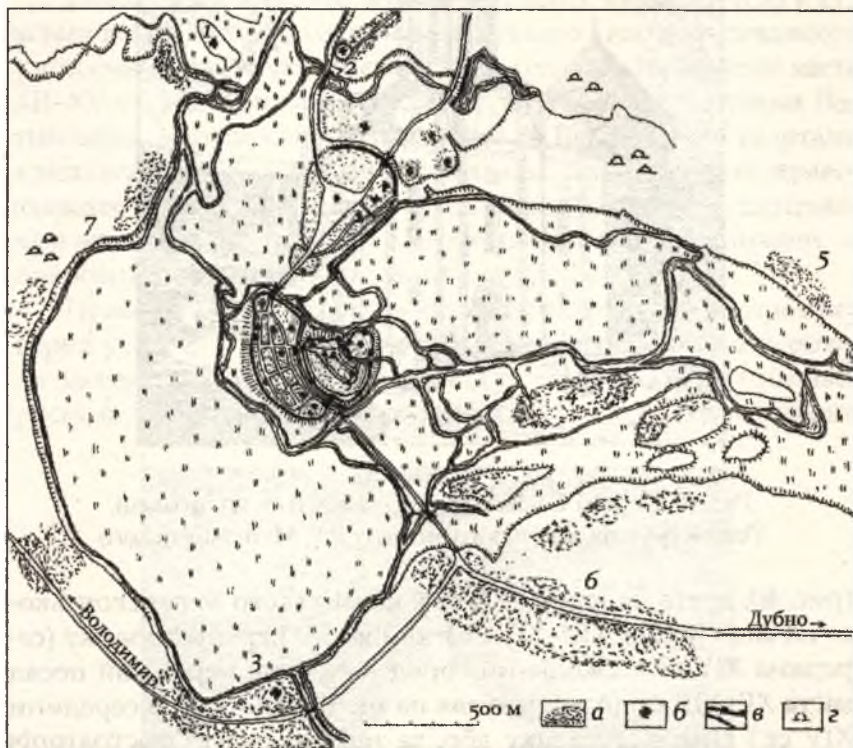

Рис. 39. Територіальний комплекс Великого Лучеська.

Умовні позначення: а - поселенська забудова; б - церква або монастир; в - укріплення; з - кургани. 1 - Спаський Красносельський монастир; 2 - Яровиця з храмом Вознесіння; 3 - Гнідава з храмом Св. Пантелеймона; 4 - Панський город; 5 - Біваци; 6 - Рованці; 7 - Красне

Дитинець площею близько 0,8 га займав центральну частину поселенського комплексу (рис. 39). Він був оточений оборонними стінами різного часу, які перебудовувалися впродовж багатьох століть. Стратиграфічні спостереження дали змогу встановити, що дитинець був заселений з кінця IX – початку X ст. Знайдено також глиняний посуд VIII–IX ст. Відкрито деревоземляні укріплення кінця X–XI ст. За матеріалами археологічних досліджень 1982–1992 рр., визначений час побудови кам'яної церкви Св. Івана Богослова

Рис. 40. Церква Св. Івана Богослова XIII ст. на дитинці.
Реконструкція загального вигляду Р.Г. Метельницького

(рис. 40; друга половина XII ст.), князівського та єпископського палаців (рубіж XIII–XIV ст.), кам'яного Верхнього замку (середина XIV ст.). Окольний город Лучеська, первісний посад міста XII–XIII ст. (6 га), існував на місці пізнішого (з середини XIV ст.) Нижнього замку або, за термінологією люстраторів XVI ст., «пригородка». На окольному городі знайдено кераміку VIII–IX ст. Тут за традицією знаходилися головні посадські церкви міста (святих Димитрія, Якова, Катерини, Петра) та двори найвпливовіших лучан. Найдавніша кам'яна церква Св. Димитрія була збудована на рубежі XIII–XIV ст.

Головна ремісничо-торговельна частина Лучеська – посад, власне місто, а згодом – середмістя – сформувалася на західній пониженій ділянці (подолі), що лежав на острові за межами окольного города. Спочатку був заселений Ринковий пагорб площею близько 1 га перед в'їздом в окольний город. З найдавніших об'єктів на ньому відкрито рештки заглибленого житла з керамікою VIII–IX ст. Поступово забудовували й сусідні понижені ділянки.

У XII ст. поділ на площі до 10 га був обнесений валом, скріпленим зрубами-городнями. Протягом XIV – на початку XV ст. укріплення поновили деревоземляними («парканом») і

цегляними стінами. Площа середмістя розширилася до 17 га. Головними структурними осями були дві вулиці (Велика і Троїцька), які розходилися у різні боки від Глушецьких воріт і давали початок греблям, що вели через заплаву. Найраніша згадка про греблю у Лучеську належить до 1150 р.

Розкопками відкрито житла заможних мешканців XIV ст., встановлено місцезнаходження шевського кварталу, згаданого у писемних джерелах, локалізовано головну торговицю міста XII-XV ст. На території середмістя у XIV-XV ст. існували Латинський, Караїмський, Єврейський та Вірменський квартали з відповідними культовими будинками, а також кілька православних храмів, один з яких – Св. Івана Хрестителя досліджений археологічно (рис. 41). Центральний храм Св. Миколи – покровителя торгівлі – відомий вже з XIII ст.

Правобережні передмістя-посади знаходилися на правому березі р. Стир в ур. Помостичі та Юриздика. Цю землю почали заселяти не пізніше VIII-X ст. Тут відкрито кілька давньоруських жител, майстерню золотаря X ст., сліди залізобного

Рис. 41. Середмістя. Погост церкви Св. Івана Хрестителя у XIV-XV ст. Реконструкція загального вигляду архітектора Р.Г. Метельницького

виробництва. Укріплення на Помостичах, що згадуються у джерелах середини XV ст., за археологічними даними існували вже у II половині XIII–XIV ст. На важливе значення правобережних посадів вказують розташовані у їхніх межах шість церков, два монастирі та костел.

Лівобережний посад Лучеська – ур. Гнідава – досліджений найкраще. Тут відкрито багато жител та ремісничо-господарських споруд. Соціально-культурним центром була Церковна гірка, увінчана храмом Св. Пантелеймона.

Обабіч старої Дубенської дороги за 0,5–1,5 км на схід від Верхнього замку на підвищених ділянках зашляви в ур. Панський город С. Терський відкрив ще один посад, який зайняв найбільшу площу у кінці XIII – на початку XV ст. Тут виявлено наземні житлові та господарські споруди, склад продукції гончаря та численні предмети імпорту.

Приміська інфраструктура охоплювала кілька поселень VIII–XIV ст., зафіксованих розвідками у вигляді майже суцільних смуг забудови по обох берегах р. Стир та його притоках на віддалі понад десять кілометрів від Старого міста. Це була округа княжого Лучеська, що активно впливала на розвиток усієї поселенської агломерації. У літописі згадано князівський двір Гай, локалізований у с. Підгайці, із садибами можновладців – княжими дворами XII–XIV ст. Пов'язані з ним також городища у с. Зміїнець, Жидичин, Мстишин та Ярославичі. У комплексі з княжими дворами споруджувалися монастирі: Спаський Красносільський – на островному городищі у Кичкарівці, літописний Миколаївський – у Жидичині, невідомого посвячення – у Підгайцях, Воздвиженський – у Межиріччі (Чекно).

Шеполь. Дитинець розташований на північній околиці однойменного села (Луцький рн) в урочищі «Вал», на високому мисі правого берега р. Серни, над заболоченою низовиною. Городище за мисової схеми організації оборони, т. зв. «волинського» типу, розміром 140×160 м, укріплене валом заввишки 5–6 м і ровом завглибшки 6 м та завширшки 22 м. Майданчик має з двох боків прямолінійні контури (з північного сходу і південного сходу), а з останніх – округлий контур. В'їзд розташований з північного сходу і є проривом у валу, а перед ним – земляна перемичка розташованого рову. Культурний шар на городищі належить до XI–XIII ст. Поселення-супутник розташоване на північній околиці села, поблизу городища.

Муравиця один раз згадується у літописі під 1149 р. у зв'язку з міжусобною війною волинського князя Ізяслава Мстиславича з Юрієм Довгоруком, який у той час княжив у Києві.

Назва поселення, якому належать археологічні пам'ятки поблизу колишнього села Муравиці у вигині р. Ікви, нині об'єднаного з селищем Млинів Рівненської області, походить від іменника «мурава» і означає «соковита лугова трава, дерн», «мокре місце, вкрите травою». Дослідження Муравиці були розпочаті І.К. Свешніковим у 1965 р. та продовжені у 1976–1980 рр. експедицією Рівненського краєзнавчого музею під керівництвом Ю.М. Нікольченка, а у 1982, 1984, 1985 рр. – Б.А. Прищепи. Центральне місце тут посідає середньовічне городище (рис. 42), на якому виявлені сліди ранньослов'янського поселення VIII–IX ст., потужні культурні нашарування і різноманітні об'єкти X–XII ст., насичені керамікою, знаряддями праці, предметами побуту та озброєння. Територія поселення була обжита за мідного і бронзового віків. У X ст. тут була фортеця волинян

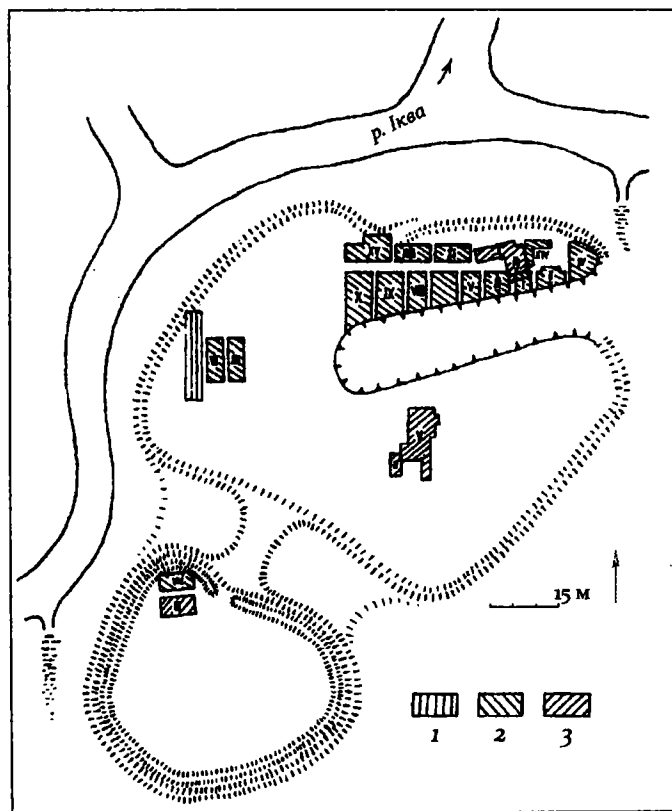

Рис. 42. План Муравицького городища з позначенням розкопів (за Б.А. Прищепою)

площею 0,8 га з двочленною структурою (дитинець і окольний город), навколо якої знаходилися неукріплені поселення, для яких вона, очевидно, була адміністративно-господарським центром. Перехід до наступного етапу розвитку Муравиці, коли на місці общинної фортеці постає садиба представника князівської адміністрації, поселення трансформується у феодалний замок і виконує функції адміністративно-політичного центру сільської округи, відбувався у першій половині XI ст. У середині XII ст. поселення занепадає і з цього часу головним адміністративно-політичним центром в середній течії р. Ікви стає місто Дубно.

Дубно розташоване за 20 км вище по р. Іква від Муравиці на давньому мисі лівого берега, що підвищується над заплавою на 5–6 м.

Перші розвідкові археологічні дослідження на території Дубенського замку та колишньої електростанції проводилися у 30х роках XX ст. О. Цинкаловським під час земляних робіт в замку, які виявили тут матеріали княжої доби, згодом розкопки проводили І. К. Свешніков, В. Д. Гупало та Б.А. Прищепа.

Місто виникло на основі гнізда поселень VII–IX ст. У X — на початку XI ст. заселена площа на обох берегах р. Ікви різко збільшується, на правому березі формується культурний шар на площі понад 4 га, що свідчить про швидке зростання щільності заселення території і про різке збільшення чисельності населення протягом другої половини X–XI ст. Вірогідно, саме у цей час мисова частина поселення була укріплена земляними валами та дерев'яними стінами.

Дитинець міста займав, очевидно, найвище розташовану територію існуючого кам'яного замку XVII ст. Тут досліджено потужні культурні напластування X–XIII ст. з предметами далекого імпорту.

Залишки оборонних споруд укріпленого посаду городища — другої укріпленої частини найдавнішої фортеці — т. зв. «окольного городу» наприкінці XIV ст. були використані для зведення дерев'яного замку князів Острозьких. Вони існували ще на початку XX ст. і були знищені під час будівництва електростанції. Західніше від дитинця у районі нинішньої вул. Замкової та майдану Незалежності, а також на правому березі р. Ікви, на старому передмісті Сурмичі та в ур. Острівок, яке знаходиться навпроти Дубенського замку, виявлено неукріплені посади X–XIII ст. Територія ближче до Луцької брами заселялася з XIV ст. У XII–XIII ст. площа літописного Дубна на обох берегах р. Ікви досягає 20–25 га. Місто мало кілька

монастирів, що розташовувались у заплаві р. Ікви. Про це свідчить документ від 10 жовтня 1596 р., яким князь Костянтин Острозький дарує на вічні часи монастирю Чесного Хреста «при ігумені о. Галію у маєтку нашому Дубні Чесного хреста під містом на островці з усім, що належить тому монастирю, що веде стародавній звичай, острів весь під назвою Горбачин (пізніше володіли ним бернардини), а в другому Пантелеймон та Климент (острови у заплаві)».

Крем'янець – один з південно-східних форпостів Волинської землі. Найдавніший етап історії міста відображали курганні могильники, зокрема, велика Княжа могила, яку у 1880х рр. збирався розкопати місцевий краєзнавець К. Вторжецький. Важливе торговельне значення міста підтверджується знахідками візантійських монет X–XI ст. Від середньовічного мурованого замку збереглися фрагменти стін, що окреслюють нерегулярний у плані дитинець зі в'їзною вежею та рештками наріжної, квадратної у плані бапти. Майданчик дитинця відділений широким ровом від розташованої східніше на тому самому рівні вузької кам'янистої гряди.

Вперше Крем'янець згадується під 1226 р., коли його безуспішно намагався здобути угорський король Андрій. Вистояло місто і в 1241 р. Це дало підстави вважати, що не тільки вигідні топографічні умови, а й потужні укріплення були причиною високої обороноздатності цієї фортеці. Тому окремі дослідники датують появу мурованих укріплень Крем'янця кінцем XII ст., чому суперечить відоме руйнування города Бурундаем у 1261 р. Найвірогідніше будівництво кам'яного замку можна зарахувати до 1366–1382 рр. і пов'язати з будівельними зусиллями короля Казимира III та князя Любарта Гедиміновича.

Місто розвивалось біля півніжжя гори. Виразного окольного города не простежено. З XIV ст. значення міста зросло, свідченням чого є існування вірменської колонії.

Як і Крем'янець, завдання охорони проїздів через Крем'янецькі гори виконували два замки: Стіжок та Данилів. Стіжок, згаданий як центр княжої волості, мав замок на конусоподібній горі заввишки 40 м. Схили гори надзвичайно круті, майданчик замку має розмір 20×50 м. У східній частині збереглося лійкоподібне заглиблення від колодязя.

Від замку Данилів збереглися рештки городища площею 1,25 га, розташованого на вершині гори Трійця. Фрагментів мурованих укріплень не зафіксовано. Археологічний матеріал на городищі датується XIII і, можливо, XIV ст. У 40х роках XIII ст. тут зупинявся по дорозі до Києва папський посол Плато Карпіні. На центральній ділянці, поблизу існуючої церкви

дослідженнями П. Раппопорта зібрані фрагменти полив'яних керамічних плиток, характерних для XII-XIII ст., які вказують на існування тут храму. У 1261 р. укріплення замку були знищені за наказом Бурундя і вже більше не відбудовувалися. П. Раппопорт припускає, що закладення Данилового могло відбутись ще за правління Романа, і город названо з нагоди народження первістка Данила. Інші дослідники зараховують заснування міста до часу зведення сусіднього з ним Крем'янець, відомого з літопису 1227 р.

Городище стародавнього міста знаходиться на хуторі Данилівка Крем'янецького р-ну Тернопільської обл. Воно розташоване на високій, близько 50 м горі, відомій під назвою Трійця або Данилова гора (рис. 43). Схили її дуже круті, інколи сягають більше 40°. Валів на городищі немає. Довжина майданчика – 270 м, найбільша ширина – близько 80 м. Площа городища – 1,2 га. У східній половині майданчика є сліди старого

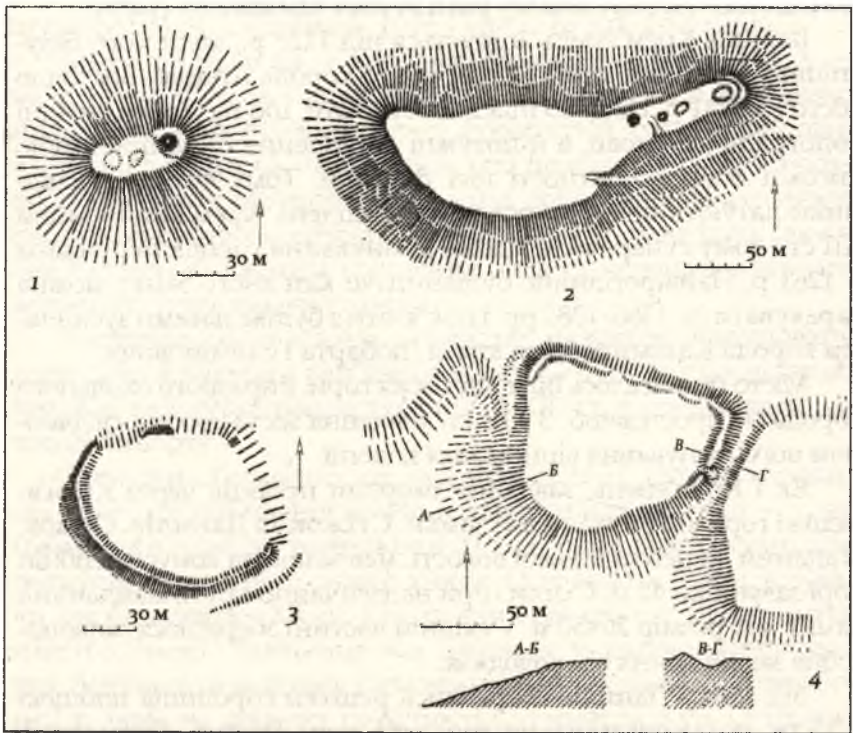

Рис. 43. Городища Волині XI-XIII ст., побудовані на пагорбах (за П.О. Раппопортом): 1 - Стіжок; 2 - Данилів; 3 - Сапожин; 4 - Тихомль

колодязя. Культурний шар потужністю близько 0,5 м насичений керамікою, кістками тварин та іншими речами. На глибині 0,9 м під ґрунтом залягає вапнякова скеля. Вдалося відкрити рештки кількох жител.

Перемиль — один із важливих удільних столів південної частини Волинського князівства, розташований на важливому стратегічному шляху з Києва у Західну Європу. Від моменту спорудження князівського замку у другій половині XI ст. до переходу на початку XVI ст. у приватні руки був центром князівської волості у верхів'ях р. Стир. Про це свідчить вже перша згадка у літописі під 1097 р. На початку осені 1196 р. під час конфлікту між Романом Мстиславовичем та київським князем Рюриком Ростиславовичем її було «попалено» військами галицьких князів Володимира Ярославовича та Мстислава Удатного. Волость, яка розташовувалась на важливому торговельному шляху та у центрі плідючих земель, була непоганим плацдармом в околиці Володимира. Тому навесні 1214 р. малолітні князі Данило та Василько за допомогою польського князя Лєстька Білого відібрали Перемиль у свого суперника — белзького князя Олександра Всеволодовича, «на Володимир поглядаючи».

Перші розкопки проведено у 1940 р. з участю З. Лєського та А. Дублянського. Згодом роботи продовжили О.О. Ратич (1963–1964 рр.), В.С. Шелом'янцев-Терський та С. Терський (1985–1986 рр.) і М.М. Кучінко (1995 р.), які дослідили 660 м² площі на дитинці та 40 м² — на посаді в ур. Задуб'я.

Дитинець міста площею 1,1 га збудовано в XI ст. на місці великого поселення X ст. в ур. Панська гора на високому пагорбі лівого берега р. Стир при впадінні в неї невеликої притоки. Для цього прокопали чи поглибили рів, що відрізав мис від решти плато, а також насипали вал по периметру майданчики городища. Схили пагорба надзвичайно круті, ескарповані, внаслідок чого утворилися два невеликі понижені майданчики, що прилягають до дитинця із заходу та сходу. У центрі майданчика стояв храм, про який нагадувала каплиця, яка стояла там у 1920–1930 рр.

Окольне місто знаходилося на плато навколо сучасного храму Св. Покрови Богородиці. Можлива її фундація Вітовтом у 1430 р. разом з наданням Магдебурзького права (цього ж імені храм був Вітовтом відбудований у Лучеську). Перемиль з головним посадом, як ключовий пункт трансконтинентального шляху на переправі через р. Стир, був захищений з півдня та півночі двома притоками р. Стир, а із заходу — глибокою балкою.

Дорога з Володимира до Крем'янця проходила через північний посад Задуб'я із старим церквищем, і далі по дамбі, яку було насипано через долину притоки за 80 м від р. Стир, паралельно до русла останньої. Утворений дамбою ставок був додатковим захистом центрального посаду з північного заходу.

Центром південного посаду була неіснуюча тепер церква, навколо якої було закладено велике кладовище з підплитовими похованнями (знаходилося на місці діючого дотепер). Згаданий шлях, минаючи посадські укріплення південного передмістя, проходив за 100–150 м від берега, де зараз знаходиться польова дорога, до мосту через р. Стир. Вздовж дороги витягнулася неукріплена частина південного передмістя площею 12 га. Літописна переправа через р. Стир знаходилася на давньому мості південніше від с. Вербень, де берег ставав пологішим, а заплава звужувалася. Загальна площа міста становить понад 25 га.

За 2 км південніше від міста на березі р. Стир на підступах до мосту з півдня, у сучасному урочищі Монастирище посеред лісу Дубина знаходилося обстежене автором монастирище Йоана Купника (обитель, згадана у документах за 1511–1627 рр.).

Безпосереднім свідченням про особливе військове значення перемиської фортеці є найбільший комплекс військового спорядження, серед зібраних сьогодні пам'яток Південної Волині.

Чорторийськ вперше згадується у літописі під 1100 р. як центр княжого уділу. На початку XV ст. місто перейшло у власність князя Костянтина Ольгердовича.

Дитинець правильної округлої форми діаметром 90 м підвищується на 8 м над заплавою правого берега старого русла р. Стир. Майданчик дещо понижується на південний захід. З боку ріки валу, очевидно, не було. Вал заввишки близько 5 м та рів збереглися з напільного боку. Земляні укріплення були зведені у другій половині XI ст. У місці, де рівень прилеглої зовнішньої поверхні підвищується до рівня майданчика дитинця, вал має найбільшу висоту. Саме тут наприкінці XIII ст. була зведена цегляна вежа (рис. 44).

Церква згадується у документах XV ст. В околицях міста на підвищеній ділянці річкової заплави, локалізованій археологічно, в ур. Сосниця існував монастир Св. Трійці, в якому заповідав себе поховати, відповідно до тестаменту від 22 лютого 1582 р., князь Михайло Чорторийський.

Чернеч-городок згадуваний у польсько-литовському договорі 1366 р. серед міст, що належали князю Любарту Гединовичу. Місто остаточно локалізоване розвідкою П.О. Раппопорта, який виявив на городищі у с. Городок Маневицького

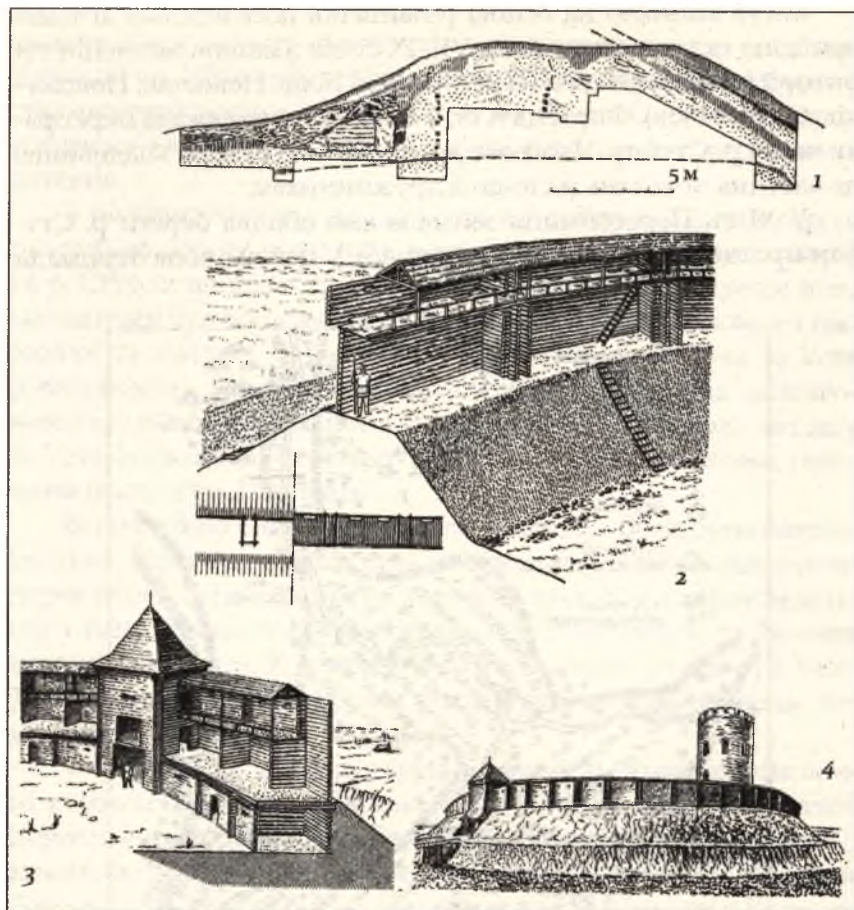

Рис. 44. Чороторийськ. Реконструкція П.О. Раппопорта

р-ну Волинської обл. культурні напластування, починаючи з XIII ст. Городище розташоване на рівнинній, частково заболоченій місцевості. Його майданчик розміром 60×90 м має неправильно-овальну форму, підпорядковану природним обрисам пагорба. Найвища північна частина майданчика має висоту 2 м. Подекуди збереглися сліди валу, що розплився.

3.1.7. Погорина. Пересопниця, відразу як удільна столиця згадана у літописах 1149–1246 рр. Дослідження середньовічних кладовищ проводили Я. Волошинський, К. Мельник, Ф. Штейнгель, Р. Якимович, Я. Гофман, О. Цинкаловський, рятівні і розвідкові роботи на дитинці та посадах — О. Цинкаловський, П. Раппопорт, В. Ауліх. З 1974 р. планомірні археологічні розкопки ведуть В. Шолом'янцев-Терський (1918–1993) та С. Терський.

Місто виникло на основі розвинутої поселенської агломерації, що склалася протягом VII-IX ст. на давніше заселеній території (теперішні села Пересопниця, Білів, Новостав, Новожуків, Старожуків). Фортеця X ст. у Біліві контролювала переправу через р. Стублу. Частково досліджене курганне кладовище, де частина поховань належала дружинникам.

У XI ст. Пересопниця займала вже обидва береги р. Стубли протяжністю понад 5 км (рис. 45). У цей час вона отримала

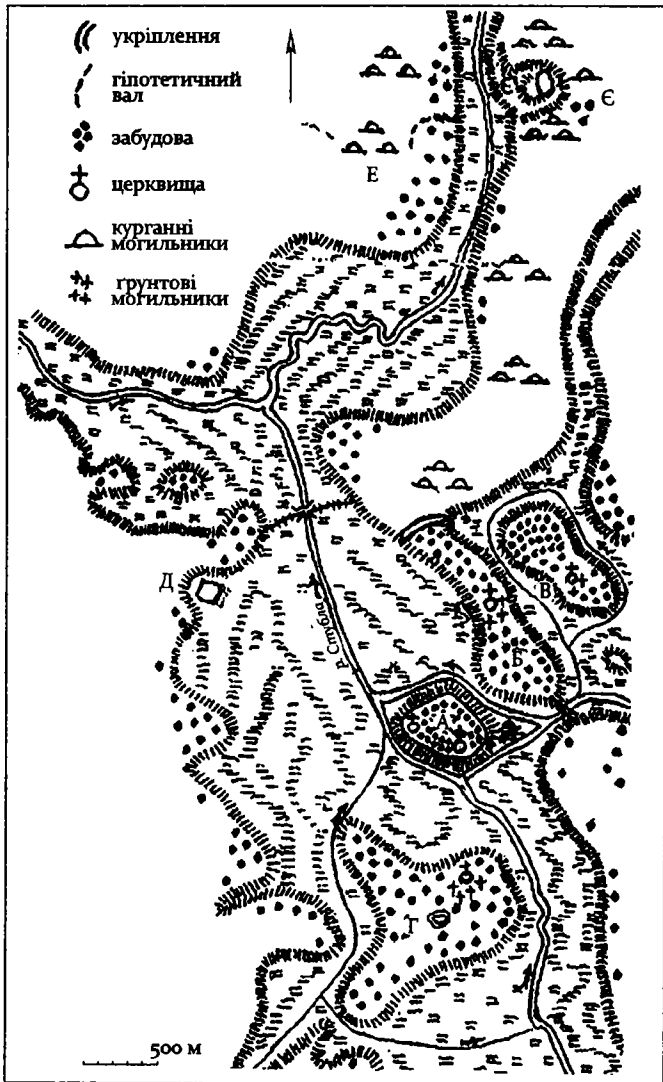

Рис. 45. Пересопниця у X-XIV ст.

типову планувальну структуру з дитинцем-градом у центрі (сучасне ур. Шпихлір) площею понад 4 га, який був оточений торгово-ремісничим посадом, що включав Окольний город (первісно укріплений посад) і п'ять ремісничо-торговельних районів.

З північного сходу до дитинця прилягав окольний город, що займав першу рівнинну надзаплавну терасу правого берега р. Стубли площею 11 га. З напільної північної сторони його майданчик був захищений подвійним земляним валом, а з південної та західної – болотистою заплавою р. Стубли та Устя (Омелянівки). В'їзд на територію окольного города здійснювався по дамбі, насипаній з південної сторони через заплаву р. Устя. Із сходу до окольного города прилягав, очевидно, головний посад в ур. Пастівник.

Встановлено систему забудови дитинця. Вона була багатоярусною. Поряд західного кута дитинця досліджено підвалини дерев'яного багатогранного харму 2ї пол. XIII ст. ротондального типу. На дитинці та посадах в ур. Пастівник та Замостя досліджено понад 50 житлових та господарських споруд VIII–XIV ст., зафіксовано ділянки розташування щонайменше ще п'яти храмів XII–XIII ст.

У XII–XIII ст. до структури передмість входили численні ремісничі селища, боярські садиби (в літописі згадуються пересопницькі бояри Гліб Зеремійович та Юрій Прокопович), князівські двори Жуків та Клевань, монастирі Різдва Пресвятої Богородиці на острові в ур. Пастівник та Св. Миколи у Клевані.

Незабаром після остаточного утвердження Лучеська як головного міста Східної Волині роль Пересопниці як суспільно-політичного центру краю занепадає. Після нашествия Батия протягом XIV–XV ст. відбувається зворотний процес розпаду єдиного міського організму Пересопниці на окремі поселення, що завершується у XVI–XVII ст. На території колись великого столичного міста формуються три різні містечка: Пересопниця з монастирем Різдва Богородиці (ліквідований у 1630 р.), Жуків та Білів.

Клевань. Княжа резиденція-двір XII–XIV ст. площею близько 1,5 га займала високий мис правого берега р. Стубла, ймовірно, укріплений за допомогою ровів та ескарпів. Укріплення городища були знівельовані під час зведення замку князів Чорторийських у XV ст.

Дорогобуж. Першу згадку про місто зустрічаємо у 23 статті «Руської Правди»: «А конюх старый у стада 80 гривен, яко установил Изяслав в своем конюсе, его же убило Дорогобудыци».

Можливо, місто було передане ВКК Ізяславом старшому конюшому у кормління, а його вбивство було наслідком конфлікту з мешканцями міста. У середині XIII ст. місто зазнало погрому. У XIV ст. його місце як адміністративного центру округи поступово посідає Острог. Пізніше Дорогобуж названий серед волинських міст у «Списку руських городів дальніх і ближніх», складеному наприкінці XIV ст.

Перші розкопки кургану поблизу городища провів О. Фонтинський (1899). Згодом місто досліджували П.О. Раппопорт (1960), В.В. Ауліх (1968), Ю.М. Нікольченко (1972, 1973, 1975, 1980), Б.А. Прищепя (1982–1995, 2002, 2003) М.В. Малевська, Г.О. Пескова (1988), Р.І. Могитич. Під час археологічних розкопок Дорогобужа досліджено близько 4500 м² площі фортеці.

Городище розташоване на північно-західному мисоподібному виступі високого (20–25 м) корінного берега р. Горині у місці впадіння в неї струмка (рис. 46). З півночі і заходу воно було захищене стрімкими схилами височини та заболоченою річковою долиною, а зі сходу природним рубежем був глибокий яр. Його збудували у середині X ст. на місці ранньослов'янського поселення VIII – на початку X ст. Воно мало укріплену площу близько 5,5 га та складалося з трьох укріплених частин – мисового майданчика (дитинця) напівокруглої в плані форми, розміром 220×100 м (1,7 га) та двох укріплених майданчиків, розташованих на південний схід і південь від дитинця – окольне місто (3,7 га), оточених з напільного боку торгово-ремісничим посадом (близько 20 га).

Сьогодні близько 70% його площі зруйновано кар'єром. Сама площа дитинця була розділена на дві частини терасою, влаштованою всередині XII ст., так що денна поверхня західної частини майданчики була на 2,5–4 м нижча від східної. Ці тераси були влаштовані у північній частині природного пагорба, вершина якого знаходилась біля південного краю пізнішого дитинця і була піднята над краями мису на 6–7 м.

В'їзд на дитинець, вірогідно, знаходився з північного сходу, з боку заплави р. Горині, де була влаштована система оборони, яка складалась з трьох паралельних валів. З півдня, з напільного боку дитинець був захищений валом і ровом. На гребені височини пізніше, під час розбудови поміщицької садиби, вал зруйнували, а рів засипали, а далі на захід він пошкоджений, по дну рову був влаштований узвіз. Первісний вал-платформа, насипаний з шарів материкового суглинку, шириною підшви близько 11 м і первісною висотою у 2,5 м на 7–8 м підвищувався над прилеглою ділянкою окольного города. Дві наступні

Рис. 46. План Дорогобузького городища (за Б.А. Прищепю):
a - межа кар'єру; *b* - земляні вали;
v - досліджена площа; *z* - сучасні будівлі

перебудови збільшили його висоту до 4 м. Одночасно, у часи князування Давида Ігоревича (1100–1112 рр.) тут викопано колодязь завглибшки близько 20 м. Забудова майданчика з самого початку здійснювалася за певним планом. У найдавнішому горизонті житла-напівземлянки були розташовані вздовж валу з інтервалом 26–28 м і зорієнтовані по лінії оборонних споруд, подібно до забудови дитинців по периметру головної укріпленої лінії у фортецях Ревне ІБ на Пруті, в Судовій Вишні (городище І) тощо. Усього тут вивчено рештки 30 житлових та господарських будівель Х–ХІІІ ст., 19 ям різного призначення, дві братські могили жертв погрому міста всередині ХІІІ ст., здійснено розріз оборонного валу. Дитинець мав садибно-дворову забудову. Садиби знаходились по обидва боки вулиці, яка про-

ходила по периметру оборонних укріплень дитинця. Вірогідно, у центрі дитинця знаходився княжий двір.

Окольний город розміром 125×110 м з трьох сторін (за винятком західної, прилеглої до дитинця) був захищений дугоподібним в плані валом заввишки близько 4 м і ровом, зараз напівзасипаним, завширшки близько 10 м, сучасна глибина його не перевищує 1,5 м. Майданчик помітно нижчий у північній частині, до того ж посередині з півдня на північ його перетинає давня балка. Вал, насипаний з материкового сутлинка, і рів спускалися вниз по схилу паралельно до укріплень дитинця, за 20–35 м на південний захід від них. Простежено два етапи будівництва цих оборонних укріплень: перша половина XII ст. та середина XIII ст.

Друга укріплена частина окольного міста площею близько 2,5 га простягалась на 100 м південніше від оборонного валу першого майданчика. У зовнішньому валі заввишки 2 м, який перетинав давню балку, знаходився південно-західний в'їзд до міста.

В останній третині XII ст. територія міста розрослась ще більше, свідченням чого є побудова на південній околиці міста монументальної споруди – Успенської церкви (очевидно, тоді вона перебувала в одній структурі з монастирем Св. Спаса, згаданим в люстрації 1545 р.), що стала осередком окремої ділянки посаду площею 4 га, відокремленої від решти міста широким яром, та північного посаду (північніше від села Подоляни) при переправі через р. Горинь площею 2 га. Отже, загальна міська площа сягала 30 га. Посадські райони Дорогобужа, розташовані на береговій височині на схід і південь від городища, розчленовані ярами на три частини: північну, південно-західну і південно-східну.

Шумськ, згаданий у літописі п'ять разів у 1149–1259 рр., як центр окремого князівства, оскільки в переліку князів, полеглих у битві 1223 р. на р. Калці, є згадка про шумського князя Святослава та його брата Ізяслава Інгваровича. Після походу монголів у 1241 р. місто опинилося у буферній зоні Золотої Орди, внаслідок чого його укріплення не відновлювались. Очевидно, функції адміністративного центру округи з того часу перейшли до замку Стіжок. Початково Шумськ досліджувався В. Антоновичем та О. Цинкаловським, у 1960ті рр. – П. Раппопортом та М.І. Островським, а у 2003–2004 рр. – М. Ягодинською.

Пам'ятки міста розташовані у східній пониженій частині Крем'янецького кряжу, на південній околиці сучасного села Онишківці Шумського району та східній околиці сучасного міста Шумська в ур. Замчисько та Городище.

Дитинець займає мисоподібну частину високого правого берега р. Куми, що своєю західною частиною уступоподібно знижується до річки (рис. 47). Довжина майданчика — 180 м. Майданчик дитинця, розташований у найвищій частині городища, був відокремлений від пониженої частини нешироким уступом. У крайній західній частині городища зафіксовані два оглядові майданчики (можливо, сторожові), звідки можна було вести спостереження за переправою через річку та пологим лівим берегом р. Куми, де були поселення XII–XIII ст.

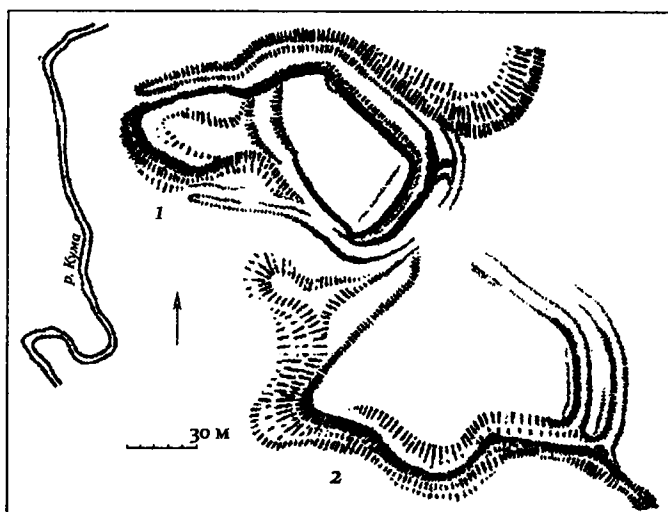

Рис. 47. Городища літописного Шумська (за П.О. Раппопортом):
1 - урочище Замчисько (дитинець); 2 - урочище Городище
(Окольний город)

З напільного боку дитинець захищений двома валами та ровами у поєднанні з глибоким яром. Зовнішній вал захищає дитинець майже по усьому периметру городища. Уздовж північної частини валу проходить давня дорога, що розгалужується у верхній частині для заїзду до верхнього та нижнього городищ. Загальний напрямок дороги — із заходу на південний схід. Північніше від дороги — крутий обривистий схил. Приблизно посередині довжини дороги є два невеличкі валоподібні підвищення, що можуть становити сліди брами.

Окольний город (ур. Городище) займає сусіднє мисоподібне підвищення, більше за площею, і знаходиться на південь від дитинця, на краю високого плато. Із заходу городище межує з береговим схилом, з півдня — з глибоким яром, з північної

та східної напільної сторін воно захищене двома паралельними лініями оборони з валів і ровів. Найкраще оборонна лінія збереглася зі східної сторони, оскільки тут руїнації оборонних споруд заважає ліс. Розміри городища з оборонними спорудами з півночі на південь — 106 м, із заходу на схід — 157 м.

Окрім напластувань скіфського часу, тут зафіксовані фрагменти кераміки X та XI ст., але найінтенсивнішим був шар XII-XIII ст., який досягав потужності 1 м. У західній частині городища, де оборонні споруди візуально не простежуються, виявлено штучне заглиблення яру. Тут зафіксовані два будівельні періоди. Перший із них, давніший, характеризується наявністю рову, що переходив нижче у природний яр, та частоколу з вертикально поставлених дерев'яних стовпів, загострених зверху («столпіє»), від яких у материк залишилися ямки. Другий будівельний період можна датувати приблизно XIII ст., а характеризується він поглибленням рову, про що свідчать материковий викид і численні фрагменти кераміки XIII ст.

У конструкції оборонного валу Окольного города з північно-східної сторони виявлено типову для князівських фортець пустотілу кліть житлово-господарських зрубів. Від насипу валу вона була відмежована дерев'яною стіною, від якої залишилася обгоріла колода. Довжина дослідженої кліті становила 5,75 м, ширина — не визначена. Оборонні зруби були спалені. Про це свідчать згорілі колоди кліті та масивний завал перемішаної печини, вуглин, фрагментів колод та попелу, скупчених біля стіни, що примикала до валу.

З трьох боків дитинець та окольний город оточували три великі неукріплені посади та курганний могильник. Головний посад літописного Шумська знаходився одразу за валом окольного города, на північний схід та схід. Тут, як і на посаді, розташованому на північ від дитинця, за давньою дорогою, що вела на городища, на правому березі р. Куми, в південних околицях села Онишківці зібрано залізний шлак. Ще один посад розташований з північно-західного боку на першій надзаплавній терасі пологого лівого берега р. Куми, навпроти дитинця в урочищі Замчисько.

Певні оборонні функції виконували монастирі Шумська. Один з них міг знаходитись на території Окольного города, де був виявлений підплитовий могильник.

Острог. Фортеця лише один раз згадується у Повісті минулих літ під 1100 р. Згодом, у писемних джерелах про місто згадується вона і в другій половині XIV ст. За відсутності цих писемних джерел простежити процеси його становлення допомагають археологічні джерела.

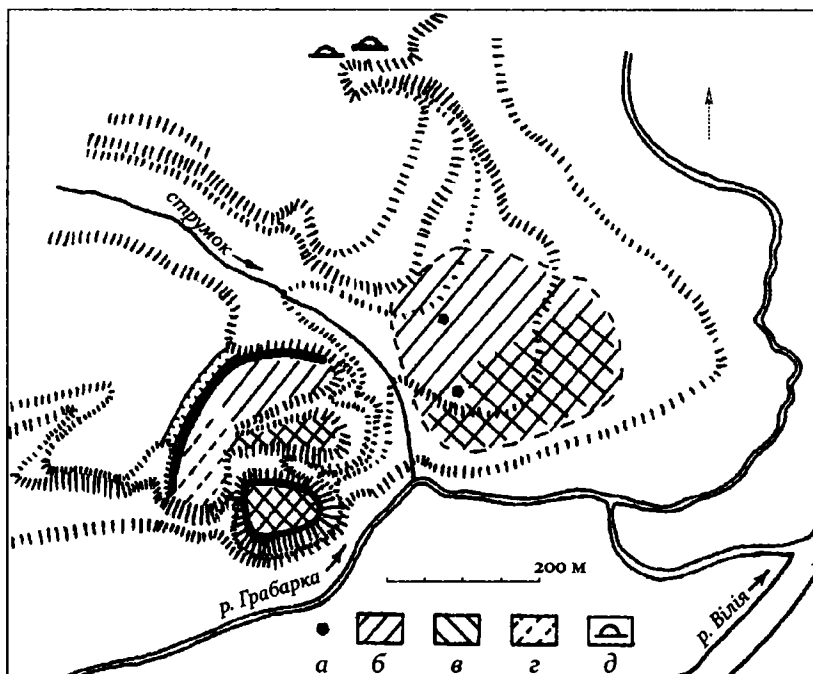

Рис. 48. План городища та поселенської бази літописного Острога (за Б.А. Прищепю): Умовні позначення: а – знахідки VIII–IX ст.; б – ділянки з культурними напластуваннями X–XI ст.; в – ділянки з культурними напластуваннями XII–XIII ст.; г – окремі знахідки X–XI ст.; д – курганний могильник (за Б.А. Прищепю)

Вивчення археологічних пам'яток Острога розпочалося 1925 р. з розкопок І. Новицького на слов'янському курганному могильнику. Згодом Замкову гору Острога вивчали І. Бондар (1957–1958), архітектор О. Годованок (1967–1969), яка встановила, що фундаменти кам'яного муру замку князів Острозьких прорізували внутрішній схил давнього валу, насипаного із суглинку, без внутрішніх дерев'яних конструкцій. Його спорудження дослідниця датувала XII або кінцем XI ст. 1979 р. співробітник місцевого заповідника О. Бондарчук поряд з Мурованою вежею прокопав шурф до материка. У 2004–2009 рр. у різних частинах Старого Острога під керівництвом Б. Прищепи проведені рятівні розкопки, якими встановлені етапи розвитку оборонних укріплень міста.

Територію міста формувала перетин меридіональної долини р. Вілії і орієнтованої в широтному напрямку обводненої балки. У VIII–IX ст. в районі давнього Ринкового майдану, на мисі

правого берега р. Вілії та на сучасній північній околиці Острога існували поселення, на основі яких формується укріплений общинний адміністративно-господарський центр.

У X ст. зростають розміри поселення у районі колишньої Ринкової площі і заселяються високі ділянки зі стрімкими схилами на правому березі струмка, у межах пізніших дитинця та пригородка. На рубежі X–XI ст. навколо західної частини поселення з'явилася оборонна лінія, від якої простежено вал і рів. Побудова укріплень не викликала серйозного перепланування цієї частини поселення. В XI – на початку XII ст. в Острозі існувала фортеця площею 3,2 га та селище площею близько 2 га, на основі яких формувався ранній міський центр (рис. 48).

Розвитку фортеці сприяло її природно-географічне розташування: на лівому березі р. Вілії на 1,5 км вище від її впадіння у р. Горинь і на 2 км нижче від впадіння у р. Вілію найбільшої лівої притоки – р. Свитеньки (Збитенки). Саме у районі Острога смуга Малого Полісся має найменшу ширину – близько 7 км, тут був один із зручних проходів, по якому кочівники легко могли проникати з півдня на Волинську височину. Фортеця контролювала широтний шлях уздовж південного краю Волинської височини і меридіональні комунікації вздовж рік Горині та Вілії. Сукупність перерахованих ознак і визначала військово-стратегічне та комунікаційне значення Острога у X–XI ст.

Однак на рубежі XI і XII ст. відбувається різке зменшення розмірів поселення, його площа скорочується приблизно у два рази, культурний шар XII – першої половини XIII ст. простежено на Замковій горі та прилеглий до неї ділянці, а також на селищі вздовж південного краю мису. У XII – першій половині XIII ст. Острог складався із замку (дитинця) площею 0,5 га у межах Замкової гори, де пізніше була резиденція князів Острозьких та Богоявленський собор, і сусіднього селища площею близько 1,5 га, що становило основу пригородка XIV–XVII ст. площею 2,7 га із князівськими будівлями, дворами бояр (шляхти), храмами. Їхні майданчики розташовані на східному краю високого мисоподібного виступу корінного лівого берега р. Вілії і на 20–22 м підвищуються над заплавою. Із північного сходу це підвищення було обмежене давньою вузькою долиною, на якій тепер знаходиться проспект Незалежності. На північний схід від цієї долини, на значно нижчому мисі знаходилось середньовічне місто.

Вірогідно, у цей період Острог функціонував як первинний осередок суспільно-економічної організації найближчої округи, адміністративний центр невеликої волості. Його

оборонне значення підтверджується випадковою знахідкою меча в р. Горинь у 1963 р., кольчуг, списів, сокир.

Чемерин – важливий центр на пограниччі Київської та Волинської земель був згаданий у літописі під 1149 р. Чемерин – одне з найбільших міст Пересопницького князівства. Під час походу на Пересопницю у 1149 р. (1147 р., за Длугошем) в Чемерині зимували Болеслав, князь Краківський та Мазовецький і Генрик Сандомирський.

Рис. 49. План поселенського комплексу Чемерина-Олики у X–XIV ст.

Його роль важливого волосного центру Волині у XV ст. успадкувала Олика. Нині – це село на околиці Олики у Ківерцівському р-ні Волинської обл. Розташоване майже посередині дороги між Лучеськом та Пересопницею, судячи з контексту літопису, місто належало до Погорини – на той час удільного Пересопницького князівства.

Літописний Чемерин, як показали дослідження 1988–1990 рр., займав обидва береги р. Оличі (нині – Осенище) протяжністю понад 5 км до місця її злиття з р. Миловицею (нині – Путилівка). На передмісті Чемерина існувало поселення Олика. Місто мало, ймовірно, типову планувальну структуру з дитинцем-градом у центрі, оточеним ремісничо-торговельним посадом, що включав окольний город (укріплений первісний

посад), а також кілька посадських районів (рис. 49). Ці укріплення на денній поверхні тепер навіть не помітні.

Місцезнаходження дитинця, де була резиденція княжого посадника, встановити поки що не вдалося. Можливо, замок розташовувався у сучасному ур. Старий курник на західній околиці с. Чемерина, або ж займав ту територію, на якій у XVI ст. було збудовано замок Радзівілів. Сучасні Чемерин та Олика вже тоді становили єдиний поселенський організм. Загальна площа міста X–XIV ст. разом із забудовою на заплаві сягала понад 40 га.

Волинська археологічна експедиція провела розкопки на площі близько 300 м² і встановила систему забудови посаду в урочищі Острів (нині – останець у річковій долині поміж селами Жорнища та Чемерин). Будівлі споруджували рядами уздовж річки. У цьому урочищі, а також в околиному городі досліджено 10 об'єктів житлового та господарського будівництва X–XIV ст. Серед них – майстерні чинбарів, гончарів та золотарів.

Заречеськ згаданий у літописі під 1150 р. як місто-супутник Пересопниці, досліджувався С. Терським. Місто розташовувалось у долині р. Стубли у місці впадіння р. Козульки в с. Заріцьк Рівненського рну Рівненської обл. Культурні напластування на дитинці площею близько 1 га перекриті рештками шляхетського замку. Поселенський комплекс Зарічеська, представлений, окрім трапецієподібного у плані городища, ймовірно, т. зв. «волинського» типу, великими за площею та насиченими археологічними напластуваннями, як в прилеглому до городища селищі площею понад 2 га, так і в селищах у заплаві р. Стубли площею понад 10 га, стверджують поступальний розвиток міста у подальші століття.

Мильськ згадуваний у літописі теж під 1150 р. Залишками літописного Мильська є добре збережене у лісовому масиві городище біля с. Новомильськ. Воно знаходиться на західному краю височини в ур. «Дівич-гора».

Мисовий майданчик розміром 160×130 м оточений валом заввишки близько 3 м, із півночі та заходу має прямолінійні обриси, а з нагільної, східної сторони він дугоподібний у плані (рис. 50, 2). Тобто за планом близький до городищ «волинського» типу. З нагільного боку майданчик додатково захищений двома ровами і валом заввишки близько 4 м. З іншого боку схили майданчики ескарповані і на рівні дна рову навколо влаштовано терасу завширшки 8–10 м. Далі на схід розташовані ще три оборонні лінії, що включають вали і рови. Вони захищали не лише головне укріплення (дитинець), але й південний мис площею близько 4 га. Однак культурних напластувань на цьому мисі не

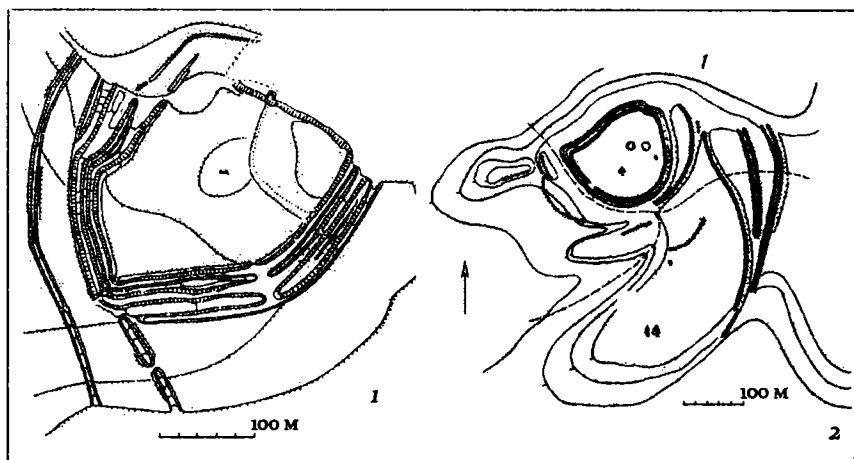

Рис. 50. Городища XII–XIII ст.: 1 – Шепетівське (за М.П. Кучерою); 2 – літописного Мильська біля с. Новомильськ (за Б.А. Прищепкою)

виявлено. На площі центрального укріплення (дитинця) виявлено культурний шар потужністю понад 1 м, насичений різноманітними знахідками XI–XIII ст. Збереглися також два лінійчасті заглиблення на місці давніх колодязів чи цистерн для води. Велике селище X–XIII ст. (посад) знаходилося на низькому мисі на південний захід від фортеці. Західніше легенда розміщає руїни «Мурованого стовпа», від якого ніби починався підземний хід до Тайкурівського замку.

Корчеськ. Корецьке городище знаходиться за 1 км від міста у напрямку ур. Шитня, на підвищеному березі річки Корчик. Воно має підтрикутну форму розміром 52×63 м і обведене подвійним валом до 2 м заввишки та ровом. Виявлене наприкінці XIX ст., обстежене П.О. Раппопортом у 1960 році. На його території виявлено кераміку княжої доби.

Сапогинь. В ур. Вал поблизу села Сапожин знаходиться городище з культурними напластуваннями XI–XII ст. Воно лежить на рівнині, що понижується на північний захід. Майданчик незначно підвищується над навколишньою низовиною. Оточене валом, залишки якого збереглися з південної та східної сторін городища. З південного сходу помітний слід колишнього рову. Це городище, ймовірно, є залишком міста Сапогинь, яке згадується у літописі від 1151 р. Обстежувалось П.О. Раппопортом у 1961 р. Виявлено керамічний матеріал XI–XIII ст.

Міста Південно-Східної Погорини – території, колонізованої волинянами протягом XI–XII ст., витягнулись в ряд вздовж південного відгалуження трансконтинентального шляху з Києва

до Володимира. За князя Романа Мстиславовича передачею йому Полонного київським князем у 1195 р. було завершено підпорядкування Волині цієї території. На велику вагу шляху на Київ, який був геополітичним стрижнем даної території, вказують назви міст Ізяслав та Данилів, які виводять відповідно від імен великих князів Ізяслава Мстиславовича та Данила Романовича. Ширина цього доменіального володіння, з огляду на середні розміри замкових волостей не могла бути меншою ніж 40–50 км.

Вигощів згаданий у літописі від 1152 р. серед міст Південної Погорини. Ця обставина робить малоімовірною локалізацію міста північніше від Володимира. Вважається, що рештки міста були перекриті шляхетським замком, розташованим у с. Вишгородок Ланівецького рну Тернопільської обл.

Тихомль. Про місто вперше згадується у літописі серед центрів Південної Погорини у 1152 р. З осені 1214 р. Тихомль стає опорним пунктом малолітніх галицьких княжичів Данила і Василька Романовичів у їх боротьбі за відновлення єдності держави. 1233 р. під час військових дій Данила Романовича проти військ угорського королевича Андрія місто було пограбоване: «Ізяслав [син Мстислава Романовича], однак, учинив обман і звелів [військам своїм] спустошити землю Данилову, і вони взяли Тихомль». Після цього повідомлення про місто у писемних джерелах зникають. Пам'ятки літописного міста Тихомля збереглися біля села з однойменною назвою у Білогірському районі Хмельницької області.

Розвідкові розкопки кінця 50х — початку 60х рр. ХХ ст., здійснені М.О. Тихановою і П.А. Рапопортом, показали, що городище було зведене в ХІ ст., а його розквіт припадає на ХІІ–ХІІІ ст. Городище розташоване на мисі та відрізане із східної сторони ровом від плато, яке лежить на тій самій висоті, що й майданчик городища (рис. 43, 4). З інших боків краї майданчика захищені р. Горинь і крутими та високими схилами мису. Із заходу та з півдня ці схили мають висоту 25 м, а з півночі майданчик підвищується над сусідньою, нижчою територією усього на 7–8 м. Прямолінійний вал із східної, напільної сторони досягає висоти 4 м, а з північної сторони — лише 1,5 м. У південній частині напільного валу влаштовано в'їзд.

Гнійниця знаходиться за 32 км на північний схід по течії р. Горинь від Тихомля та за 15 км — від м. Ізяслава. Місто згадується у статті 1152 р. серед інших міст Погорини, за які у ХІІ–ХІІІ ст. вели суперечку та уперту боротьбу київські, волинські і галицькі князі. Історики уміщували літописне місто у с. Гнійниця Велика (тепер — Поліське). Археологічними розвідками М.П. Кучери та

розкопками В.І. Якубовського руїни літописної Гнійниці локалізовані в ур. Городище (Городисько) у лісі Грабина над лівим берегом р. Горині, між селами Дібровка (колишнє с. Мала Гнійниця) і Михнів Ізяславського району Хмельницької області. Про це свідчать велике городище і два курганні могильники, які становлять єдиний історико-культурний комплекс.

Місто являло собою велику фортецю, яка складалася із двох укріплених частин площею понад 1,5 га (рис. 51, 3). До укріпленого центру із заходу прилягає велике (15 га) неукріплене селище. Розвідковими роботами на західному (меншому) майдані у 1971 р. виявлено спалений культурний шар з матеріалом XII–XIII ст. Цим же періодом датується і курганний могильник, який у XII ст. закладений на високому горбі, на відстані 300 м на

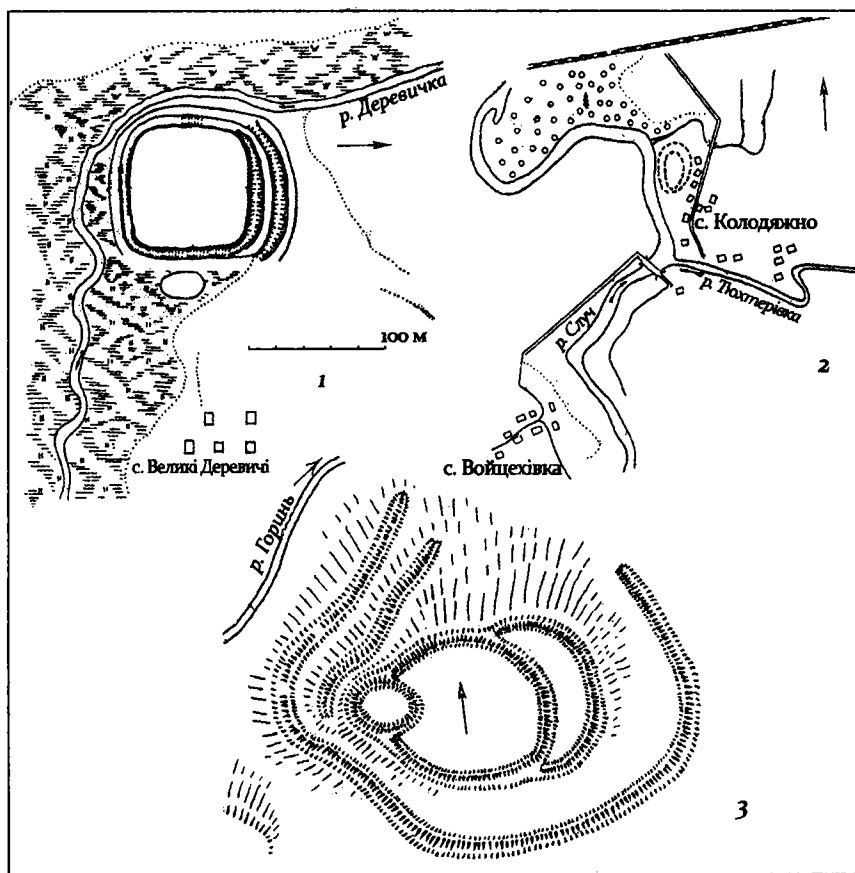

Рис. 51. Плани городищ літописних градів: 1 - Деревича; 3 - Гнійниці; 2 - ситуаційне розташування Колодяжина

північний захід від городища. Його площа — 2 га. На території, яка витягнена із південного сходу на північний захід, у 1994 р. зафіксовано 40 земляних насипів заввишки від 0,4 до 1,5 м. Того ж року один із курганів, що є крайнім з південно-східної сторони, розкопано. Другий курганний могильник, який стоїть ближче до села Мислятина, археологічно не вивчався.

Ізяслав був великим міським осередком у верхів'ях р. Горині. Ймовірно, місто одержало назву на знак пошани імені волинського князя Ізяслава Мстиславовича, який міг збудувати його у період десь між 1146–1154 рр. Судячи з єдиного літописного повідомлення, місто зруйнували у 1240 р. ординські війська Батия: «І прийшов він до Каменця [та] Ізяславля [і] взяв їх». Археологічні дослідження, які проводилися на території сучасного волинського міста Ізяслава у 1981 р. під керівництвом М. Нікітенка та 1994 р. — під керівництвом І.С. Винокура, виявили багаті на імпорт культурні напластування.

Рештки напластувань стародавнього міського центру, що містили характерні господарсько-побутові вироби, рештки зброї і прикрас, знаходяться в ур. Рогніда на високому останці у старій частині волинського Ізяслава, при впадінні р. Сошни у лівий берег р. Горинь. Будучи звідусіль оточеним природними перешкодами (води річок з півдня і сходу та глибокий яр з півночі і заходу), останець був дуже зручним місцем для будівництва фортеці. Її укріплення були зруйновані у XVII ст. під час нової розбудови міста.

Кам'янець спробували локалізувати на останці правого берега р. Стучі за 5 км північніше городища літописного Колодяжина (рис. 51, 2) поблизу с. Кам'янка (тепер в межах смт. Миропіль) Держинського рну Житомирщини. Однак ще М. Грушевський зазначав, що сам контекст літописних згадок переконує у тому, що Кам'янець, зруйнований Батием, знаходився на широтному шляху з Києва, через Колодяжин, Ізяслав до Володимира. Досліджене у 1957–1964 рр. експедицією М.К. Каргера городище поблизу Шепетівки (рис. 50, 1), судячи з речового матеріалу та масштабів городища, найпевніше можна ототожнити із цією ранньою резиденцією князя Данила Галицького. Кожне місто мало свою волость. Кам'янець не був винятком, його волость обіймала басейн р. Цвітохи — лівої притоки р. Горинь. Одночасне парне розташування у басейні невеликої річки двох політекономічних центрів уявляється неможливим.

Полонне, згадується у літописі 1169 р. у зв'язку з пограбуванням половцями хана Теплія волості на р. Хоморі: «І поїхали

вони за Київ спустошити, і приїхали до Полонного, до города [церкви] святої Богородиці Десятинної» (тоді Полонне тримав берестійський князь Володимир Мстиславович), що розкинулося на правому березі річки Хомори, недалеко від впадіння притоки Хоморець на території Старого міста у сучасному м. Полонному Хмельницької області. Археологічні роботи, проведені М.П. Кучерою (1973 р.) та І.С. Винокуром (1992–1993 рр.), дали можливість локалізувати дитинець міста на останцевому городищі площею 1 га, з культурними напластуваннями Х–XVII ст., розташованому у районі ветеринарної лікарні, на мисі правого берега р. Хомори. У XIII–XV ст. тут існував храм із кладовищем (досліджено 19 поховань). Окольний город, очевидно, займав територію зручного для оборони плато площею близько 2 га із культурними напластуваннями XII–XIII ст., розташованого на північний схід від дитинця, де зараз стоїть пізньосередньовічний костюл і будинок лікарні. В околиці Полонного наприкінці XIX ст. було 24 кургани у п'яти групах.

3.1.8. Болохівська земля. Продовженням південногоринського клину була Болохівська земля, одне з літописних міст якої — **Деревич**, знаходилося лише за 20 км південніше Полонного. Його городище розташоване біля західної околиці с. Великі Деревичі Любарського району на Житомирщині (рис. 51, 1). Як зауважив свого часу М.П. Кучера, побудова укріплених пунктів у верхів'ях Случі та Південного Бугу перекрила з півдня глибокий коридор між Галицько-Волинською та Київською землями, який використовували кочівники для проходу через всю південну Русь аж до Прип'яті.

Колонізація Послуччя починається у XI ст. з будівництва городищ у Губині, Пасічній, Великих Деревичах, Новій Чорторії. Максимум освоєння басейну припадає на XII–XIII ст.: кількість поселень досягає 40, з них 15 — городища. Відносна більшість поселень розташована на берегах р. Случ. Посередньою вказівкою на напрям колонізації цього регіону є більша щільність населення у північній частині басейну.

За часів болохівського походу князя Данила Галицького та з середини XIV ст. до складу Волинського князівства належали ширші території у верхів'ях р. Случ та Південний Буг, центром яких був замок Меджибіж. Як вважають його дослідники, фортеця була спалена королем Данилом на вимогу Бурундя у 1259 р. Розкопками на території існуючого замку досліджено, ймовірно, декілька будівельних горизонтів дерев'яної фортеці з рештками клітей та кладовище з парними похованнями XIV ст.

3.1.9. Белзька земля охоплювала більшу частину території у верхівях р. Західний Буг. Центр князівства — Белз (тепер м. Белз Сокальського р-ну Львівської обл.) вперше згадується в «Повісті временних літ» під 1030 р. Місто належало спочатку до Володимирського князівства, а після смерті володимирського князя Мстислава у 1170 р. в Белзі сидів один з його чотирьох синів — Всеволод. З цього часу місто стає центром невеликої волості.

Перші польові дослідження у різних частинах міста провів у 1935–1936 та 1938 рр. відомий український археолог Я. Пастернак. У 1963 р. оборонні споруди Белза, вже значною мірою зруйновані, вивчав П. Раппопорт. Систематичні археологічні розкопки у 1974, 1979–1988 рр. ведуться під керівництвом В.М. Петегирича, рятівні — у 2003–2009 рр. під керівництвом О. Лазурка.

Місто виникло на основі поселень, що існували з середини X ст. Розкопками В.М. Петегирича встановлено, що у першій половині XI ст. тут була споруджена фортеця, оточена потужним валом з дерев'яними зрубними конструкціями, засипаними землею, до яких з внутрішнього боку прилягали житлові та господарські будівлі. Одночасно була прокладена головна вулиця на дитинці у вигляді дерев'яного замощення, що перетнула його по діагоналі. У північно-західному куті вона закінчувалася воротами-в'їздом на дитинець. Вздовж неї з обох боків збереглися виразні сліди забудови.

Зі східної сторони до дитинця прилягало пригороддя — окольний город (рис. 52), найстарші матеріали з якого теж сягають XI ст. Кільцевий вал довкола дитинця та окольного города був споруджений одночасно і охоплював укріплену частину міста загальною площею 7 га. Окольний город відділявся від дитинця валом і ровом, які зараз майже повністю знівельовані. Така форма оборонних споруд, розташованих на порівняно рівнинній місцевості, була доволі ефективною, бо давала змогу вести фронтальну стрільбу з міських стін по усій довжині валу.

Згадана дорога, мощена деревом, яка виходила з воріт дитинця у північно-західному куті, через заболочену низовину завширшки 350 м сполучала дитинець з головним торгово-ремісничим посадом. Він займав велику територію, що знаходилася за 370 м на північний захід від фортеці на видовженому підвищенні між р. Річицею з північної сторони та р. Солокією — з півдня, в центральній частині сучасного міста. Найдавніші культурні напластування тут датуються XI ст.

Інші посадські райони розташовувались на підвищених ділянках серед заболоченої місцевості. Один з них розташований

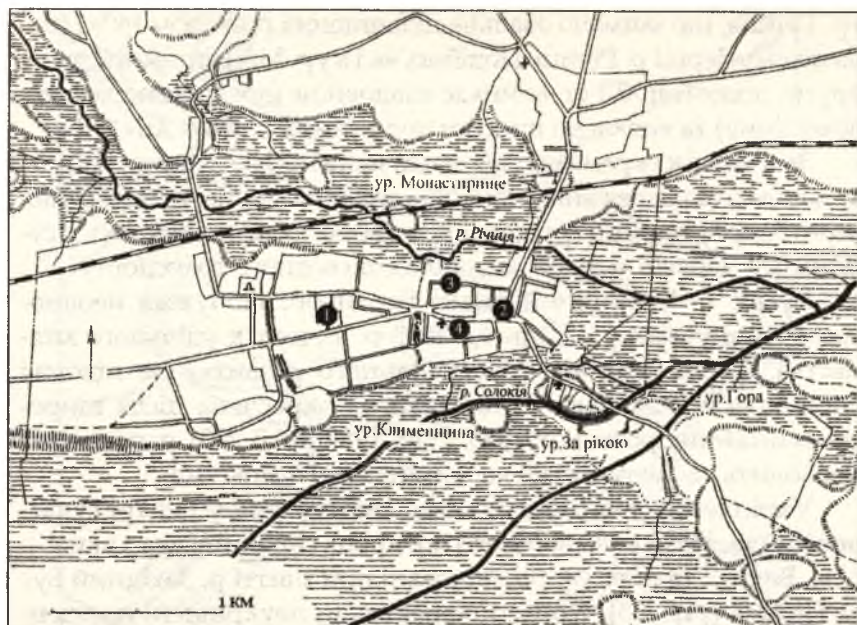

Рис. 52. Картосхема літописного Белца. (за О. Лазурком):
 1 - церква Св. Параскеви (розкоп 2003 р.); 2 - Оборонна (аріанська) вежа (розкоп 2003 р.); 3 - територія юдейського релігійного центру (розкоп 2006 р.); 4 - монастир оо. Домініканів (розкоп 2004 р.)

за 400 м на південний захід від Замочка в ур. Клименщина сформувався вже в XI ст. У XII-XIII ст. тут, очевидно, функціонував монастир Св. Климентія з кладовищем (досліджено 35 поховань із західною орієнтацією, а також підліткові поховання).

У південно-східному напрямку від городища, на правому березі ріки Солокії, на місці невеликого поселення X-XI ст. розростається один з посадських районів, що тягнеться вузьким пасмом завдовжки майже 1 км по підвищеній частині правого берега р. Солокії аж до ур. Гора, розташованого за 1,2 км від городища вниз по течії ріки. Окремі його ділянки мають назви «Загребля» та «Могили». Тут був свій некрополь, який почав функціонувати у другій половині XI ст. На користь цієї версії вказують поховання, виявлені під час земляних робіт. Мешканці ур. Гора контролювали доступ до міста водним шляхом від р. Буг.

Ще один посадський район XII-XIII ст. існував на лівому березі р. Річиці, в ур. Монастирище на мисовому підвищенні овальної форми розміром 210×120 м. У другій половині тут виникає кладовище (досліджено 55 поховань XIII-XIV ст.). Найдалі від фортеці знаходилося приміське поселення XII-XIII ст. в

ур. Трійця, що займало овальне підвищення розміром 160×140 м на лівому березі р. Річиці. Подібно, як і в ур. Монастирище, тут у другій половині XIII ст. виникає кладовище (досліджено чотири поховання) та виявлено шматки полив'яних плиток XII–XIII ст.

Зв'язок між окремими районами міста підтримувався, мабуть, за допомогою дерев'яних помостів, кладок і мостів, прокладених через болота та водні перешкоди, подібно, як це відбувалось у сусідньому Червені, а також за допомогою водного транспорту.

Буськ — історичний центр Верхнього Побужжя неодноразово згадується у літописі у 1098 р. як центр удільного князівства. Схема історико-топографічного розвитку на підставі робіт краєзнавця Льва Чачковського накреслена після широкомасштабних розкопок 1983, 1986–1989 рр. З 2001 р. розкопки проводить експедиція під керівництвом П. Довганя.

Укріплення давнього Бужська знаходяться у центрі сучасного міста. Вони складаються з чотирьох городищ, два з яких — т. зв. Велике та Мале — розташовані при злитті р. Західний Буг та Полтва (рис. 53). Фортеці передували неукріплені поселення VIII–IX ст., досліджені на лівому березі р. Західний Буг, у центральній частині міста біля новозбудованої церкви Петра і Павла та поселення X–XI ст. на Великому городищі, а також поряд з ним в ур. Ліпибоки та в районі церкви Св. Параскеви.

Між дослідниками існують розбіжності щодо локалізації дитинця. Найімовірніше, за аналогіями з іншими містами, ним є Мале городище, розташоване біля впадіння р. Полтви у р. Західний Буг. Воно приблизно круглої форми з майже повністю знищеними оборонними спорудами. Ескарпи, залишки валів завширшки 6–8 м та заввишки 0,5–1,5 м та частково рів збереглися з південної сторони. Культурні напластування — XI–XIV ст.; розкопками виявлено згорілу двоповерхову споруду XIII–XIV ст. та 30 вістрів до стріл арбалета.

Велике городище, мабуть, околиний город, займає плато завширшки 200–300 м, до якого з півночі прилягає тричастний посад, який відокремлюється ровами та руслами Західного Бугу. Воно у плані — неправильний чотирикутник розміром 400×180 м, площею — понад 5 га, обмежений з півдня і півночі двома глибокими ровами, а від заходу та сходу — долинами р. Полтви і Бугу та оточений валом висотою в окремих місцях до 3 м і шириною в основі до 14 м, що зберігся лише з південної сторони. Під валом виявлено споруду кінця X ст. Перетин валу вказує на три етапи його побудови. На першому етапі, наприкінці X ст. серцевину насипу становила оборонна кліть завширшки 4,2 м, від якої зберігся вугільно-зольний прошарок та випалений до

Рис. 53. Буський археологічний комплекс: 1, 2, 3 – городище в центрі сучасного Буська (1 – Велике городище); 4 – Мале городище; 5 – городище на Ліпибоках; 6 – городище на Волянях (за В.М. Петегіричем та П.М. Довганем)

червоного кольору ґрунт. Під час спорудження валу, очевидно, здійснювались ритуальні жертвоприношення, про що свідчать поховання дитини та ікла, роги і щелепи тварин, зібрані при основі. На цьому етапі вал був заввишки 3,2 м. У XII–XIII ст. на розрівняній вершині цього валу збудували ще новий ряд клітей, одна з яких була завширшки 5,7 м, а насип валу перевищив 4 м. Третій етап досипання валу датується XVI–XVII ст.

Перший майданчик, що прилягає з північної сторони до цього городища, площею 2,8 га, з культурними напластуваннями VIII–XIII ст. потужністю – 1,2–1,4 м. Напластування XII–XIII ст. зафіксовані і на двох інших майданчиках, розташованих далі на північний схід. Площа другого майданчика – близько 1,4 га. На третьому, найвищому майданчику, принаймні з XIV ст. знаходився економічний центр міста з площею Ринок та церквою Св. Миколая. Усі три майданчики добре захищені густою мережею річок Буг, Полтва, Солотвина, Рокитна, багатьма штучно викопаними і заповненими водою каналами та ровами, що дало підстави історикам назвати Буськ «Галицькою Венецією».

За 1,5 км на північний захід від міста в ур. Воляни знаходився, ймовірно, князівський, а пізніше, боярський замок площею 0,15 га, який займав високий мис правого берега р. Рокитни. Майданчик приблизно квадратної форми розміром 32×30 м оточений валом заввишки приблизно 3 м та завширшки в основі 10–12 м, що містив зрубну конструкцію оборонної стіни, до якої прилягали кам'яна кладка та рештки господарської кліті. Рів з напільного боку мав 6 м завглибшки та 10–25 м – завширшки. Його центральну частину займає дерев'яна церква Св. Онуфрія, при якій виявлено кладовище XIV–XVII ст. В'їзд на городище відзначений на місці розриву валу у південно-західному куті.

Рештками ще одного боярського замку могло бути городище на передмісті Ліпибоки у північно-західній частині Буська. Воно розташоване на лівому березі р. Солотвини. Дослідженнями М. Филипчука встановлено, що з півдня підтрикутний майданчик площею близько 0,15 га оточував вал з шириною основи 12 м і заввишки 3 м та рів завширшки 8 м і завглибшки 3 м. Ледь помітні рештки знівельованого рову простежуються з напільного боку. Культурні напластування датуються XII–XIII ст. Зі східної сторони виявлено селище рубежу X–XI ст.

3.1.10. Міста Берестейщини та Полісся сформувалися вздовж давнього Прип'ятського шляху. **Берестя** виникло на рубежі X–XI ст., як опорний пункт київських князів на шляху до Європи. Дитинець фортеці знаходився при впадінні р. Мухавець у Західний Буг. Судячи із збережених планів пізнішого замку, він був трикутним у плані, площею понад 2 га. Кам'яна вежа, що згадується у літописі, знаходилася на куті валу на березі р. Мухавець. У 1969–1981 рр. під керівництвом П.Ф. Лисенка на території сучасної Брестської фортеці проведені археологічні розкопки на площі 1800 м², які виявили дерев'яну забудову трьох вулиць, що, очевидно, віялоподібно розходились від воріт.

Кам'янець на р. Лісній, збудований як князівська резиденція Володимира Васильковича між 1271 і 1289 рр. будівничим «градів» Олексою. У 1409 р. в ній вісім днів гостював король Ягайло, полкючи на р. Лісній в лісі Біловежі. У 1517 та 1526 рр. австрійський дипломат Сигізмунд Герберштейн, проїжджаючи українськими землями по дорозі до Москви, у своїх записках, виданих у 1549 р., зазначає, що «місто з кам'яною вежею та деревляним замком». У 2000х рр. поблизу вежі проводились археологічні розкопки. Рештки городища не збереглися. Культурні напластування частково знищені під час реставрації вежі у 1903 р., яка знаходилася всередині кільцевого валу.

Дорогичин розташований на пагорбі заввишки 4 м над правим берегом р. Західний Буг. Досліджувала його К. Мусянович.

Північна Погорина у X – першій половині XIII ст. розвивалась у межах Турово-Пінської землі. На цій території концентрація городищ була невеликою: Залужжя (VIII-IX ст.), Злазне, Великий Мидськ, Кричильськ, Городець, Залужжя – X ст. Упродовж XI ст. усі ці городища занепадають. Їх змінюють пункти утвердження князівської влади в регіоні (Дубровиця, Степань). Одне з міст – Висоцьк – функціонує як феодальний замок.

Степань вперше згадується у літописі під 1292 р. та наприкінці XIV ст. у «Списку городів руських дальніх і ближніх». Розкопки – Б. Прищепи (1981). Укріплення міста повністю зруйновані побудовою бастионних укріплень замку. Дитинець площею 0,5 га має товщину культурного шару 3 м. Поселення тут існувало вже у X ст. У XII-XIII ст. культурні напластування (передматериковий шар потужністю 0,3-0,4 м) набувають міських ознак. Зібрано шиферні прясла, фрагменти скляних браслетів, вапнякову орнаментовану писанку.

Дубровиця. У літописі від 1183 р. згадується дубровицький князь Гліб Юрійович. Укріплення міста повністю зруйновані. Центральна частина міста вздовж лівого берега р. Горинь протяжністю 300 м на південь від костелу до дерев'яного храму Св. Миколая становить рештки міста княжої доби. З культурного шару походять фрагменти скляних браслетів та кераміка XI-XIV ст.

3.1.11. Міста Забужжя. Червен неодноразово згадується у літописі 981-1224 рр. як центр землі-князівства. Перші дослідження здійснені у 1940 р. Є. Чикаленком. У 1952-1955 рр. польські археологи проводили систематичні розкопки міста. У 1976-1979 рр. роботи з його вивчення поновив Я. Гурба. У 1986 р. А. Урбанський вивчав дерев'яні конструкції греблі.

Давнє місто розташоване на окремих височинах в долині р. Гучва та її лівої притоки – р. Синюха (рис. 54). Центральне місце у структурі стародавнього Червена займає дитинець літописного міста – городище Замчисько (фото 2), яке розташоване за 150 м на південний захід від р. Гучви на її лівому березі. Городище має овальну форму розміром 145×95 м і оточене по периметру валом, який досягає в окремих місцях висоти 6 м. У північній частині є розрив між валами, де знаходиться в'їзд на городище. Можливо, у цьому місці розташовувалися «ворота червенські», про які згадано у літописі. На захід від нього на вузькій низинній болотистій місцевості в

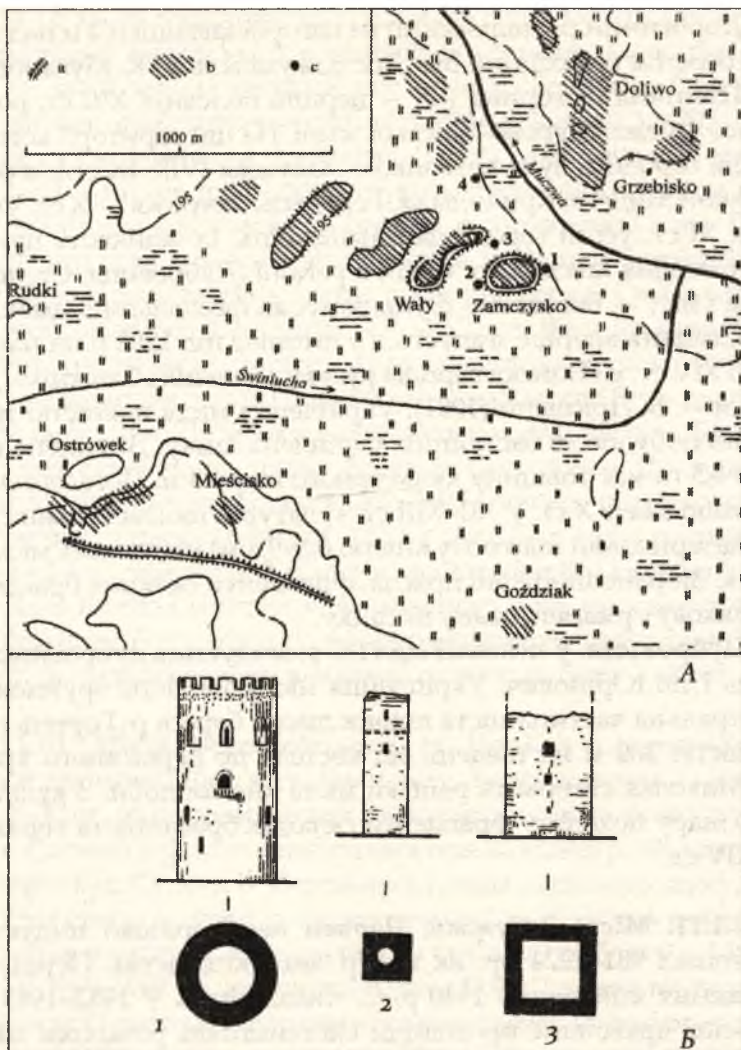

Рис. 54. План літописного Червена (А) та оборонні вежі XIII ст. (Б):
 1 - вежа у м. Кам'янець-Литовський; 2 - вежа у Столп'ї;
 3 - вежа у Білавіні

ур. Замочок або Вали розташований околний город. За допомогою валу і частоколу цей район міста був об'єднаний з дитинцем в єдину фортифікаційну систему площею 3,5 га. На майданчику дитинця відзначені сліди колодязя. Вали дитинця та околного города будувалися із застосуванням дерев'яної зрубної конструкції. Початкові оборонні споруди дитинця, час зведення яких не встановлений, були знищені і відбудовувалися в XI-XIII ст.

Посад міста площею 25 га, що займав кілька островів у заплаві ріки, з півдня був захищений земляним валом завдовжки 1,5 км. Із зовнішнього боку перед валом був прокопаний рів завширшки 4 м і завглибшки 1,2 м від основи валу. Час їх зведення поки не з'ясований. Навколо городища по обох берегах р. Гучви та Синюхи на окремих підвищеннях у заболоченій заплаві (ур. Підзамче, Доливо, Гребисько, Гождзяк та ін.) розташовувалися незахищені поселення, що входять до поселенського комплексу стародавнього Червена, що займав площу близько 40 га. Міські кладовища відкриті на окольному городі в ур. Підзамче і Вороновиця-Доливо. Ще наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. на південний захід від городища знаходився тут курганний могильник.

Окремі частини міста з'єднувалися між собою дерев'яними помостами, спорудженими на вбитих у болото у два ряди дубових стовпах. Найдовший 750-метровий поміст перетинав заболочену долину р. Синюхи і з'єднував поселення по обох її берегах. Такий самий поміст був прокладений між центральним городищем Замчисько і поселеннями на протилежному березі р. Гучва. Матеріали, отримані в результаті досліджень цього помосту, датують його конструкції від Х — до середини ХІІІ ст. Потужність культурного шару на дитинці і окольному городі сягає 2–2,5 м. Найдавніші матеріали датуються ІХ–Х ст. Найнасиченіші культурні напластування датуються ХІІ–ХІІІ ст. — періодом розквіту давнього Червена.

Волинь. Стародавнє місто згадується у «Повісті временних літ» від 1018 р. Інші згадки про Волинь у письмових джерелах можуть належати як до цього міста, так і до обласної назви. Пам'ятки міста, локалізовані польським хроністом ХV ст. Я. Длугошем та дослідником ХІХ ст. З. Доленгою-Ходаковським, розташовані у гирлі р. Гучва на лівому березі р. Буг, в районі с. Городок-над-Бугом біля Грубешова. Археологічні дослідження проводилися групою польських археологів у 1952–1955 рр.

Городище «Замчисько» овальної форми, розміром 30×70 м, площею 1,5 га було оточене потужним валом (рис. 55), вперше зведеним у ІХ ст. напроги великого поселення VIII–Х ст. Вал з боку р. Гучви дуже зруйнований. Вивчення конструкцій валу на збережених ділянках показало, що він складався з пов'язаних між собою зрубів, заповнених землею. Розміри стін зрубів становили від 2,7 до 5 м. Довжина протилежних стінок різна, що відповідало кривизні валу. За стратиграфічними даними спорудження валу належать до кінця ХІ ст., а його зруйнування пов'язують з походом Батия або з руйнуванням оборонних споруд у містах Галицько-Волинської Русі за наказом Бурундая у 1261 р.

Рис. 55. Літописний град Волинь (с. Городок-над-Бугом). Дитинець.
Вигляд з висоти польоту птаха. Див. фото 3

Із східної сторони до городища прилягає окольний город площею 8–10 га, який був захищений зруйнованим сьогодні валом. Неукріплений посад площею близько 1 га межує з південною частиною дитинця і західною частиною окольного города. Тут виявлено житло-майстерню коваля XI ст. Інший посад знаходився західніше від дитинця. Загалом місто займає площу близько 15 га. Найближчу посадську округу міста становили поселення у Стрижові, Чумові, Сліпчому, Тентюкові і Гусинному.

Під час систематичних розкопок 1952–1955 рр. досліджено третину площі городища (1075 м²). З середини XII ст. Волинь поступово перетворюється у місто. Тоді поряд з дитинцем виростає торгово-ремісничий посад, на якому розвивалось залізобудівне і залізобробне виробництво. Недалеко від берега р. Гучви знайдені залишки колодязя IX–X ст. У Волині виявлено та досліджено два могильники: курганний IX–XII ст. в ур. Городище з тілопокладеннями на спині, орієнтованими головою на захід, та ґрунтовий XIII–XV ст., на території дитинця досліджено 469 поховань. Найраніші поховання останнього могильника пов'язують із зруйнуванням Волині монголо-татарами, що підтверджується датуванням прикрас, знайдених у жіночих похованнях, і слідами насильницької смерті у вигляді розсічених черепів у деяких похованнях. Поряд з великим поселенням VIII–X ст. у 1983 р. досліджено ще один дружинний курган Князя Могила, насипаний на місці поселення в с. Гусинне. Він містив боярське поховання XII–XIII ст. чоловіка у віці 45–55 років з ритуально зігнутих мечем і частинами сагайдака та лука.

Холм як столицю Забужжя за літописними свідченнями заснував Данило, тоді ще Володимирський князь, в середині 1230х років у стратегічно вигідному регіоні, на правобережжі Західного Бугу – на комунікаційній лінії Володимир–Люблін. За відлік його історії прийнято вважати 1237 р. Із самого початку місто було головною резиденцією і водночас символом нового геополітичного спрямування діяльності князя Данила Романовича. У 40х роках XII ст. Холм був, по суті, столицею Галицько-Володимирського князівства, а згодом Королівства Галичини та Володимирії – аж до смерті Данила. Це був результат свідомої політики Данила Галицького. Свідченням цього є передусім перенесення до Холма єпископського осідку з Угровська, а також оповідь у Галицько-Волинському літописі про активну розбудову міста Данилом Романовичем.

Холм розташований на північно-західному краю узвишшя над заболоченою долиною ріки Угерки та її допливів (рис. 56). Як вказує літописець, назва міста походить від домінуючого над рівниною пагорба – «холма», на якому Данило поставив «город». Із заходу під'їзди до міста на віддалі 10 км контролювали форпости Столп'є та монастир Спаса (в с. Підгороддя) з оборонними

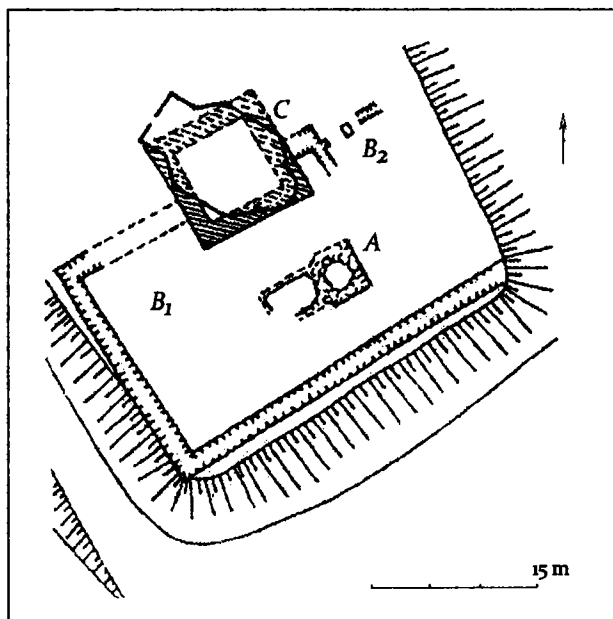

Рис. 56. План монументальних споруд на Соборній гірці у Холмі (за А. Буко): А - оборонна вежа сер. XIII ст.; В1 і В2 - палац короля Данила; С - вежа сер. XIV ст.; D - церква Св. Кирила та Мефодія, XIX ст.

Рис. 56а. Панорама археологічних досліджень у Холмі в 2010–2013 рр. Фото М. Богацького. Див. фото 4

вежами-«стовпами». Аналогічна вежа розташовувалась у с. Білавино в 3х км північніше від міста, на болотистій рівнині, над злиттям р. Угерки та її притоки. Імовірно, що це той самий «стовп», описаний літописцем: «За поприще од города [Холма] стоїть також башта кам'яна (столпъ камень), і на ній — орел кам'яний вирізьблений; висота ж каменя — десять ліктів, а з верхівками і з підніжжями — дванадцять ліктів». Проте польські дослідники цю споруду датують рубежем XIII–XIV ст.

Саме у Холмі літописець вперше згадує вежу-донжон, яка виконувала оборонну функцію: «І вежа посеред города висока, щоб бити з неї довкола города. Знизу зведена з каменю п'ятнадцять ліктів у висоту (приблизно 7 м), а сама зроблена з тесаного дерева і вибілена, як сир, сяяла вона на всі сторони. Близь неї був студенець, тобто колодязь, що мав тридцять і п'ять сажнів (приблизно 55 м)». Рештками цієї першої, відомої з літопису, вежі-донжона на території Русі, спорудженої у межах «города» (міста) вважають досліджену П. Покришкіним квадратну у плані будівлю розміром, 4,7×4,9 м із круглим внутрішнім приміщенням. Хоча, згідно з опосередкованими свідченнями, найранішим таким об'єктом можна вважати «столп» у селі Столп'є, вперше згаданий під цією назвою вже близько 1207 р.

На початковому етапі у місті споруджені церкви Пресвятої Трійці, Івана Золотоустого, Кузьми і Дем'яна. Згодом, після відновлення Холма Данилом, після пожежі «в Куремсину війну» (у 1257–1259 рр.) було відбудовано міські укріплення, церкви,

споруджено «превелику церкву ...на честь пресвятої приснодіви Марії, величиною і красою не меншу од тих, що були раніш...».

Про потужність оборонних споруд міста після відбудови свідчить той факт, що Холм — єдиний пункт Побужжя, не зруйнований татарами у 1259 (1261) р.: «...бо були в ньому бояри і люди доблесні, а город сильно укріплений, [з] пороками і самострілами».

Найважливішим об'єктом міста є резиденція Данила Романовича, яку досліджували архітектор П. Покрипкін (1910–1912 рр.), В. Зін, В. Грабський (1966–1967 рр.). Тоді знайдено основу квадратної оборонної вежі розміром 12×12 м, яка датована серединою XIV ст. Ймовірно, це і є згадана в літописі вежа «столп». Було виділено дві частини пагорба: власне «палатіум» та «господарський пригородок» на північ від нього. Дослідження, проведені Т. Голубом Т. Дзеньковським, Ю. Лукомським та А. Буко, дають змогу уточнити ці дані (рис. 57, фото 6).

В середині XIII ст. Холм складався з «города», «підгороддя» (посаду) та численних передмість. Город і Підгороддя мали свої системи фортифікацій. Резиденція Данила знаходилась на території сучасної, т. зв. «Високої гірки», що підноситься над тереном «города» на 15–17 м. Площа цього пагорба становить близько 0,3 га, города — близько 2 га, Підгороддя — близько 3,5 га. Загальна площа заселеної території міста у XIII–XIV ст. сягала 8 га, хоча археологічні обстеження з часом можуть значно розширити ці межі. Прикладом є відкриття комплексу споруд XIII ст. з багатим інвентарем у північній частині міста, що до цього часу вважалась незаселеною до XIX ст.

Територія Города поділялась на кілька частин, основними композиційними домінантами в яких були церква Івана Золотоустого при князівському палаці, катедральна церква Успіння Богородиці в «Низькому городі», що досліджувалась у 2013 р. (рис. 58), а також церкви Кузьми і

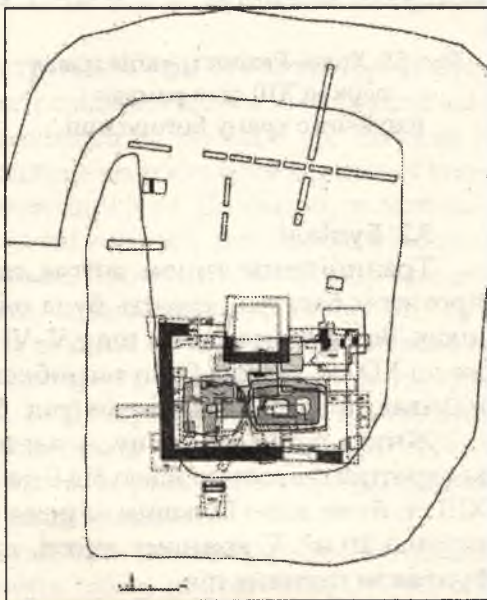

Рис. 57. План досліджених монументальних споруд XIII ст. на Соборній гірці у Холмі. Розкопки 2013 р.

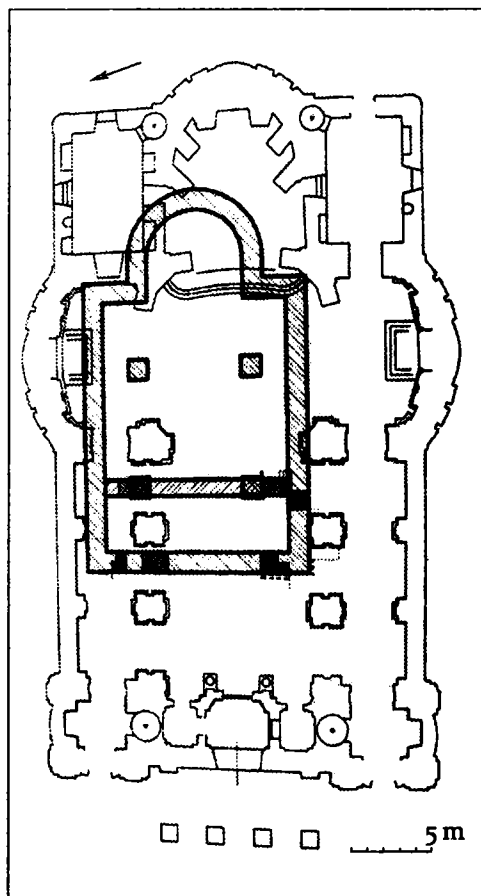

Рис. 58. Холм. Реконструкція плану церкви XIII ст. в рамках існуючого храму Богородиці

Дем'яна та Св. Трійці. Літописні свідчення дають підстави для доволі широких інтерпретацій оборонної архітектури міста, однак тільки широко-масштабні архітектурно-археологічні дослідження можуть розкрити повну картину оборонного комплексу м. Холма.

На території Забужжя існувало ще кілька міст, зокрема Грубешів з церквою Св. Миколи, про яку згадано в літописі 1255 р., Володава, Бусовно, Охоже, для військово-історичної характеристики яких ще недостатньо археологічних джерел. Згадане у літописі 1188 р. «сільце Воїнь на Україні», розташоване у басейні р. Тисмениці, притоки р. Вепра, могло бути містом ще наприкінці XIII ст. Оскільки за документами XV ст. воно вже відоме як місто з церковною парафією.

3.2. Будівлі

Традиційним типом житла на Прикарпатті та Волині протягом багатьох століть була однокімнатна дерев'яна будівля. Вона з'явилася тут ще у V–VI ст. н. е. і проіснувала майже до XIX ст. Житла були заглибленими у землю, через що їх називають напівземлянками (рис. 59).

Житла раннього етапу — заглиблені, майже правильної квадратної форми площею від 9 до 22 м². Пересічне житло XI–XIII ст. було дещо більшим за розмірами. Його площа перевищувала 20 м². У кожному житлі, найчастіше напроти входу, будували глиняну піч.

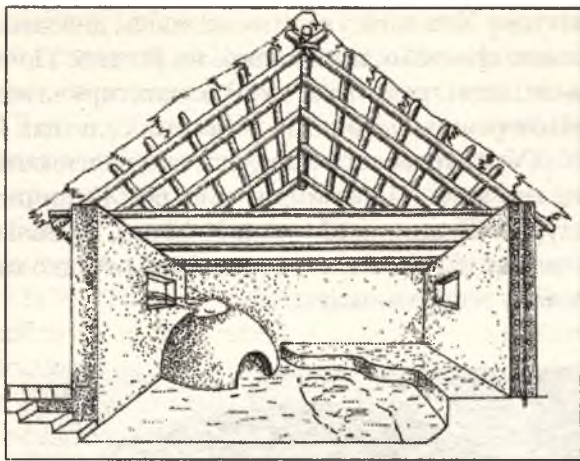

Рис. 59. Пересопниця, ур. «Шпихлір» (дитинець).
Реконструкція хати майстра-костеріза XII ст. В.С. Терського

Будь-якого універсального правила у розташуванні печі в житлі не встановлено. Переважно піч розташована в одному з кутів. Її розміри становили, як правило, 1×1 м в плані, з висотою 0,5–0,8 м. Форма печей — округла або квадратна. В переважній більшості жител Прикарпаття виявлено завали печей-кам'янок, в інших — вогнища і неясні завали пічних споруд. Хата була курною, оскільки піч не мала димаря. Зверху на куполі печі виліплювали з глини жаровню для сушіння зерна та випікання хліба або ж залишали отвір для горщика.

Найпоширенішою конструкцією стін був зруб. Проте здебільшого вдалося встановити сліди стовпової конструкції наземної частини жител. Розкопками на посаді в ур. Замостя у Пересопниці також підтверджено застосування каркасної конструкції стін житла вже наприкінці X ст. Долівка була найчастіше глинобитною, проте відомі випадки, переважно у містах, коли підлогу вистеляли деревом. Протягом XII–XIII ст. у житлах найчастіше з'являються вікна, хоча їх поява, на думку М. Грушевського, губиться у сивій давнині. У хатах, окрім лежанки (літописна «одръ»), що фіксується як глиняний останець при одній із стін напівземлянки, були дерев'яні меблі: стіл, стільці, лави. «Кліті» — хатні комори, згадані у літописі, являли собою напівпідвали (цокольні поверхи). Їх роль первісно виконували ями у долівках або у стінах напівземлянки.

Поряд із житловими будівлями на поселеннях будували різні господарські приміщення: хліви, комори тощо. Арабські

мандрівники ще у X ст. описували лазні, які їм доводилося бачити у тогочасних сільських поселеннях на Волині. Починаючи з XIV ст. у Львові діяли громадські лазні, в яких гаряча вода циркулювала керамічними водогонами. У деяких селищах Галичини та Волині IX–XV ст. археологи відкрили спеціалізовані ремісничі майстерні гончарів (Перемишль, рис. 60; Жидичин, Озерце та ін.), металургів (Рудники, 12 горнів X–XI ст.). Будівлі мали значно меншу площу від жител, а їх горни-печі нерідко врізалися у стінку котловану напівземлянки.

Рис. 60. Перемишль. Гончарний горн (за А. Коперським)

Одними з перших монументальних палацових споруд були кам'яні будівлі, досліджені у Перемишлі та Звенигороді (рис. 61).

Розкопками у Володимирі, Галичі та Лучеську відкрито невідомий до цього в архітектурі ГВД тип цивільних будівель — т. зв. «хата в хаті»: одно-двоповерховий палац поверх господарської кліти каркасно-стовпової конструкції з галереєю навколо, що підтримувала перекриття. У конструкції цих будівель часто з метою утеплення підвалу та наземного поверху стіни обмазували масивним (10–17 см) шаром глини, вимішаної із соломкою. З огляду на значну кількість великих фрагментів перепаленої глини, припускаємо можливість її застосування для заповнення конструкції каркаса (т. зв. фахверку) другого поверху цього будинку. На ймовірність східного походження такого типу будівель може вказувати і присутність великої кількості імпорту із міст Золотої Орди. Забудова була упорядкована, про що свідчить вимощування вулиць деревом, виявлене у Володимирі, Звенигороді, Львові, Белзі та Лучеську.

Археологічно підтверджений початок монументального храмового будівництва на Прикарпатті, в XI – на початку XII ст. – у Перемишлі, Звенигороді (рис. 61), Василеві на Дністрі, у другій половині XII ст. – у Галичі, Володимирі, Лучеську та Дорогобужі.

При містах часто споруджували осередки християнської церкви – храми і монастирі. У Галичі їх було понад 20, у Володимирі – більше десяти храмів. Про їх зовнішній вигляд можна судити з Успенського собору, зведеного за князя Ізяслава Мстиславовича у 1156–1160 рр. і відбудованого з руїн у XIX ст. (рис. 62). Стіни оздоблювали фресками, а підлогу – мозаїкою з різнокольорових полив'яних плиток.

Перші монументальні споруди з'явилися у Перемишлі. Вони зводилися з тесаного каменю у романській будівельній технології, запозиченій в Угорському королівстві, з яким у галицьких князів тоді були дружні стосунки. Одним із наймасштабніших галицьких храмів був Успенський собор Галича, що займав площу 32,5×37,5 м. У процесі будівництва його задум неоднократно зазнавав змін. У результаті план катедри набув

Рис. 61. Звенигород. Східна частина окольного города. Забудова XII – першої половини XIII ст. з рештками цвинтаря другої половини XIII ст. Умовні позначення: 1 – скупчення каменів; 2 – рив фундаменту кам'яних будівель; 3 – розрізнені камені; 4 – поховання; 5 – реконструкція дерев'яної забудови, за І. Могитичем

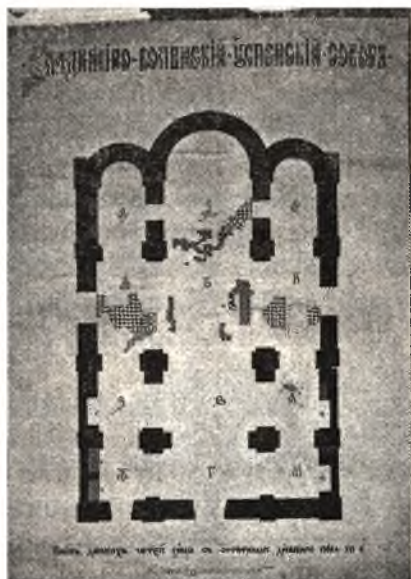

Рис. 62. Володимир.
Успенський собор: План
фундаментів із рештками
первісної підлоги, викладеної
плиткою (за А.В. Праховим).
Див. фото 7

Рис. 62а. Церква Св. Івана
Богослова. Образ Христа
(фрагмент фрескового розпису
другої половини XIV ст.).
Див. фото 10

вигляду традиційної чотиристовпної хрестово-баневої церкви, оточеної з трьох боків галереями. Будівля мала розвинене різьблене оздоблення та перекривалась олов'яним дахом і керамічною дахівкою.

Перші храми у волинських містах будувалися переважно будівельними бригадами із Середнього Подніпров'я з використанням пласкої цегли — плінфи. Для їх оздоблення використовувалися фрески (рис. 62а, б) та мозаїка із смальти (Дорогобуж). Про певний синтез візантійського та романського стилів в архітектурі Волині свідчить, зокрема, знахідка кам'яної деталі поряд храму Св. Василя у Володимирі (рис. 62в).

Величний вигляд столиці Волині — міста Володимир — характеризує відгук угорського короля Бели IV (1233 р.), записаний літописцем: «Такого города не знайшов я і в німецьких країнах». З середини XIII ст. міцнішають впливи центральноєвропейської архітектури на будівництво України свідченням чого є будівництво у 1260х рр. храму-ротонди Св. Михайла у Володимирі (рис. 63а).

Дерев'яне храмове будівництво археологічно дослідити буває найважче. Рештки унікального дерев'яного храму ротондального типу — Олешківської ротонди (рис. 63) —

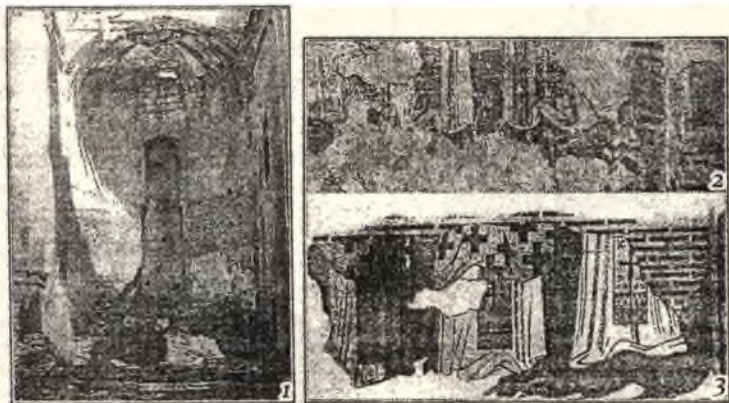

Рис. 626. Володимир. Успенський собор: 1 – Фрески в центральній апсиді; 2 – фреска «Святителі» у вітарі; 3 – прорис фрески. 1880-ті роки. Фото А.В. Прахова

зафіксовані завдяки кам'яним фундаментам та долівці від підлоги, покритій керамічними плитками. Вдалося реконструювати навіть мозаїчне зображення орла (рис. 64). Аналогічно вдалося зафіксувати храми у Буківні та Звенигороді (рис. 65).

Храми ротондального типу набули поширення у другій пол. XIII ст. Найхарактернішим зразком є октогональна в плані дерев'яна каплиця-усипальниця Воскресіння у Галичі, досліджена Ю.В. Лукомським (рис. 66). Храм цього типу, близький за розмірами – 10,3×6,2 м, досліджено розкопками В.С. Терського у Пересопниці. В обидвох храмах інтер'єр оздоблювався різнокольоровими долівковими плитками.

Єдині, фізично збережені дерев'яні конструкції храму кінця XIV ст., досліджено протягом 1992–1993 рр. у Лучеську на Ринковому майдані. Церква завдовжки 7 м зведена з тесаних прямокутних у перерізі брусів, з'єднаних «в замок» з випуском кінців. До центрального зрубу, що мав розміри орієнтовно 4,3×4,2 м, із

Рис. 628. Володимир. Кам'яна деталь храму (за О. Дверницьким)

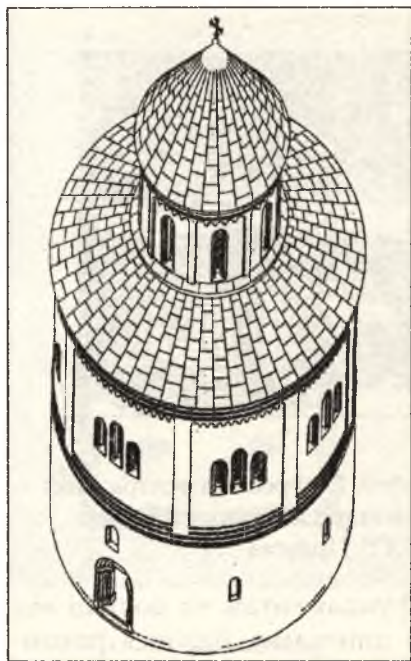

Рис. 63а. Володимир. Загальний вигляд храму-ротонди Михайлівського монастиря. Графічна реконструкція Ю. Дибби

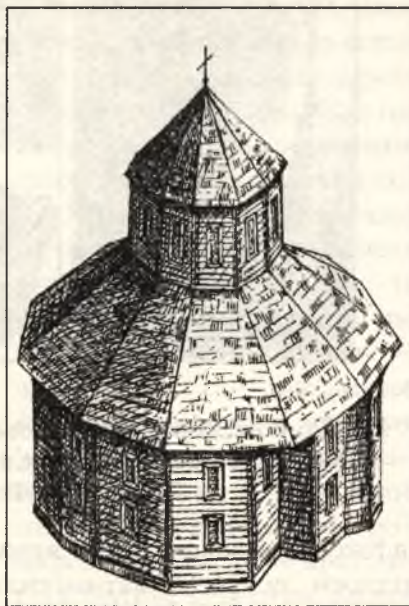

Рис. 63. Ротонда на городищі в Олешкові на р. Прут. XII-XIII ст. Реконструкція Б.А. Томенчука.

заходу та сходу вздовж центральної осі до нави прилягали два менші зруби розміром $3,0 \times 1,5$ м – вівтар та бабинець (рис. 67а, б). Поряд стояла прямокутна в плані дзвіниця каркасно-стовпової конструкції розміром $3,0 \times 3,0$ м. Описані споруди – сьогодні єдині з вивчених пам'яток дерев'яної храмової архітектури України XIV ст., які поєднують добре відоме з природи храмове будівництво XVI-XVII ст., та пам'ятки XII-XIII ст., досліджені археологічно.

Слідами невиявлених поки що храмів є знахідки глиняних плиток для підлоги у Володимирі, Белзі, Пересопниці, Перемилі та Лаврівському монастирі біля Самбора, а також уламки панікадил.

Окрім монументальних храмів та палаців образ міста формували також вежі-донжони. Дерев'яні вежі почали зводити на Волині вже у XII – першій половині XIII ст. (Пісників, Горзвин, Ратно). Найчастіше вежі будували на уже існуючих дерев'яно-земляних укріпленнях, як було у Чорторійську (рис. 44).

За князя Данила на волинських землях розпочалося будівництво дерево-земляних фортець, доповнених кам'яними

елементами, насамперед, вежами-донжонами. Окрім прямокутних в плані веж у Холмі та Столпії (5,8×6,3 м та та висотою близько 20 м), до його ініціатив слід віднести також вежу в Белавині біля Холма (11,8×12,4 м) та вежу в Угровську (7,4×9,3 м при товщині стін 1,5–1,7 м), які близькі за розмірами та матеріалом. Існує версія про належність деяких веж (Столпіє, Угровськ), як до укріплень монастирів посвячених Даниїлу Стовпнику. Підставою для цього послужила наявність каплиці на верхньому ярусі збереженої вежі у Столп'ї біля Холма. Обидві версії дуже правдоподібні.

За наступників Данила Галицького — Володимира Васильковича та Мстислава Даниловича кам'яні вежі було збудовано в Бересті, Кам'янці на р. Лісній,

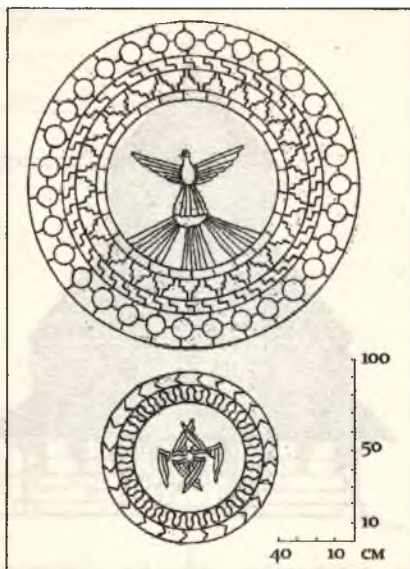

Рис. 64. Олешківська рогонда. XII–XIII ст. Підлога. Омфалій з голубом і омфалій з серафимом. Реконструкція Б.А. Томенчука

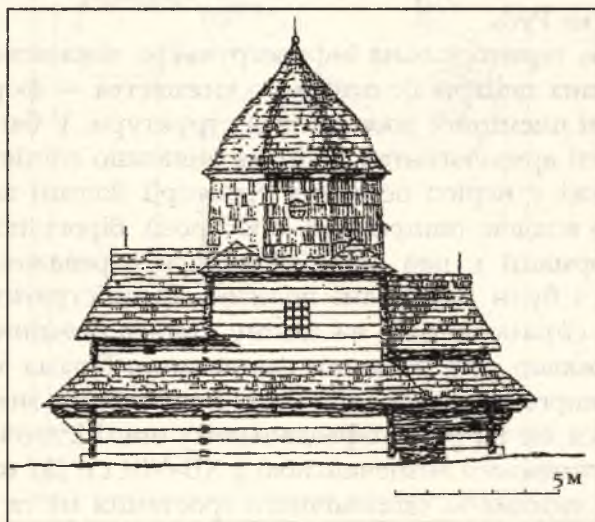

Рис. 65. Звенигород. П'ятницька церква. XII–XIII ст. Реконструкція І.Р. Могитича

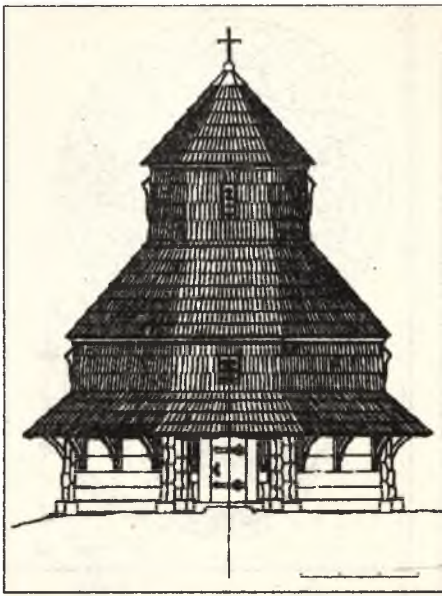

Рис. 66. Галич. Воскресенська ротонда. XIII ст. Реконструкція Ю.В. Лукомського

Чорторійську. П'ятиярусна цегляна кам'янецька вежа, зведена згідно літопису між 1271 і 1289 р. зодчим Олексою збереглася майже повністю (рис. 54). Її висота понад 30 м при діаметрі 13,6 та товщині стін 2,6 м. Вежа стоїть на потужному підмурку з каменю висотою 2,3 м та діаметром 16 м. Інша вежа — у Чорторійську, зведена за літописом у 1291 р., теж кругла аналогічного діаметру, що дозволяє припустити її повну тотожність кам'янецькій.

Збудовані у середині фортеці високі та потужні кам'яні вежі-донжони підвищувалися над оборонними стінами. Із бойових

майданчиків вежі можна було вести дальнобійну стрільбу в усі сторони, що перешкоджало штурму. Головною метою поліських кам'яних укріплень було стримування литовського натиску на Русь.

Отже, територіальна інфраструктура літописних міст — політичних центрів Волинського князівства — формувалася на основі племінної поселенської структури. У багатьох містах у ході археологічних робіт не виявлено слідів розгрому чи пожежі у період освоєння території Волині великокнязівською владою (наприклад, в Острозі). Вірогідно, процеси трансформації у цей час відбувалися переважно мирним шляхом і були викликані політико-адміністративними заходами, спрямованими на заміну старих племінних структур державно регульованим заселенням. Пряма залежність економічного розвитку міст від їх політичного значення визначилася ще на ранньофеодальному етапі історії Київської Русі і залишалася визначальною у XII-XIII ст. До того ж, очевидним чинником економічного зростання міста було пролягання торгових шляхів, від важливості яких, своєю чергою, залежали темпи його розвитку. Стан забудови також значною мірою відповідав суспільно-економічному розвитку міста.

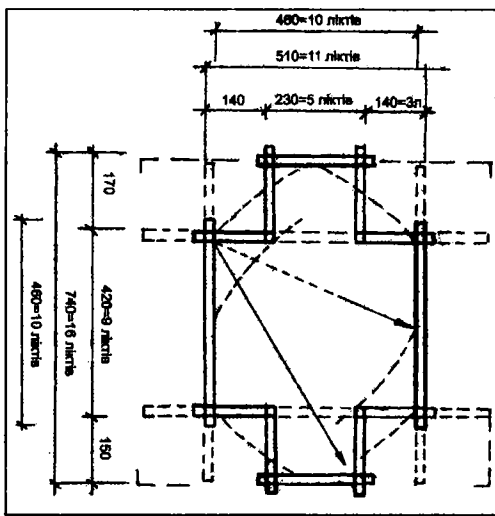

Рис. 67а. Лучеськ. Середмістя. Реконструкція плану дерев'яної тризрубної церкви св. Івана Хрестителя XIV ст. (за С. Терським та І. Могиличем)

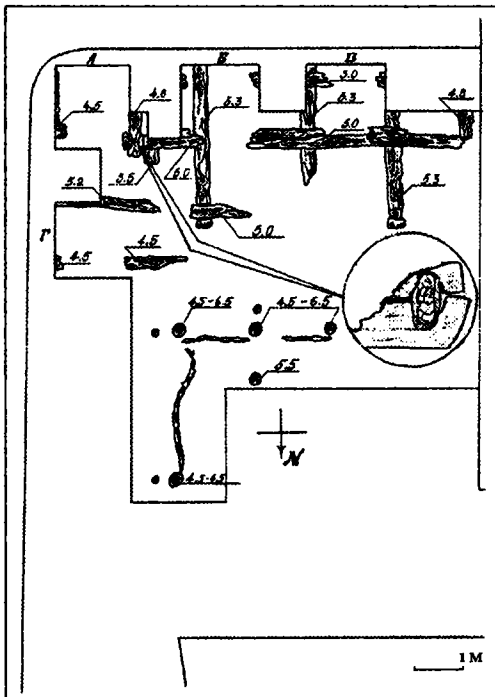

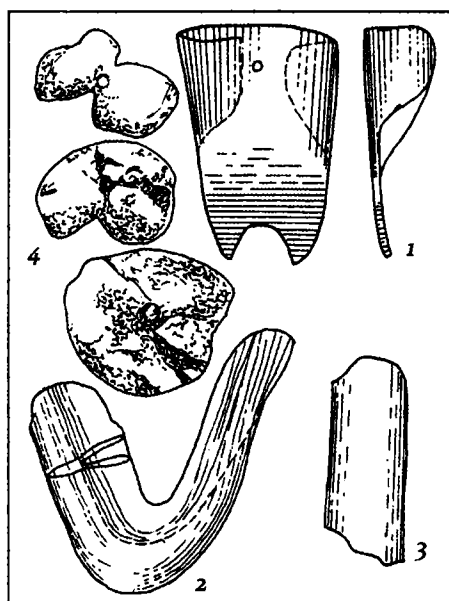
Рис. 67б. Лучеськ. Середмістя. План решток дерев'яної тризрубної церкви Св. Івана Хрестителя та дзвіниці каркасно-стовпової конструкції, XIV ст.

- Баран В.Д. Давній Галич у світлі археологічних досліджень / В.Д. Баран // Археологія. — 1999. — № 2. — С. 79–86.
- Бевз М. Стадії архітектурно-містобудівного розвитку міста Белза XI–XX ст. / М. Бевз // Вісник ін-ту «Укрзахідпроектреставрація». — Л., 2002. — Ч. 12. — С. 30–67.
- Кучера М.П. Древній Пліснеськ / М.П. Кучера // Археологічні пам'ятки УРСР. — К., 1962. — Т. 2. — С. 3–56.
- Лысенко П.Ф. Берестье / П.Ф. Лысенко. — Минск, 1975. — 399 с.
- Миська Р.Г. Княжа Тербовля (історіографічний огляд) / Р.Г. Миська // Археологія. — 2005. — № 1. — С. 92–95.
- Пастернак Я. Старий Галич: Археологічно-історичні досліді у 1850–1943 рр. / Я. Пастернак. — Івано-Франківськ, 1998 (Краків; Львів, 1944). — 347 с.
- Пивоваров С.В. Середньовічне населення межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра (XI — перша половина XIII ст.) / С.В. Пивоваров. — Чернівці, 2006. — 236 с.
- Прищепя Б.А. Літописний Дорогобуж в період Київської Русі. До історії населення Західної Волині в X–XIII ст. / Б.А. Прищепя, Ю.М. Нікольченко. — Рівне, 1996. — 248 с.
- Терський С.В. Літописний Чемерин. Підсумки археологічних досліджень 1988–1990 років / С.В. Терський // Наукові записки Львівського історичного музею (далі — НЗ ЛІМ). — Львів, 1993. — Вип. I. — Ч. 12. — С. 27–41.
- Терський С.В. Пересопниця: краєзнавчий нарис / С.В. Терський. — Рівне, 2003. — 160 с.
- Терський С.В. Історія Луцька: у 3х т. / С.В. Терський. — Л., 2007. — Т. 1: Лучеськ X–XV ст. — 252 с.
- Терський С.В. Княже місто Володимир / С.В. Терський. — Львів, 2010. — 320 с.
- Терський С.В. Східний кордон Волинського князівства у XII–XIII ст. (за даними археологічних досліджень) / С.В. Терський // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». — 2012. — № 713: Держава та армія. — С. 16–24.
- Тимошук Б.О. Давньоруська Буковина (X — перша половина XIV ст.) / Б.О. Тимошук. — К., 1982. — 206 с.
- Шеломенцев-Терський В.С. Летописный Звенигород Галицкий X–XIII ст. / В.С. Шеломенцев-Терський // Автореф. ... канд. ист. наук. — Киев: Ин-тут археологии АН УССР, 1981. — 20 с.
- Przemysł wczesnośredniowieczny / red. E. Sosnowska. — Warszawa, 2010. — 482 s.

Суспільно-економічний та культурний розвиток

4.1. Сільське господарство, промисли і транспорт. Життя мешканців не лише сіл, але й княжих міст було тісно пов'язане із сільськогосподарським виробництвом. Головні центри ГВД виникали у районах найінтенсивнішого землеробства. Місцевість навколо міст, як правило, відзначалася сприятливими для землеробства умовами. Для прикладу, одними із найважливіших аграрних районів Волині були округи міст Володимира, Лучеська та Пересопниці, які разом становили т. зв. волинське Опілля. Одним з центрів галицького Опілля був літописний Звенигород.

Провідною галуззю сільського господарства давньоруського населення Прикарпаття, як і інших земель Київської Русі, було орне землеробство. Про це свідчать численні землеробські знаряддя, а також ботанічні знахідки, зібрані на території дитинців, окольних міст та посадів княжих столиць (рис. 68).

Відомо, що економіка міст княжої доби була тісно пов'язана з економікою міської округи та сільськогосподарським виробництвом. Сільськогосподарські заняття були притаманні значній частині населення міста.

Рис. 68. Знахідки сільськогосподарських знарядь праці XIV ст. у Лучеську: 1 - наральник (ур. Панський город); 2-3 - окуття лопати та чересло; 4 - вапнякові жорна з території Верхнього замку. Фонди ЛДКЗ

Рільництво було орним: як основні знаряддя праці при обробітку ґрунту застосовували тяглові орні. До них належали вузьколезе рало без полоза, широколезе рало з полозом, од-нозуба чи двозуба сохи. Більшість сільськогосподарських зна-рядь виготовляли з дерева та обладнували залізним робочим наконечником.

Найпоширенішим було рало, перша конструкція якого об-ладнана вузьколопатовим залізним наральником. Його знахід-ки є на більшості поселень цього часу. Рало лише розпушувало ґрунт, але не перевертало землю. Досконалішим знаряддям був плуг, що складався з ножа-чересла, який розрізав ґрунт (рис. 69), і широкого наральника або леміша, який підрізав його знизу. Спеціальна дошка перевертала підрізані пласти. Широколопа-теві наральники знайдено у Володимирі, в городищі поблизу Чарукова, Пересопниці та Пліснеську. У лісових районах Воли-ні, зокрема на Поліссі, найвищим досягненням землеробської техніки була двозуба соха з асиметричними сошниками.

Окрім тяглових орних знарядь, широко використовувались заступи й мотики. Заступи виготовляли з дерева, а на робочу частину насаджували залізне окуття. Серед знарядь збирання

врожаю найпоширеніши-ми були серпи (рис. 70). Кілька їх знайдено, як на городищах X–XI ст. (Ли-ствин, Чаруківське горо-дище), так і в літописних містах Галичі, Звенигоро-ді, Володимирі, Лучеську, Пересопниці, Звенигороді, Дорогобужі, Пліснеську, Старому Таражі, городищі поблизу Шепетівки, а та-кож у Шумську, Муравіїчі й Дорогичині. Серпи XI–XIII ст. децю нагадували те-перішні, але мали пирше й ледь зігнуте лезо.

Поряд із серпами для збирання врожаю викорис-товували коси. Їх виявлено на городищах на городи-щах поблизу Чарукова та Листвина, у Звенигороді,

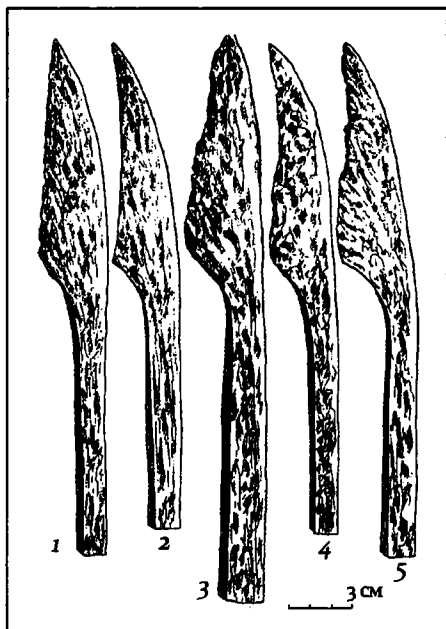

Рис. 69. Чересла. Залізо.
Листвинське городище.
Фонди МА ЛНМ ім. І. Франка

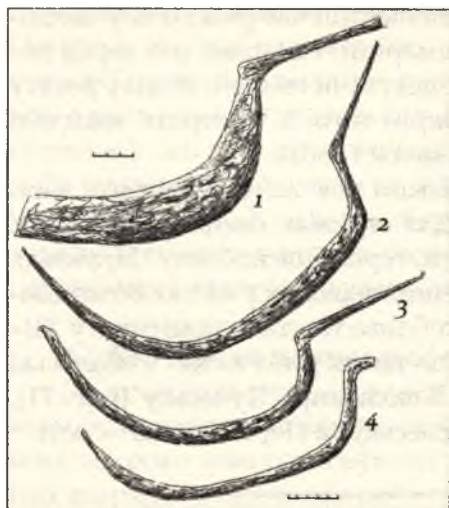

Рис. 70. Серпи XII-XV ст.
з території Лучеська

Дорогобужі, Перемилі, Пліснеську, Шумську та городищі поблизу Шепетівки. Давньоруські коси були значно коротші від теперішніх і мали грубші та ширші леза.

Частими знахідками у давньоруських містах і селищах є жорнові камені. Їх знайдено, зокрема, у Галичі, Звенигороді, Лучеську, городищі поблизу Чарукова, Дорогобужі, Муравиці, Пліснеську (аж десять штук), на посаді Замостя у Пересопниці. У Володимирі в ур. Апостольщина відкрито комплекс споруд

князівського гумнища — складу зерна. Сюди входили, окрім вже згадуваного палацу-резиденції боярина-гуменника, хата мельника та не менше восьми заглиблених зерносховищ об'ємом близько 6 м³ кожне з дерев'яною надбудовою.

Подібні, але менші за об'ємом ями-зерносховища, які споруджувалися для потреб сільських общин, мали спрощену конструкцію: їх материкові стінки інколи попередньо випалювали.

Про широкий асортимент сільськогосподарських культур, відомих у цей час, можна судити зі знайдених у Володимирі, Лучеську, Колодяжинському та Райковецькому городищах (Східна Волинь) зерен пшениці, жита, ячменю, вівса, проса, гречки, насіння гороху, бобу, льону, коноплі. Очевидно, що ці культури вирощували в XI-XIII ст. землероби інших поселень Західної Волині. Обвуглені зерна пшениці знайдені на городищі Муравиця, вівса та жита — в Угровську, ячменю — у селищі поблизу Рішнева (Верхнє Побужжя) та в Угровську, проса — в Муравиці, Белзі, Угровську, Пліснеську та Дорогичині. Серед бобових найчастіше трапляється горох.

Важлива роль відводилась тваринництву, про що свідчить розташування найбільших поселень у місцях, де заплава ріки була найширшою. У ті часи береги рік, як і більшу частину території Волині, вкривали праліси. Для заняття рільництвом їх потрібно було часто викорчовувати. Найявність широкої заплави створювала вигідні умови для ведення тваринництва.

Аналіз кісток тварин, виявлених під час розкопок у Звенигороді, Луцьку, Перемилі і Чемерині, свідчить, що серед домашніх тварин найперше відгодовували свиней, велику рогату худобу, кіз, овець та коней. Окрім того, в Чемерині знайдені кістки курей, домашніх гусей, качок і собак.

Про використання овечої вовни для ткацтва свідчать часті знахідки пружинних ножиць для стрижки овець (Звенигород, Луцьк, Пересопниця, Дорогобуж, городище поблизу Чарукова). Полювання, судячи з остеологічних знахідок у містах Волині, відіграло другорядну роль. Особливо це стало помітним у XII-XIII ст. Підсобним заняттям було також рибальство. Рибальські гачки та гарпуни знайдені у Володимирі, Лучеську (рис. 71), Пересопниці та в Белзі, а в Пліснеську та Пересопниці – ості.

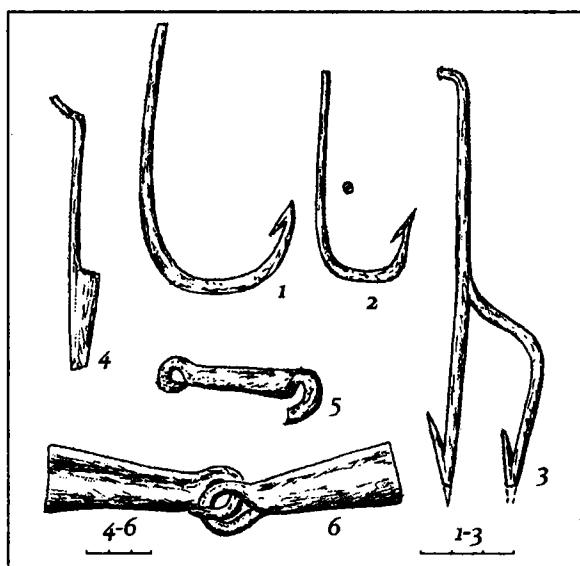

Рис. 71. Лучеськ. Знаряддя рибальства та тваринництва: ур. Пристань: 1-2 - рибальські гачки; 3 - острога двозуба. ур. Панський город: 4 - ножиці для стрижки овець; 5-6 - вудила. Фонди ЛДКЗ та ЛПМ

З літопису відомо про поширення тут бортництва. У льосі XV ст., дослідженому у середмісті Лучеська, знайдено сховані на зиму вулики. Однак знахідки знарядь бортництва на Волині трапляються рідко. З них відомі лише спеціальні ножі для вирізування стільників (т. зв. медорізки) та залізні шпипи для взуття, у якому лазили по деревах до бортей з бджолами. Обидва ці знаряддя виявлені на городищі літописної Пересопниці.

Важливим елементом міського господарства був транспорт. Оскільки основні частини багатьох міст лежали на заплавних терасах, поряд з річковими руслами, зрозуміло, що тут великою є роль водного транспорту. До його потреб пристосовувався рельєф заплави, де прокладались канали. У середньовічну добу вони розмежовували не тільки центральні райони таких міст, як Лучеськ, Буськ, але й сусідні посадські. Сліди від цих каналів й дотепер видно на рельєфі заплави. Як основний засіб пересування використовувався човен.

4.2. Ремесло та торговельні зв'язки

До провідних ремесел належить обробіток дерева, оскільки воно було найдоступнішим матеріалом у будівництві, а також його широко використовували для виготовлення різноманітних знарядь та предметів побуту.

У багатьох містах знайдені знаряддя праці теслярів: уламки пил, свердла, долота, різці, сокири та тесло поширеного типу – з вушком, горизонтальною втулкою і широким лезом сокир тощо (рис. 72). Для оздоблювальних робіт використовували невеликі свердла.

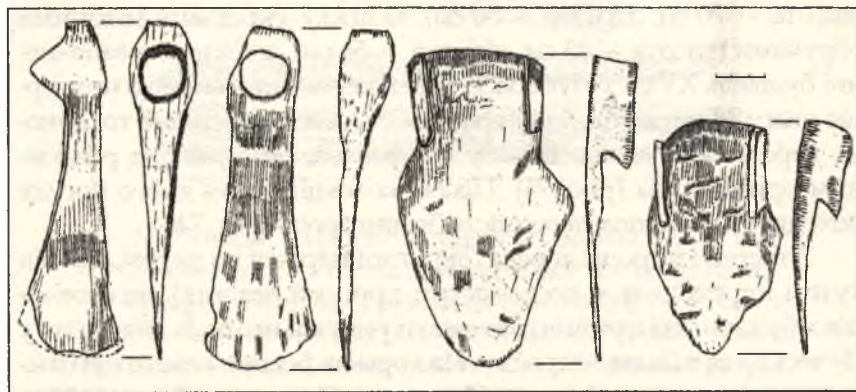

Рис. 72. Скарб залізних знарядь праці X–XI ст.
із р. Стрий у с. Гірне. Фонди ДЖМ

Завдяки прекрасним консервуючим властивостям ґрунтів (висока вологомісткість та перенасиченість органічними відходами), що становлять потужні культурні напластування міст Володимира, Луцька, Звенигорода, Львова, Каме́ня-Каширського, Белза, а також наявності великої кількості дубильних речовин у ґрунті ремісничих кварталів, що запобігають гниттю органічних

Рис. 73. Лучеськ. Середмістя. Рештки забудови з дерева. XIV–XV ст.

решток, під час розкопів виявлено залишки дерев'яної забудови (рис. 73). З дерева вистругували різноманітні предмети побуту — ложки, гребені, посуд, гребінці тощо, зібрані у напластуваннях з високим рівнем ґрунтових вод. Цебрик, перев'язаний лозою (висота — 70 см, діаметр — 50 см), та діжку, скріплену залізними обручами (висота — 43 см, діаметр — 54 см), знайдено у заповненні будівель XV ст. у Лучеську. Серед дерев'яних виробів привертає увагу мініатюрна сільничка (XV ст.), виготовлена на токарному верстаті. Поверхня виробу шліфувана, прикрашена різьбленим орнаментом (рис. 74). Цікава колекція дерев'яного посуду походить з розкопок передмістя Звенигорода (рис. 74а).

З твердої породи дерева (округлої нарості на дереві, що під кутом переходить у подовгастий простий держак) виготовлялись булави, які прийнято вважати ритуальними. Їх знайдено у Лучеську та в Давид-городку. На користь їх військового призначення свідчить знахідка подібних виробів на полі битви 1651 р. під Берестечком та зображення на тогочасній гравюрі В. Гондіуса серед зброї, відібраної у полонених українських селян. У Перемишлі та Лучеську збереглися дерев'яні труни (рис. 75).

Завдяки тривким властивостям кераміки археологія якнайповніше характеризує гончарство. Глиняний посуд був, очевидно, наймасовішим у міському та сільському ремеслі. Волинська кераміка кінця X–XI ст. з каолінової глини славилася своєю якістю на землях Русі. З кінця X ст. увесь керамічний посуд виготовляли на гончарному колі. Глиняний посуд випалювали на відкритому вогні у звичайних печах. Проте вже в XI ст.

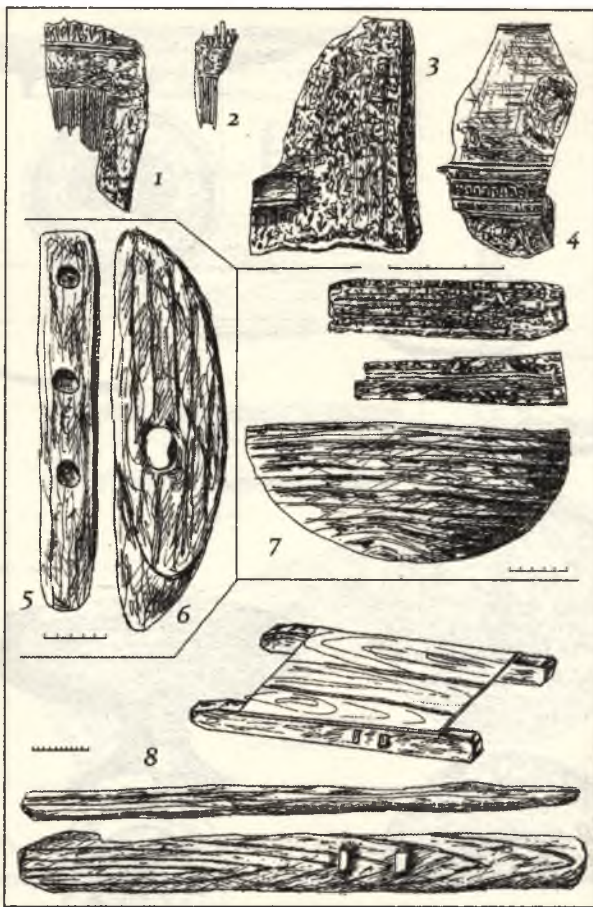

Рис. 74. Лучеськ. Середмістя. Вироби з дерева. XIV–XV ст. :

1–2 – гребінці; 3 – обкладинка книжки; 4 – посудинка;
 5 – брусок з отворами (фрагмент граблів?); 6 – поплавок;
 7 – фрагмент дерев'яного денця діжки та гонти; 8 – виріб
 невідомого призначення (полоз санчат?), реконструкція.

Фонди ЛДІКЗ

з'явилися спеціальні одно- та двоярусні гончарні горни. Їх виявлено в городищі поблизу Чарукова, в Муравиці та Печірній. Останнє поселення, можливо, було спеціалізованим селищем гончарів, які забезпечували своєю продукцією населення навколишніх міст і сіл. Майстерні гончарів XIII–XIV ст. досліджувалися в околицях Лучеська (Жидичин, Озерце, Рованці, ур. Панський город, рн вул. Львівської), Белза (Глинськ і Потелич). Гончарські горни XI–XII ст. досліджені Р. Чайкою (2003) у Новій Скваряві поряд з Глинськом.

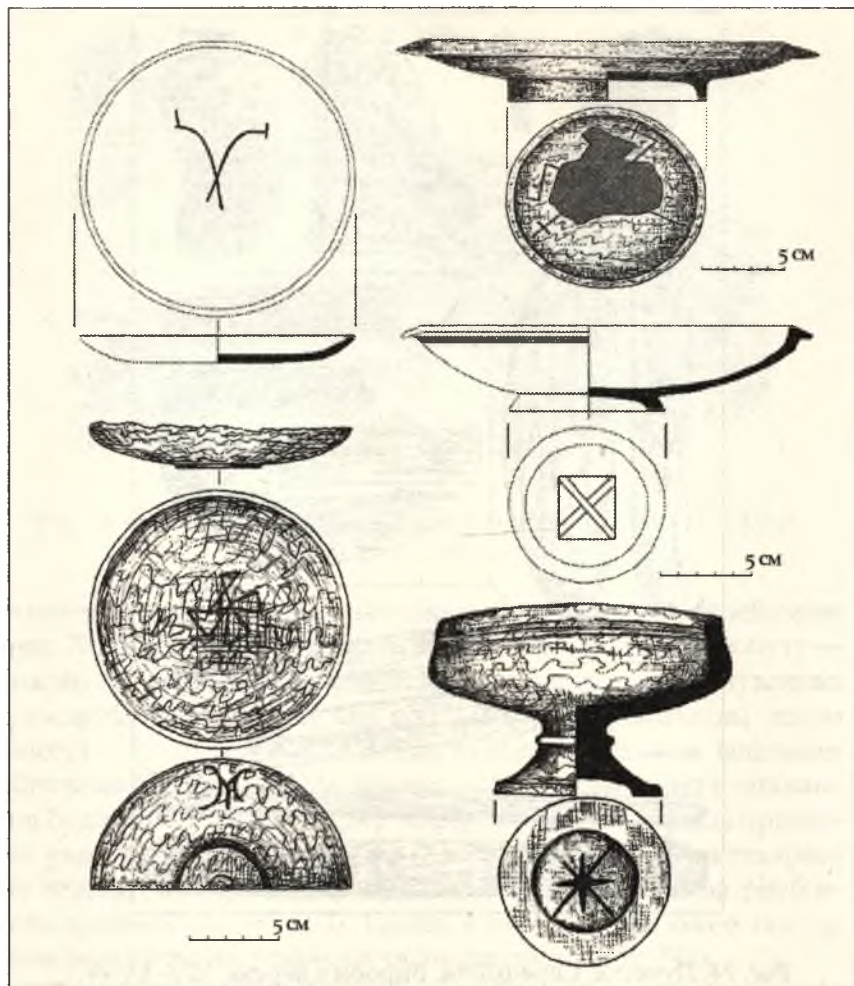

Рис. 74а. Звенигород. Дерев'яний посуд. XII-XIII ст.
(за І.К. Свешніковим)

Вагомі історичні події — зміна суспільних умов буття — неодмінно відображається на матеріальній культурі населення. Таким яскравим прикладом (проявом) цього процесу у царині археології є, зокрема, зміна профілю вінців посуду у гончарстві. Так, для періоду осібного існування племен, що було причиною відсутності ринку та розвинених товарно-грошових відносин, для східних слов'ян була характерною ліпна кераміка. Поширення гончарного кола, яке давало змогу виготовляти більшу кількість та різноманітніший асортимент посуду, йшло в ногу з втягненням цих племен в орбіту Київської держави. Приблизно

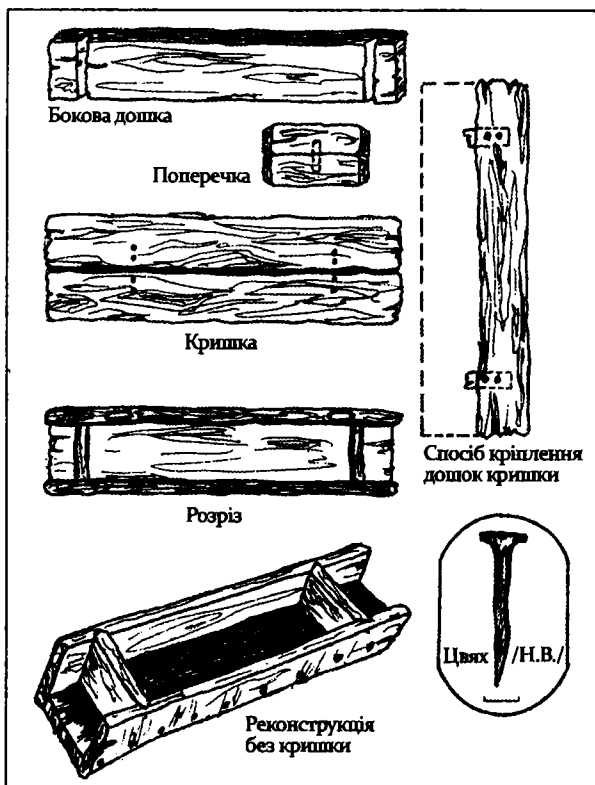

Рис. 75. Елементи конструкції домовин. XIII–XV ст.
Кладовище при храмі Св. Івана Хрестителя на Ринку в Лучеську

однакові зміни у формуванні посуду відбувались на значних просторах Слов'янщини, де в IX–X ст. набуває поширення манжетоподібне завершення вінців. Внутрішнє освоєння територій, яке завершилося на Волині наприкінці XI – на початку XII ст., а в глибинних районах тривало до середини XII ст., відобразилось у гончарстві подальшим удосконаленням технології виробництва. Саме тоді набуває поширення валикоподібна форма вінців. Ця їхня форма переважно вигасає на рубежі XIV–XV ст., коли внаслідок впливів із Заходу технологія гончарства створює новий тип горщика – псевдоманжет з канелюрами та денцем, зрізаним ниткою.

Галицько-волинські гончарі виготовляли різноманітні форми глиняного посуду – горщики, сковорідки, миски, покритки, черпаки, дзбани тощо. Особливим видом керамічного виробництва було виготовлення полив'яних глиняних плиток для вимощення долівки світських і церковних будівель. Велику кількість

цієї продукції виявлено на території міст Галича, Звенигорода, Володимира-Волинського, Луцька, Пересопниці, Перемиля, Пліснеська (рис. 76).

У другій половині XIII–XIV ст. полив'яні плиточки сягають товщини 3–4 см. Їх продовжували застосовувати у Львові, Кам'янці-на-Поділлі, Лучеську та у Володимирі. На окремих плитках з'являється рельєфний орнамент.

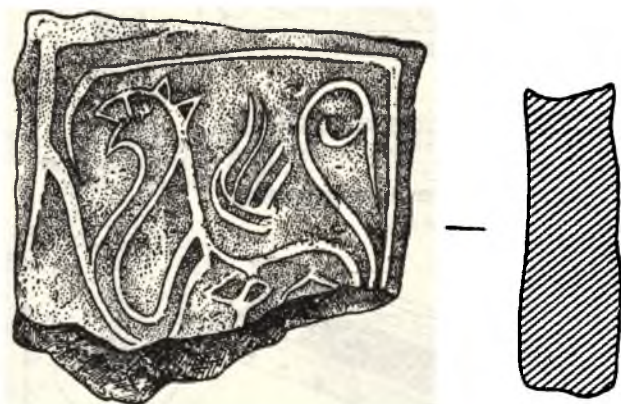

Рис. 76. Галич. Успенський собор. Плитка долівкова.
XII – початок XIII ст. Кераміка. Фонди ЛПМ

Аналіз зібраного матеріалу показав, що посуд другої половини XIII–XIV ст. повністю зберігає традиції гончарного ремесла XII – другої половини XIII ст. Основним прийомом оформлення вінця посуду був валик. Нерідко його оздоблювали косими насічками. Асортимент гончарної продукції, якою користувалися волиняни, поступово розширювався. З середини XIII ст. у побуті заможних верств міщан стають популярними дзбани, макітри та сковороди (пательні, ринки, латки) з пустотілою граненою ручкою на трьох гранених ніжках. Масово застосовують клеймування посуду.

Внаслідок зростання західних впливів з XIV ст. у містах поширюється, поступово витісняючи традиційний, сіроглиняний посуд, виготовлений за новою технологією. Здебільшого його оздоблювали характерним врізним орнаментом, округлими та косими вдавленнями на виступаючих горизонтальних поясах, інколи – смугами з косих променеподібних врізів.

Користувалися також посудом, прикрашеним на шийці та опуклій частині корпусу виступаючими поясками зі штампованим орнаментом: три випуклі косі лінії, які чергуються з такими самими косими лініями, але нахиленими у протилежний бік, або рельєфною хвилястою смугою, що свідчило про західні впливи. Подібне орнаментоване начиння більш звичне для Володимира та Львова, меншою мірою — для Лучеська і фактично не відоме у містах Східної Волині, за межами німецької колонізації. З середини XIV ст. спостерігається відмінність в оформленні гончарної продукції міст Західного Побужжя — територій, що опинилися у сфері впливу міської культури Польщі та Луцької землі, яка зберігала ще старі традиції.

На рубежі XIV–XV ст. внаслідок удосконалення технології поширюється тонкостінний посуд, однотонний на зламі, орнаментований канелюрами — прямим горизонтальним рифленням, з потовщеним назовні краєм вінців та виїмкою для покритки, який поступово стає основним. Відзначено, що, починаючи з рубежу XIV–XV ст., у містах із переважаючою німецькою колонізацією посуд має мало спільних ознак з керамікою попереднього періоду.

Найважливішими для XI–XIII ст. було залізоплавильне та ковальське ремесла. Із заліза виготовляли усі основні знаряддя праці та предмети озброєння. Залізо добували з болотної руди у сиродутних горнах, які, судячи з матеріалів розкопок на городищі у Пересопниці, мали вигляд циліндричних глиняних печей діаметром 1–1,5 м, у верхній частині було обладнано отвір для завантажування деревного вугілля та руди, а внизу — кілька отворів для подавання повітря. Залишки залізоплавильних печей-домниць виявлено також у Дорогобужі та на поселенні в ур. Димниця на березі Західного Бугу поблизу Ромоша. Керамічні сопла (глиняні трубки з отвором діаметром 2–2,5 см), якими подавалося повітря у домницю, знайдено і в таких сільських поселеннях, як Гораймівка та Дідичі Волинської обл., Більче, Дюксин та городище X–XI ст. в с. Бичаль Рівненської обл.

Ковалі плавили залізо й у звичайних глиняних горщиках. У Пліснеську натрапили на крицю, яка за формою відповідає нижній частині горщика. На городищі поблизу Чарукова знайдено придонну частину горщика із залишками розплавленого заліза, а в Пересопниці — горщик, заповнений промитою болотною рудою. Добуте кричне залізо проковували на спеціальних ковадлах, внаслідок чого з нього видаляли рештки шлаків.

Наймасовішою продукцією ковалів були ножі, цвяхи, сільськогосподарські знаряддя, ремісничі інструменти — сокири,

молотки, пробійники, пили, струги, зброя — наконечники стріл і списів, булави, кістені тощо, кінська зброя — вудила, стремена, остроги, пута тощо, предмети побуту — замки, ключі, кресала, пряжки тощо.

Важливим матеріалом як у будівництві, так і під час виготовлення предметів побуту, були камінь та дерево. Протягом IX–X ст. для пряслиць та ливарних форм широко застосовували крейдяний вапняк. Як поступово удосконалювалося каменерізне ремесло на Волині бачимо по ливарних формах, виявлених у ювелірних майстернях VIII–X ст. у Пересопниці та Лучеську. Якщо форма VIII ст. з Пересопниці зроблена ще неумілим різцем, а обробленим є лише лицьовий бік, то форма X ст. з дитинця Лучеська має сліди використання як складової частини багатокомпонентної форми (рис. 77).

Рис. 77. Лучеськ. Частина форми ливарної, знайдена на долівці майстерні золотаря. Крейда. X ст.

Пряслиця з вапняку виготовлялися навіть для буковинських хорватів. У XIV ст. відновлюються традиції використання крейди для виробництва побутових виробів на Волині. Так, у багатьох спорудах середини XIV ст., розкопаних у Лучеську та Володимирі, знайдено аморфні шматки крейди. Подібно, як у Черську, у Володимирі та Лучеську в середині XIV ст. крейдяний вапняк набув поширення у зв'язку з використанням його як будівельного матеріалу для фундаментів королівського замку та як сировини для виготовлення різних побутових предметів. Масивніші вироби з крейди XIII — початку XIV ст. знаходять у Холмі.

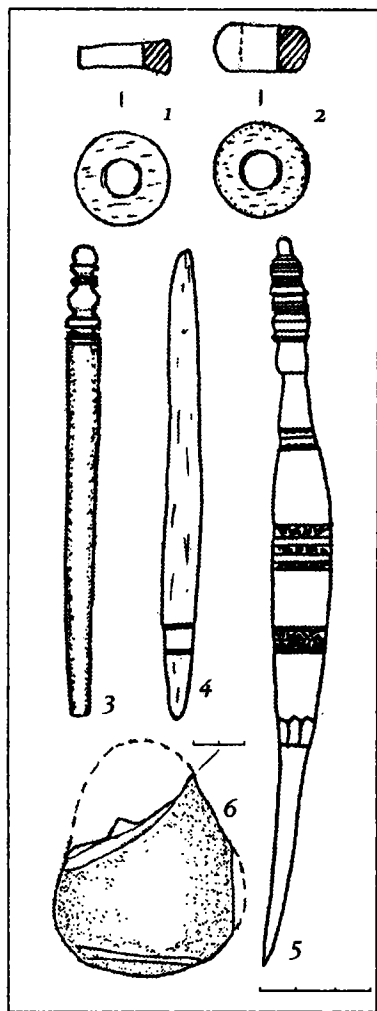

Рис. 78. Знаряддя для ткацтва XIV-XV ст. зі Львова (4, 5) та Володимира (1-3, 6).
1, 2 - шифер; 3 - кістка,
4, 5 - дерево; 6 - крейда

Протягом X-XIV ст. у ткацтві продовжували використовувати шиферні пряслиця. Їх хронологічний діапазон у містах Волині (Лучеськ, Пересопниця) — кінець X-XIV ст. У післямонгольський час продовжувалися традиції місцевого виробництва пряслиць з привізної сировини. Тоді у багатьох містах у басейні р. Прип'ять існували майстерні з обробітку овруцького шиферу. Пряслиця цього часу, як правило, менші за розміром. Пряслиця та ручні веретена зникли остаточно у XV ст. з появою прядок. Дерев'яні веретена знайдено у Львові та Звенигороді, а кістяні — у Володимирі та Листвині (рис. 78).

Важливим матеріалом для виготовлення предметів побуту, насамперед голок, проколок, гребнів, ложечок для чищення вух, гудзиків тощо, були кістка і ріг. Майстерні косторізів досліджені у Звенигороді та Пересопниці (рис. 79). Вироби з цих матеріалів прикрашали переважно врізним лінійним або хвилястим орнаментом, а найчастіше — візерунком у вигляді кола з крапкою по середині — т. зв. солярного знака, що символізував сонце (фото 11).

Хоча християнізація краю в XI-XII ст. завершилася, відго-

си давніх дохристиянських вірувань стосовно головного божества — Сонця-Даждьбога, або Хорса (Корса) — ще зберігалися у народній свідомості. Характерним для XII-XIII ст. є гребінь з розкопок В. Терського на дитинці Пересопниці. На знахідці солярний язичницький знак поєднується з християнським символом — хрестом (рис. 80). Мистецький виріб з розкопок Я. Пастернака у Пліснеську — кістяна платівка із зображенням

Рис. 79. Майстерня косторіза у Пересопниці. XII ст.
Заготовки сировини. Фонди РОКМ

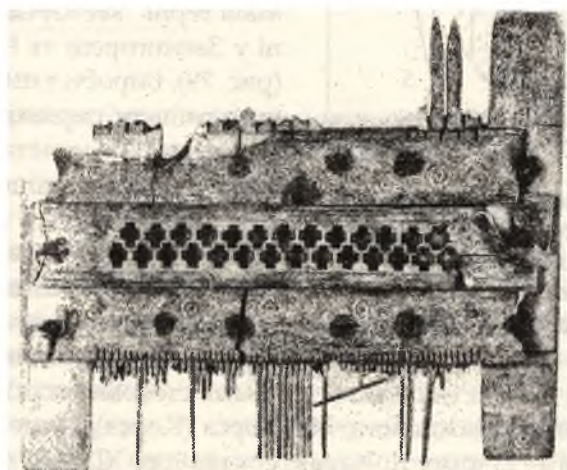

Рис. 80. Пересопниця, дитинець в ур. «Шпихлір».
Кістяний гребінь XII-XIII ст. Фонди РОКМ

Рис. 81. Пліснесько.
Кістяна деталь ікони (?).
Див. фото 12

Пересопниці (рис. 82). Поряд з покійником лежала маленька скринька, окута залізом, у якій були невеликий молоток, залізне коваделко, дев'ять маленьких бронзових предметів у шкіряному мішечку і дев'ять залізних. Поряд лежали дві ваги: маленька з бронзовими чашечками та велика — із залізним стрижнем. Маленькі бронзові предмети зі шкіряного мішечка, як і залізні, вважалися спочатку тягарцями для ваги, а похований — кушцем. Однак, як зауважив М.С. Грушевський, який аналізував ці матеріали, маленькі залізні та бронзові предмети є ніщо інше як матриці для штампування прикрас.

Прикраси, виготовлені способом штампування, були поширені й пізніше у XII–XIII ст. Саме цим часом датуються матриці, знайдені в Галичі та на території приміського ремісничого осередку Дядьковичі поблизу Пересопниці.

Напівземлянкову споруду майстерні золотаря другої половини X ст. досліджено у 1991 р. під валом дитинця Лучеська. Вона мала розміри 2,9×2,5 м, була заглиблена на півметра в землю, у північно-західному куті знаходилася врізана в земляну стінку нішоподібна та трапецієподібна у плані піч з устям завширшки 30 см. У заповненні споруди, окрім

воїна на оборонному мурі (рис. 81) вважається імпортом із Німеччини.

Велику роль у побуті мало чинбарство та шевське ремесло. Численні знаряддя праці — шила, лоцила зібрано на більшості досліджуваних пам'яток. За розкопками у Володимирі, Лучеську, Ріпневі, Тоболах та Львові виділено ще одну категорію ремісничих споруд — спеціалізовані чинбарські майстерні.

Фах золотаря на Волині був чи не одним з найдавніших. Про поширення на цих теренах самобутнього золотарського ремесла вже у IX–X ст. свідчать три розкопані золотарські майстерні: одна (IX ст.) у Пересопниці та дві (X ст.) у Лучеську. Ці робітні поки що перші серед споруд цього типу, виявлених на Волині.

Ще одну серію пам'яток золотарського ремесла виявлено серед поховань X–XI ст. на могильнику

Рис. 82. Пересопниця. Речі з поховання ювеліра X–XI ст., курган №29. Розкопки К. Мельник. 1898 р.

форми, знайдено обгорілий тигель для плавлення металу, шлаки кольорових металів, оплаковані стінки горщиків, кістяну проколку та безліч уламків керамічного посуду й кісток свійських тварин.

Вироби місцевих золотарів X–XI ст., виконані у середземноморському стилі, який прийшов на Волинь з Візантії через Велику Моравію, знайдено на могильниках у найглухіших закутках краю. Про поширення золотарського виробництва свідчать також знахідки фрагментів ливарних форм для відливання прикрас, у Галичі, Тереховлі, Володимирі, Шумську та на поселенні поблизу Городка на р. Черногузці. Раніші форми виготовлено з місцевої мергельної крейди — матеріалу, добре відомого волинським каменерізам. Згодом використовували також овруцький сланець (рис. 83).

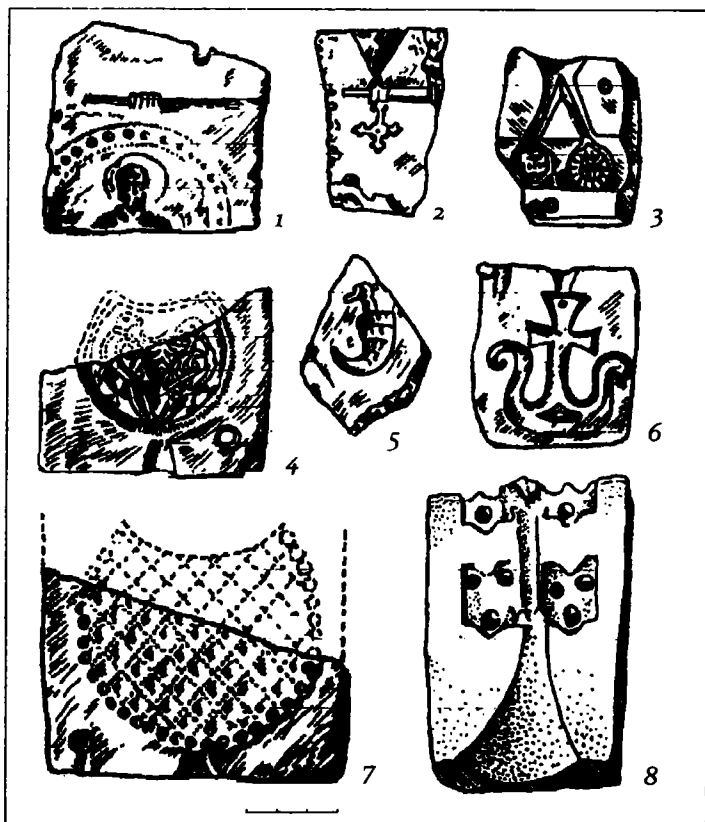

Рис. 83. Форми ливарні. XII-XIII ст.: 1-4, 7 - Галич; 5 - Тереховля (с. Зеленче); 6 - Городниця; 8 - Плісесько. Див. фото 13

Серед асортименту виробів галицько-волинських золотарів — скроневі кільця, у т. ч. гронаподібні підвіски волинського типу, ковтки, перстені, медальйони, нашійні гривни, пряжки, намисто, енколпіони (хрести, складені з двох стулок) тощо (рис. 84).

Золотарське ремесло досягло найбільшого розквіту у XIII-XIV ст. У Галичі на дитиці, неподалік від княжого палацу було виявлено комору ремісника золотаря-ливарника. Вона була квадратна в плані, невеликих розмірів (2×2 м), досить глибока. Вона мала дерев'яні стінки та перекриття з листової бронзи. В заповненні знайдено майже 160 тигельків для виплавлення благородних і кольорових металів, матриці для виготовлення пустотілих прикрас та нашивних бляшок з благородних металів, багато уламків пошкоджених бронзових оздоб та предметів культу, в тому числі фрагменти декількох христів-енколпіонів, а також унікальну колекцію, що складалася з трьох кам'яних («Богородиця Одигітрія»,

Рис. 84. Вироби галицько-волинських золотарів. Див. фото 14

«Розп'яття з пристоячими», «Зішестя в ад») і двох бронзових іконок із зображенням Христа на троні та в повний зріст Богородиці з Христом (рис. 84а). Вони використовувались, найбільш очевидно, як матриці для виготовлення односкладових ливарних форм. Відсутність печі, а головним чином, мала площа і велика глибина приміщення вказують на його підсобне, а не виробниче значення. Комора могла належати вотчинній майстерні, що безпосередньо обслуговувала князівську сім'ю і придворних.

Рис. 84а. Іконки. Дитинець Галича. XIII ст. Бронза, камінь

У Пересопниці на дитинці та багатьох місцях на посаді зібрано інструменти (характерні молотки, пінцети), напівфабрикати іконок та відходи (шлаки, ливарні хвости) ювелірних майстерень. Залізні пінцети із затискачем виявлено у Дорогобужі, Листвині та Чемерині, що свідчить про поширення золотарської справи у Пересопницькій окрузі.

Вироби золотарів — окуття ікон, підсвічники, хороси (панікадила) широко використовувалися у церквах. Їх деталі зібрано у Галичі, Звенигороді, Пересопниці, Лучеську, Василеві, Олеськах, Губині. Щоправда, масивні бронзові хороси прийнято зараховувати до предметів імпорту. Пересопницька знахідка свідчить, що виготовлення мідних литих хоросів було налагоджено у містах Північно-Західної Русі до XIV ст.

Неабиякий рівень розвитку ливарської справи у ГВД часів Данила Галицького засвідчують повідомлення літопису про мідні двері любомльської церкви Св. Георгія. Для Холмської церкви майстри відлили «внутрішній ... поміст з міді і чистого олова, так що блищав він наче дзеркало». Поряд з литтям дрібної металопластики було широко налагоджено виготовлення дзвонів. Так, у Холмі для церкви Св. Івана Хрестителя король Данило спочатку одні «дзвони приніс із Києва, (а) інші тут вилит», згодом літопис згадує Володимира Васильковича, що «вилит також і дзвони дивного звуку. Таких ото не було в усій землі». Шматки розбитих зібрані на дитинці Володимира, у Лучеську та Пересопниці.

Традиції художньої культури домонгольського періоду до певної міри консервуються у золотарському мистецтві. Прикладом цього є сокальський та еський скарби (рис. 85). Проте в часи Петра Ратенського, як зазначають писемні

Рис. 85. Молотівський скарб. Срібло. Сер. XIV ст. Див. фото 15

джерела та мистецькі твори, існували тісні культурні зв'язки з Пруссією, Чехією, Угорщиною, Німеччиною, Римом. Яскравим зразком цього є відома печатка короля Юрія I, де на одному боці на західний лад зображено озброєного вершника, титулованого «REX RUSSIE», а на звороті – короля на троні у зубчастій короні зі скіпетром у руках. За висловом М. Грушевського, ця печатка є найранішим документальним слідом західноєвропейських культурних впливів на княжому дворі. У XIV ст. поширюються підписні боярські перстені-печатки з гравійованим геральдичним зображенням у двох колах – цей тип принесений з Чехії. Наприкінці XIV ст. підписи на перстнях галицьких бояр нерідко виконують латинськими готичними літерами (рис. 100).

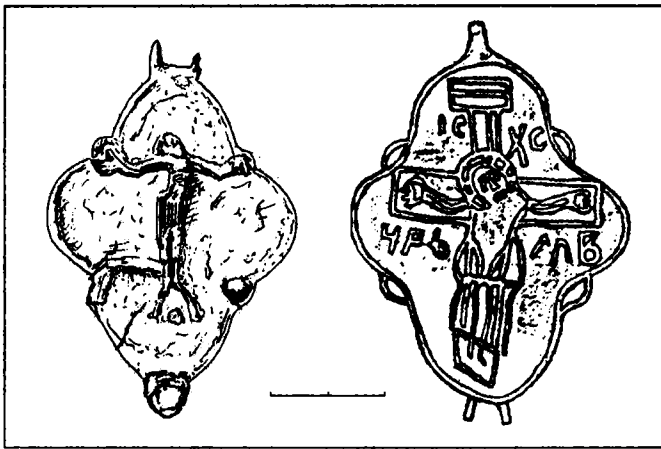

Рис. 86. Енколпіони-квадрифолії. Бронза. XIV ст. Див. фото 16

У період існування ГВД набули поширення характерні для другої половини XIII–XIV ст. енколпіони-квадрифолії. У колекції Львівського історичного музею є три енколпіони цього типу, що походять з Поділля. Один такий хрест виявлений в середмісті Львова (розкопки 2009 р.), ще два походять з околиці Лучеська та з Володимира (рис. 86). Волинські виробники нерідко орієнтувалися на київські зразки. З місцевої майстерні, очевидно, походить екземпляр із селища Козлів біля Локача, переданий до Локачинського народного музею.

Скляне виробництво з'явилося на галицько-волинських землях ще у передмонгольський період. Цей здогад підтверджують знахідки, ймовірно, склоробної майстерні у Звенигороді, а

також численні скляні вироби з городища на р. Серет в околицях Зборова, плитки до підлоги, для поливи яких використовували скломасу.

У другій половині XIII ст. спостерігається певний занепад місцевого виробництва скляного посуду. Цьому могла посприяти конкуренція з продукцією, що завозилася з міст Золотої Орди. Дослідженнями торговельних зв'язків України-Русі доведено, що до початку XIV ст. скляний посуд імпортували також із Сирії.

Виробництво найпримітивніших предметів — скляних перстенів, браслетів, намистин, скроневих кілець тощо — продовжувало функціонувати у попередньому обсязі, можливо, навіть зросло. На це може вказувати наявність великої кількості цих скляних виробів у культурних шарах та спорудах другої половини XIII–XIV ст. Пересопниці, Володимира та Лучеська. Лише незначна кількість з них має ознаки імпорту з міст Північного Причорномор'я.

Загалом ремісничий потенціал галицько-волинських земель становив гідну конкуренцію сусіднім землям.

Торгівля. Як відомо, уже в процесі формування Київської держави галицько-волинські землі активно вклучаються у міжнародну торгівлю, на що вказує і низка археологічних знахідок (численні скарби дирхемів, речові скарби з Крилоса і Хонякова та ін.). Значно слабше у ранньому періоді простежується торгівля із Заходом.

Вже у VIII–IX ст. через Волинь пролягав важливий торговельний шлях «із хозар в немец», який вважають другою, поряд зі шляхом «із варяг в греки», основною віссю, вздовж якої концентрувались перші зовнішньополітичні зусилля молоді Київської держави.

Рис. 87. Дирхем із городища Любче. Срібло. X ст. Див. фото 17

Поряд з виробами місцевого походження у галицько-волинських містах знайдено чимало імпортних предметів. Для розрахунків під час торговельних операцій нерідко правили іноземні монети: арабські дирхеми (рис. 87), візантійські динари та західноєвропейські, а у XIII–XIV ст. — золотоординські монети. В XI–XIV ст. для дрібних розрахунків могли використовувати різні предмети, що мали попит, можливо навіть шиферні пряслиця, а для великих — срібні зливки, так звані гривни, завважки від

95 до 197 г. Знахідки срібних гривен відомі з Лучеська, Дорогобужа та городища поблизу Шепетівки. Платіжні зливки входили до складу скарбів, виявлених у багатьох місцевостях Волині. Із будівлі на Ринковому майдані Лучеська, походить, характерний для XIV ст. зливков срібла вагою 239,8 г (рис. 88).

Про розвиток торгівлі свідчать численні знахідки бронзових ваг (Галич, Володимир, Пересопниця, Дорогобуж, городище Листвин), свинцевих гир (Галич, Пересопниця, Дорогобуж, Ізяслав). Візантійського походження були емалеві золоті оздоби, знайдені на дитинці Галича (рис. 89), золототканий одяг, знайдений у похованнях при Успенському соборі Галича та на Пересопницькому некрополі, повковий – у князівському похованні в Успенському соборі Володимира-Волинського, а також численні натільні мармурові хрестики,

Рис. 88. Срібна гривня XIV ст. Лучеськ Середмістя. Фонди ЛДКЗ

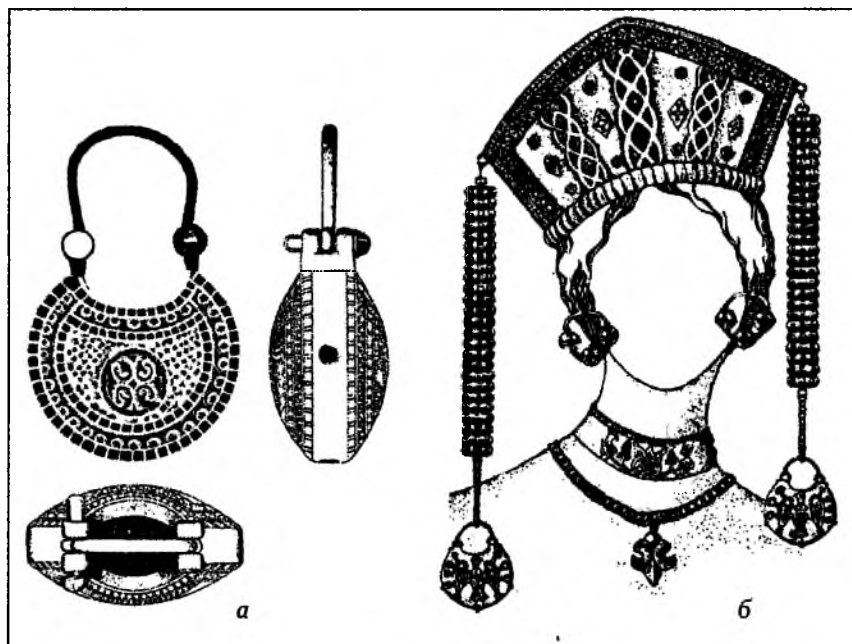

Рис. 89. Золотий колг XII ст. з Галича (а) та спосіб його ношення (б). Див. фото 18

полив'яний посуд, амфори, в яких привозили вино з візантійських міст Північного Причорномор'я, скляні кубки тощо. Як показав аналіз скляних виробів із Звенигорода — 25% візантійського походження. Тут зібрано скляні медальйони, кубки, лампадки (рис. 90).

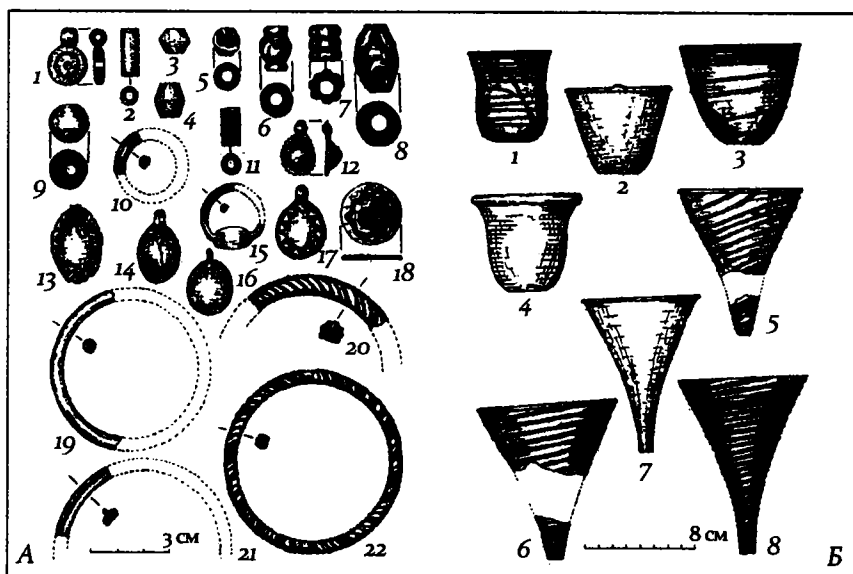

Рис. 90. Звенигород Скляні вироби. XIII ст. (за І.К. Свешніковим)

Велика кількість привізних речей потрапляла з Києва (зокрема, прикраси), а також зі Східної Волині (овруцький шифер).

Торгові зв'язки доволі повно розкриваються знахідками гончарного посуду. Знахідки імпоротної кераміки для археолога є найочевиднішим доказом торговельних контактів або ж міграцій: керамічний посуд перевозився суходелом на великі відстані не без проблем.

Він найчастіше надходив з Півдня та Сходу. Розрізняють посуд тарний та декоративний. У X–XI ст. це була близько до салтово-маяцької та балкано-дунайської культур кераміка, оздоблена пролощеним орнаментом (виявлена у Дорогобужі, на городищі Уніяс та в поселенні Верба біля Дубна). У Лучеську у споруді X–XI ст. на території Середмістя виявлено характерну, ймовірно, хозарську сіроглиняну плоскодонну дворучну амфору заввишки близько 40 см.

Амфорна тара візантійських зразків в особливо великій кількості поширюється у містах ГВД протягом середини XII–XIV ст.

Відомо, що в амфорах перевозили переважно вино, а також оливкову олію та інші продукти південного походження. Для цієї самої мети, очевидно, вживали порівняно тонкостінні дзбани.

Значно зростають обсяги східної торгівлі із виникненням Золотої Орди. Перебуваючи у системі її міжнародних зв'язків, галицько-волинські міста нав'язали тісні економічні контакти не лише із золотоординськими містами Північного Причорномор'я, але й зі значно віддаленішими територіями. Галицько-волинські міста приваблюють купців із Західної Європи, які прагнули торгувати зі Сходом. Вони виступали не тільки посередниками у транзитній торгівлі між Сходом і Заходом, а й безпосередніми її учасниками. Багаті місцеві купці володіли монополією на продаж деяких східних і південних товарів на ринках різних країн Європи (віск, хліб, риба). Особливо великі прибутки місто отримувало від права складського місця. Суть його полягала у тому, що закордонні купці, які прибували на ярмарки, не мали права продавати свої товари вроздріб, а повинні були збувати їх місцевим торговцям гуртом за встановленими цінами, а міські купці продавали їх вже поштучно населенню. Першу писемну згадку про право складу східних товарів зустрічаємо в листі Великого князя Дмитра (Любарта) від 18 листопада 1379 р. Згідно з ним, складське право для транзитної торгівлі, яку вели купці Польщі та Німеччини із «краями поганськими» (очевидно, Золотою Ордою), визнавалося за Львовом, Володимиром та Лучеськом. У цій грамоті зауважено, що в перелічених містах «склади здавна бували».

Важливими були тісні зв'язки з торговим союзом північно- та центральнонімецьких міст (т. зв. «Ганзою»). Приблизно 1341 р. мешканці Торуня отримали від князів Кейстута і Любарта дозволу на торгівлю у Володимирі та Луцьку. На балтійські торговельні зв'язки вказують знахідки характерного імпорту – т. зв. «рейнського кам'яного товару» та чорнолощеного посуду, виявлені у Володимирі, Львові та Луцьку.

Східний посуд XIV ст., виявлений у Володимирі, Лучеську, Львові, Пересопниці та Меджибожі, походив переважно з приморських міст півдня України (рис. 91). Він належав до ужиткової та декоративної мальованої кераміки, виготовленої за візантійськими зразками. Подібне начиння було поширене у багатьох країнах середземноморського культурного кола, зокрема, Болгарії, Румунії, Молдавії, Вірменії, Грузії. Декоративний посуд використовували для оздоблення інтер'єрів палаців на східний манер. Його виготовляли із щільної червоної глини, прикрашали різнокольоровим розписом поверх білого ангобу

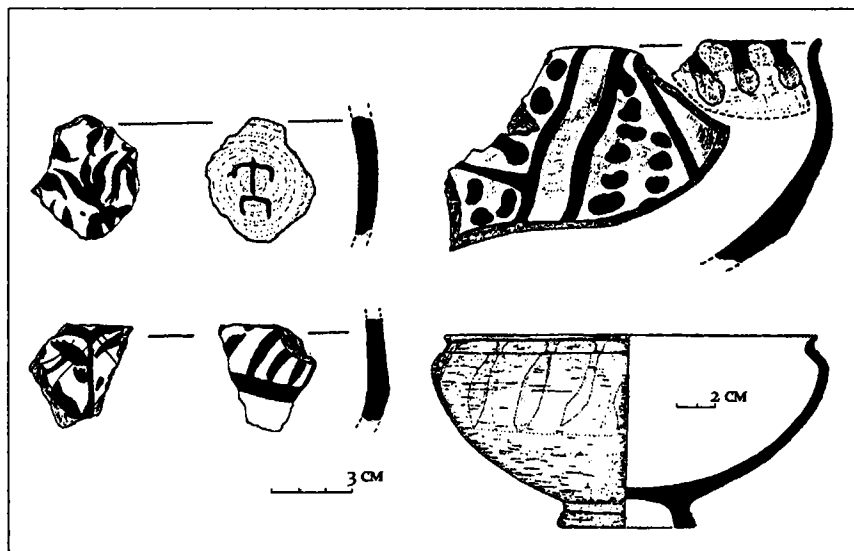

Рис. 91. Гончарний полив'яний посуд східного походження з Ринкового пагорба середмістя. Розкопки 1989 р. Фонди ЛДКЗ

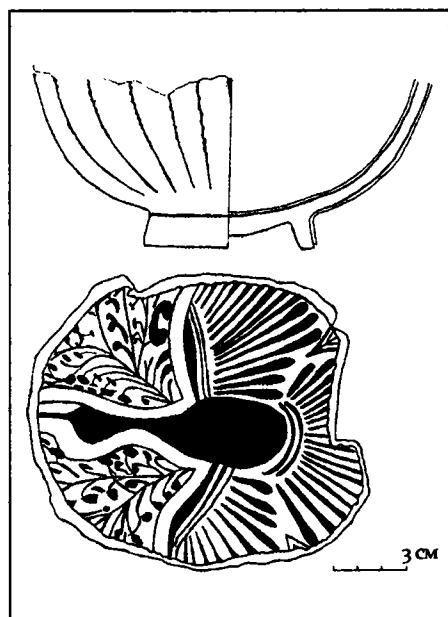

Рис. 92. Середмістя Лучеська. Золотоординська миска, покрита світлосиньою поливою. Фонди ЛДКЗ. Див. фото 19

та гравіюванням, вкривали прозорою поливою. Поширеним був також імпортований скляний посуд з т. зв. «кашину» — спеціальної білоглиняної суміші, запозиченої у Персії (рис. 92). Порівняно рідкісним є посуд із селадону — китайської порцеляни та металеві дзеркала, які виготовляли у Середній Азії.

Така сграфіто-кераміка набула поширення на територіях, що потрапили у сферу впливу Золотої Орди. Кераміка цього типу була предметом міжнародної торгівлі, про що, безперечно, свідчать досліджені рештки торгових суден, на яких у Чорному морі перевозили тисячі

керамічних виробів. У XIII–XIV ст. із Причорномор'я надходили вироби (переважно гребені) із самшиту, який ріс у лісах Талиша на північному схилі Кавказу та на його Чорноморському узбережжі.

4.3. Культура та міжнародні зв'язки

Археологічні знахідки є прямим свідченням про стан духовної культури. Її стрижнем була віра. Тому на її основі розподілимо увесь розглядуваний часовий відрізок VI–XV ст. на три етапи: 1) дохристиянський – VI – середина X ст.; 2) перехідна епоха від язичництва до християнства, т. зв. двовір'я – друга половина X – початок XIII ст.; 3) християнський – від середини XIII ст.

У найконцентрованішому вигляді світогляд стародавніх українців можна простежити у поховальному обряді. Тілоспалення, характерне для VII–VIII ст., поступово витісняється обрядом тілопокладання у підкурганних ямах. Найоб'ємніші дослідження, проведені на курганних могильниках IX–XII ст., особливо на пізньому етапі існування – XI – початок XIII ст., – чітко фіксують Двовір'я, тобто присутність в одному комплексі дохристиянських та християнських ознак. До перших належать пташині яйця у похованнях (Пліснеськ, Пересопниця) як символ вічного життя, золота платівка – т. зв. «обол мертвих» у роті (Пліснеськ) тощо.

Заради справедливості потрібно відзначити, що певні дохристиянські пережитки можна відмітити і на поселенських пам'ятках. Так, знахідки черепів тварин (собака, лисиця (Чемерин), кінь (Пересопниця)) у заповненні господарських ям X–XI ст. не є достатньою вказівкою, щоб вважати їх жертвними, як було констатовано за результатами розкопок у Києві, де поряд з цінними речами у заповненні ям траплялися черепи вовка, коня тощо. Очевидно, що існував певний ритуал покидання поселення, який проявив себе також в інвентарі інших споруд (цілі горщики та фрагментовані горщики у печі тощо).

Проте, поширеними були і т. зв. закладні пожертви, які, переважно, клалися під кут будівлі. Так, у вологому торфовому ґрунті на території північно-східного пригорода Звенигорода знайдено декілька зразків дерев'яної дрібної пластики (рис. 93), які належать до особливої категорії оберегів – зображень домашніх духів-захисників сім'ї, представників верховних язичницьких богів, домовиків, як антропоморфних, так і зооморфних. Припускають їх зв'язок з побутовою магією або використання як русальських жезлів-тояг тощо.

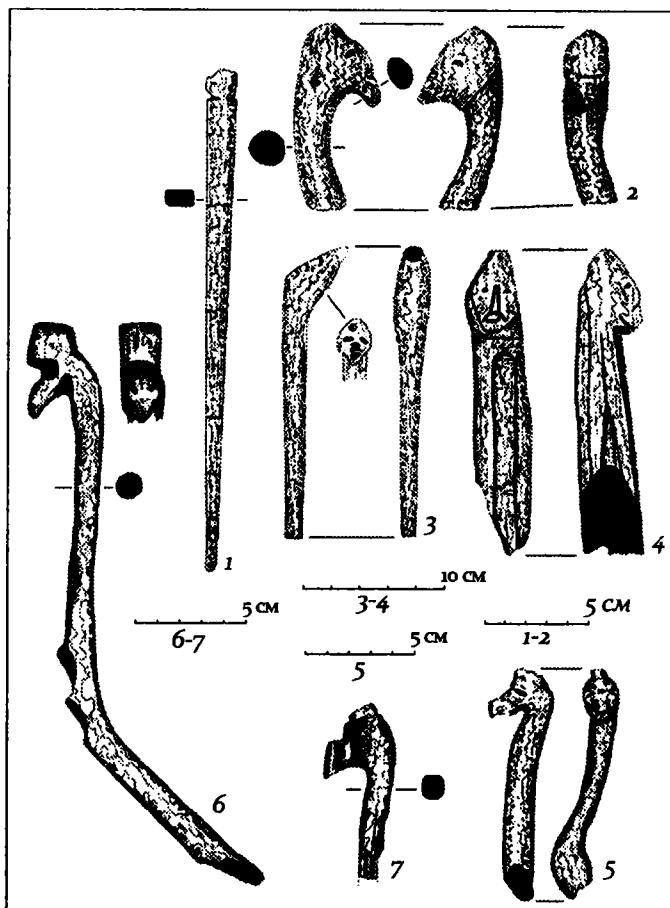

Рис. 93. Домашні обереги. Дерево. XII ст. Звенигород
(за І.К. Свєшніковим)

Яскравим прикладом двовіря є т. зв. медальйоні-змійовики, мода на які прийшла на Русь із Візантії. Типологічно найдавнішим серед великої кількості подібних виробів є срібна знахідка із Галича, із добре читабельних грецьким написом (рис. 94). Згодом подібні амулети набули значного поширення по всій Русі. Мідні та бронзові зразки відомі із околиць Лучеська, Теревовлі, літописного Божьська тощо.

Характерним запозиченням з Візантії є хрести, складені з двох частин, між якими нерідко вкладались реліквії — т. зв. енколпіони (рис. 95), зібрані, як у похованнях, так і в культурних напластуваннях. Християнський поховальний обряд XIII-XIV ст. чітко фіксується за даними розкопок погостів Успенського собору у Галичі, храму Св. Івана Хрестителя у

Рис. 94. Змйовик. Срібло. XI-XII ст. Галич.
Фонди Львівського історичного музею. Див. фото 20

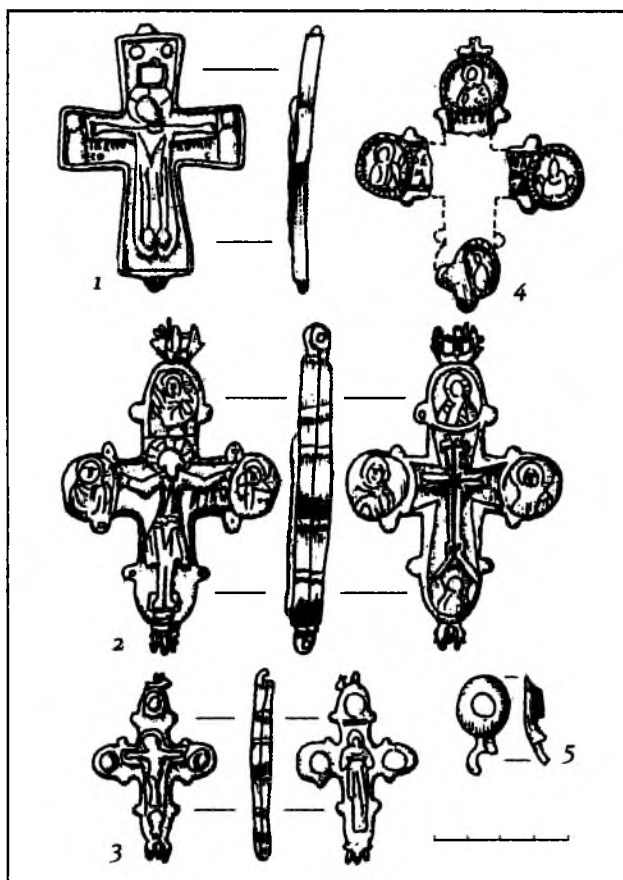

Рис. 95. Енколпіони з Чорнівського городища (за С.В. Пивоваровим).
Див. фото 21

Лучеську, сільського кладовища у Городку (розкопки І. Свешнікова).

Багато є знахідок, які характеризують стан розвитку писемності. Це, зокрема, писала, або стилі (від лат. *stilus*) у вигляді бронзового стрижня, що завершувався з одного кінця вістрям, а з іншого — лопаткою. Їх знайдено у більшості міст (рис. 96). За допомогою стиля та дерев'яних дощок — цер, вкритих тонким шаром воску, навчали письму. По дошці писали загостреним стилем (рис. 97а), а лопаткою затирили допущені помилки. Подібними стрижнями користувалися також для писання на березовій корі (бересті), яка була дешевим заміником дорогого пергаменту (рис. 97), могли писати також по стінах та тиньку монументальних споруд (рис. 98).

Рис. 96. Звенигород. Фрагмент учнівської дошки. Дуб. XII ст. (за І.К. Свешніковим)

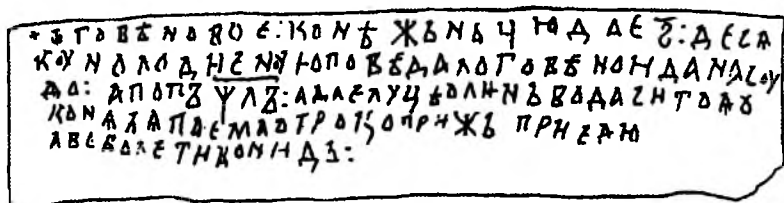

Рис. 97. Лист мешканки Перемишля на березовій корі. XII ст. Звенигород (за І.К. Свешніковим)

Залізне писало з характерним місяцеподібним завершенням лопатки, що, можливо, натякає на символ ісламу, знайдено у дружинному будинку початку XIV ст. на дитинці Пересопниці. У XII — першій половині XIII ст. на Галицько-Волинських землях користувалися писалами з християнською символікою: адже поширення писемності завжди тісно перепліталось з місіонер-

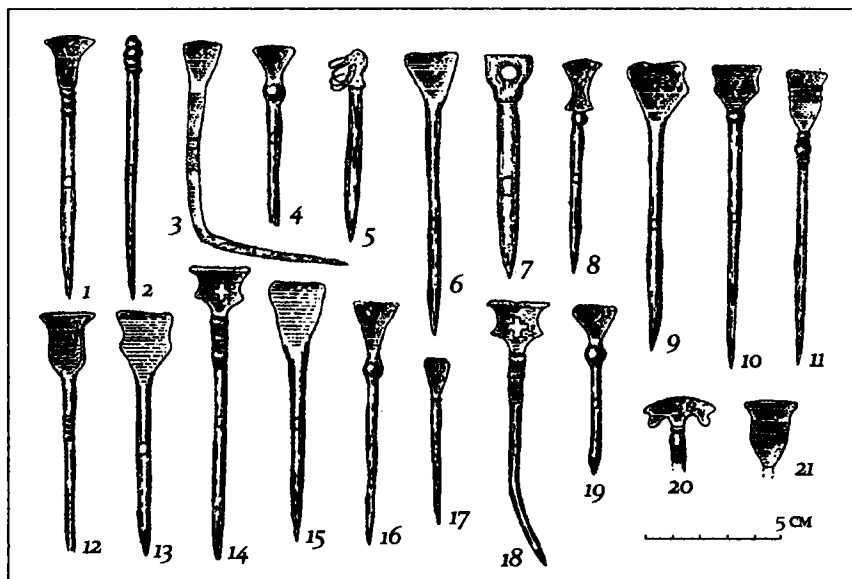

Рис. 97а. Писала XI–XIV ст. з території Галичини
 1–6, 17 – Галич; 6–9 – Звенигород; 10, 11, 13, 15 – Ленківці; 14 – Львів;
 12, 18 – Городниця; 16 – Перемишль; 19 – Олешків; 20 – Іване-Пусте;
 21 – Устя. 3, 7, 9, 15 – залізо, решта – бронза

ством (рис. 99). Свідченням існування державного діловодства є знахідки свинцевих підвісних печаток, що належали князям та єпископам. Найпоширенішим типом були печатки із зображенням святих на обох сторонах. Такі печатки з'являються, на думку В.Л. Яніна, у другій чверті XII ст., а використовуються ще на початку XIV ст. Зміст зображень на них був встановлений Н.П. Ліхачовим: святи у символічній формі передавали хресні імена власника печатки і його батька, тобто хресне ім'я і по-батькові власника. Такі печатки належали князям (рис. 100).

На галицько-волинських землях свинцеві підвісні печатки протягом другої половини XII ст. почали витіснятися з ужитку восковими відтисками перснів-печаток, і остаточно зникли щойно у XIV ст. Тому більшість відомих перснів-печаток належить саме до цього часу (рис. 100а).

На доволі вагомій знання з медицини вказують численні випадки правильно складених уламків кісток, що зрослися після переломів (наприклад, у вже згаданому похованні золотаря у Пересопниці). Можливо, як скальпель використовували суцільний залізний ніж, знайдений поблизу дружинного будинку на дитинці у Пересопниці.

Рис. 98. Класифікація графіті XIII-XV ст. на стінах храму Св. Івана Богослова (за М. Хільком)

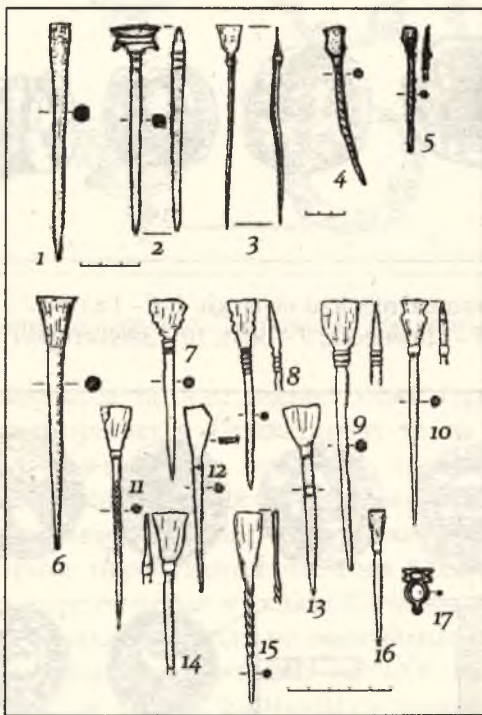

Рис. 99. Писала XI-XIV ст. з території Волині: 1 - Лучеськ (за М.М. Кучинком); 2 - Пересопниця (за В.С. Терським); 6 - Муравиця; 5, 7-17 - Дорогобуж; 17 - застібка обкладинки книжки (за Ю.М. Нікольченком та Б.А. Прищепю). 1, 2, 6 - залізо, решта - бронза

Рис. 100. Свинцеві підвісні печатки: 1-6 - Галич; 7 - Сутейськ; 8 - Пліснеськ; 9 - Белз; 10 - Звенигород

Рис. 100а. Срібні та бронзові персні-печатки XIV ст.: 1 - невідомого походження; 2-4 - Молотів; 5 - Устя Біскупське; 6 - Жидичин. Див. фото 22

Високого рівня досягла музична культура. Особливе місце займають била, клепала та дзвони. Било – це вирубана із товстого бруса або дошки смуга. Мала симетрично сформовані плескаті кінці завтовшки у два пальці. Інструмент вільно хитався на мотузці, прив'язаній до його центральної частини. Звук різної частоти видобувався ударами молотком у різні частини лопаток, що уможливлювало створювати прості музичні мотиви. Грати на билі могли одночасно два музиканти, а парність бил, засвідчена рукописними пам'ятками, вказує на можливість квартету. Дзвони проникли в Русь із латинського Заходу. Вони мали велике символічне значення, оскільки ними скликали на службу вірян.

Серед «етновизначальних» предметів часто називають т. зв. скроневі кільця, які носили жінки (рис. 101). Проте

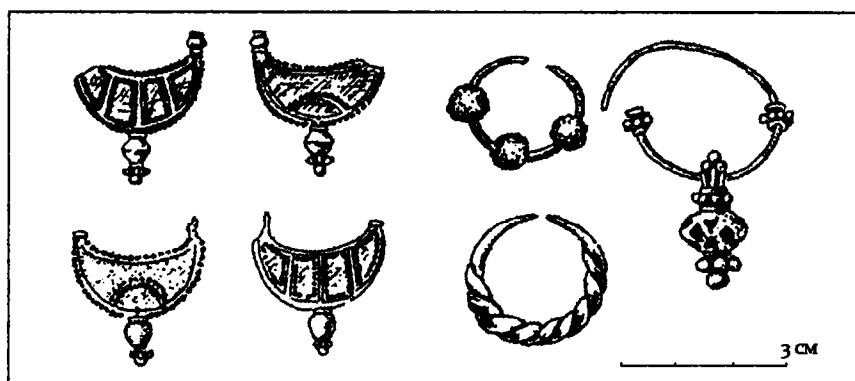

Рис. 101. Скроневі кільця. X ст. Листвинське городище. Див. фото 23

мода часто виходила за суто етнічні межі. Прикладом можна вважати поширення у Прикарпатті та на Волині скроневих кілець – s-подібних та т. зв. «волинського типу» (рис. 102а, б). Це поширення ніяк не можна пов'язувати з міграціями, оскільки у той час вони не могли мати значних масштабів. Проте перебування частини західноукраїнських земель, навіть короткий час у складі Польського королівства, сприяло поширенню саме моди на певний тип оздоб. Подібне відбувалось із східними оздобами XIV–XV ст. – у формі т. зв. знака питання. Проте, у XII–XIII ст. існували певні види регіональних оздоб. Зокрема, характерними для галицько-волинських земель були т. зв. дротяні скроневі кільця-змійки, для Середнього Подністров'я – п'ятипроменеві підвіски у формі стилізованої квітки з гострим гудзем, а також прямо-

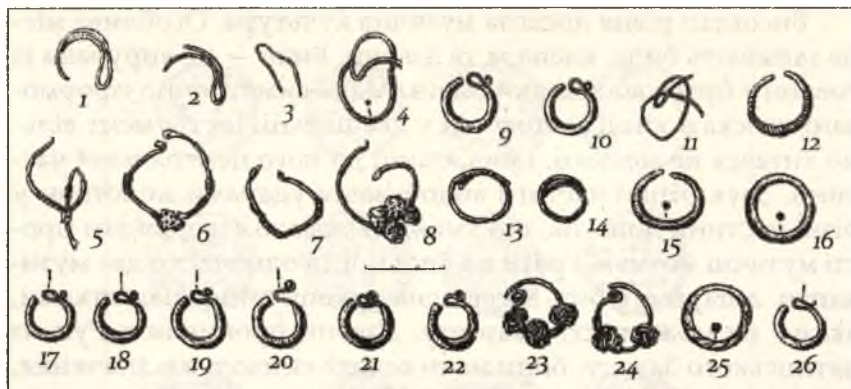

Рис. 102а. Оздобы з поховань XI–XII ст. на кладовищі Валяви біля Перемишля. Розкопки Я. Пастернака. Фонди ЛІМ. Див. фото 23

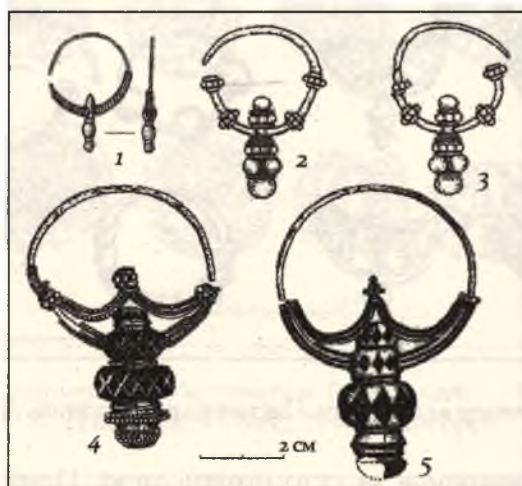

Рис. 102б. Скроневі кільця «волинського типу» X–XI ст.:
1 – городище Рухотин (за С.В. Пивоваровим); 2 – Перемишль
(за А. Коперським); 3 – Берестяни (за В. Гупало). Див. фото 24

кутної форми нашивні бляшки чільця, із зображеннями тварин та рослинних орнаментів, найбільше поширені на пам'ятках Південно-Західного Поділля (рис. 102в).

Виявити інфільтрацію чужоземців на території України за даними археології буває доволі важко. Їхні колонії концентрувались насамперед у центрах торгівлі. Так, у містах Волині доволі частішими є знахідки предметів, характерних для Сходу. Проте не слід пов'язувати усі ці знахідки з

Рис. 102в. Бляшки від жіночих головних уборів з Південно-Західного Поділля та Покуття: 1-7 - Калинівщина; 8 - Теревовля; 9-10, 25-26 - Городниця; 11 - Недобовіське городище; 12-13 - Василів; 14-18 - Джурків; 19-20 - Добрівляни; 21-22 - Чортовець (за В.М. Петегричем)

чужоземним населенням. Потрібно враховувати т. зв. «фактор моди». Наприклад, у XIII-XIV ст., коли значна частина Східної Європи перебувала у політичній, а подекуди й у економічній залежності від Золотої Орди, тут, зокрема у містах ГВД, очевидне домінування моди на східне оздоблення стін будівель заможних міщан керамічною плиткою та інтер'єрним посудом. Найяскравішим прикладом цього може бути т. зв. «сувенірна» кераміка (рис. 103). Її побутування в Україні найвиразніше проявилось у гончарстві Покуття та Гуцульщини.

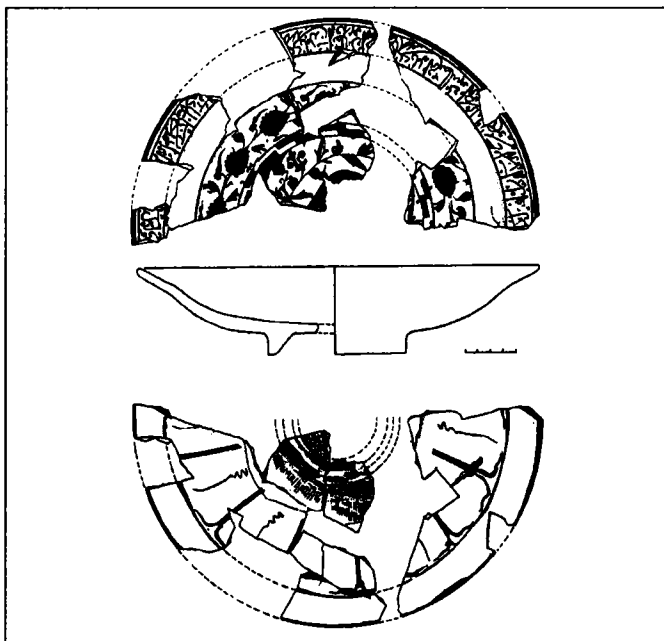

Рис. 103. Володимир. Фаянсове блюдо XIV - початку XV ст. з розписом кобальтовим барвником та віршами Сааді. Розкопки (1976 р.) та реконструкція М.В. Малевської. Державний Ермітаж

4.4 Суспільні стани у світлі археологічних джерел

Окрім вільних общинників-смердів, які становили основну масу населення держави, переважно у містах та їх найближчих округах були зосереджені городяни, які займалися переважно ремеслами та торгівлею, а також бояри, молодші дружинники та духовенство.

Визначне економічне значення міста ґрунтувалося не останньою чергою на правах міської общини. На сторінках літописів описані галичани, володимирці, лучани, дорогобужці як сконсолідована сила, що диктує князям свою волю. Демократичність міської громади була вагомим чинником припливу до міст економічно активних переселенців із Західної Європи. Залишилось багато документальних свідчень численності, зокрема, німецької громади. Саме ця обставина визначила швидке зародження самоврядування на німецькому (магдебурзькому) праві, починаючи з кінця XIII ст.

Земельне ополчення становили бояри, які осіли на землі, та загоны міщан. Однак основу князівської дружини волинських князів до кінця XIII ст. становили загоны професійних воїнів, які

супроводжували свого князя під час частої зміни столів. Утримання цієї дружини відбувалось з прибутків князівського домену.

Значення боярства підтверджується численними згадками в літописі. Князівська дружина переважно не перевищувала кількості осіб. Чисельнішим було піше ополчення, основу якого становили міщани. Розташована значною мірою у лісовій зоні, Волинь здавна славилася піхотою. «Пішці» згадані, наприклад, під час облоги Лучеська у 1149 та у 1255 рр., коли до Володимира підступили монголи на чолі з Куремсою.

Проте професійні воїни-дружинники — були насамперед кіннотниками. Про це свідчать часті знахідки характерних острог вже на пам'ятках X–XI ст. Невід'ємною деталлю вуздечки бойового коня були псалії. За традицією їх часто воробляли з рогу (рис. 104).

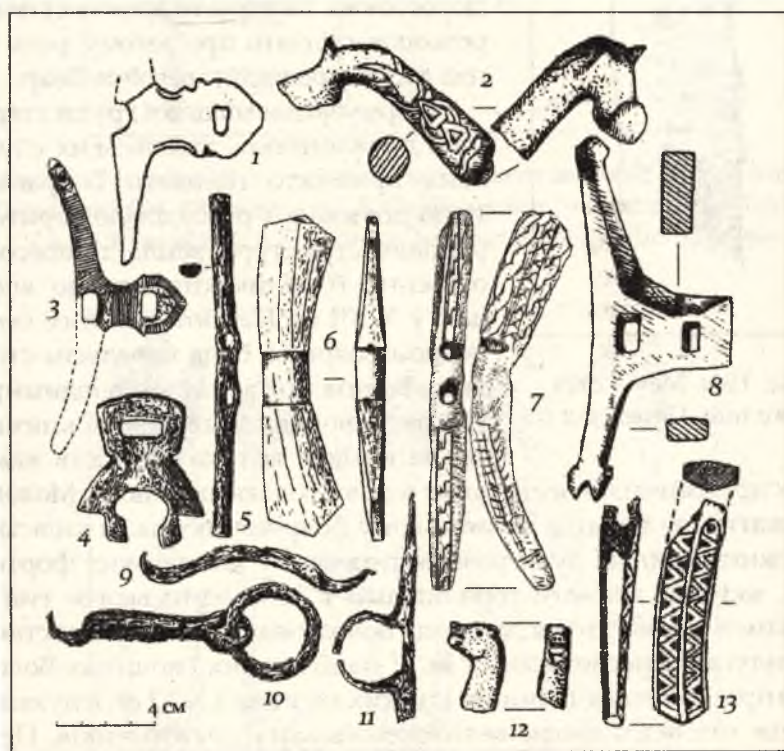

Рис. 104. Деталі вуздечки коня X–XII ст. з Листвина (3–6, 9–11; за Р. Чайкою), Чаруківського городища (2, 8; за М.М. Кучинком), Пересопниці (7, 12; за В.С. Терським), Дорогобужа (1), Басового Кута (13; за Б.А. Прищепю) та Володимира (14). 2, 6–8, 12, 13 – ріг; решта – метал.
Фонди музею археології ЛНУ ім. І. Франка, РКМ та музею археології ВНУ ім. Л.Українки

Рис. 104а. Меч X ст. з
околиць Перемиля

Чисельні дружинні поховання періоду освоєння Східної Волині київськими князями нерідко містять предмети озброєння. Так у кургані в с. Мокрому поблизу Дубного знайдено найдавніший варязький шолом X ст., на зразок виявленого у Чорній могилі в Чернігові, а, неподалік, у Пляшеві (околиці Перемиля — знайдено тогочасний меч з підписним клеймом (рис. 104а).

Своєрідною була суспільна структура населення великих міст — центрів головних уділів князівства — Володимира, Лучеська, Белза, Пересопниці, Дорогобужа. Матеріали археологічних розкопок свідчать про вагомую роль у цих містах професійних воїнів-бояр.

Формування місцевої групи старших дружинників, князівських слуг, яких прийнято називати боярами, тісно пов'язане з розбудовою територіальної структури землі, процесом освоєння її великокнязівською владою у X–XII ст. Найпотужнішим осередком боярства була передусім столиця Волинської землі — Володимир. Під час освоєння землі великокнязівською владою велика кількість кня-

жих дружинників осіла також вздовж головних шляхів. Можна вважати, що початок волинському боярству поклали київські дружинники, які були розквартировані у князівських фортецях, які слід вважати городищами т. зв. «волинського» типу, з якими пов'язуються дитинці Володимира та його пристані Устилуга, Пересопниця та ін. У найближчих околицях Володимира, Лучеська та інших княжих міст вже з X–XI ст. існували також численні двори великокнязівських дружинників. Про них ми дізнаємось з опосередкованих джерел.

Свідченням місця перебування бояр-дружинників насамперед є численні курганні могильники в околиці княжих міст. Вони згруповані також вздовж головних рік, об'єднані подібним обрядом, часом появи та інвентарем. Досліджувалися К. Мельник та В. Антоновичем у 1886–1899 рр. Так, в одному з курганів поблизу Зимного було знайдено залізну зброю та кольчугу, а

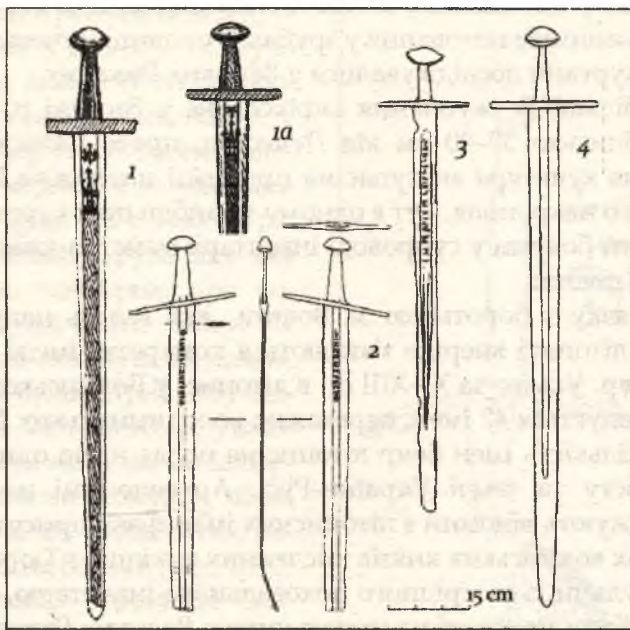

Рис. 105. Мечі Х-ХІІІ ст. з галицько-волинських земель: 1 – із околиць Садова (за М.М. Кучинком та Г.В. Охріменком); 2 – Городок-над-Бугом (за Ю. Купніром); 3, 4 – фонди Львівського історичного музею

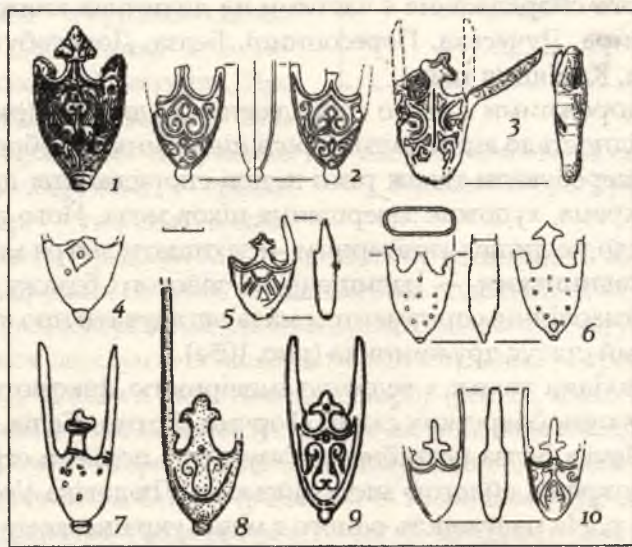

Рис. 105а. Наконечники піхов мечів ХІ-ХІІІ ст.: 1 – Звенигород; 2, 5 – Луцьк; 3 – Дорогобуж (за Б.А. Прищепкою); 6 – Голубиця; 7 – Княжа гора; 8 – Пастирське городище (за О.М. Приходнюком); 4, 9 – Шепетівське городище; 10 – Волинська область

неподалік, у могильнику в Новосілках досліджені характерні для дружинників поховання у зрубках. В околиці Лучеська такого типу кургани досліджувалися у Великих Риканях.

Найбільше їх скупчення зафіксоване у басейні р. Стир в радіусі близько 30–40 км від Лучеська, проте найяскравіше дружинна культура виступає на прикладі матеріалів Пересопницького некрополя. Тут в одному з найбільших курганів був похований боярин у супроводі інвентаря майстра-ювеліра Волинської школи.

У зв'язку з боротьбою за Волинь, яка велась наприкінці XI ст., у літописі вперше з'являються конкретні імена волинських бояр. Усього за XI–XIII ст. в літописі у Волинському князівстві згадується 47 імен, переважно володимирських бояр, — більшу кількість імен бояр літопис не подає ні по одному іншому місту та землі України-Русі. Археологічні матеріали підтверджують відомий з літописних імен факт присутності у дружинах волинських князів численних вихідців з Тюркського степу. Судячи із своєрідного поховального інвентарю, вихідці зі Степу були поховані на могильнику у Великих Риканях та в околицях Волиня (Городок-над-Бугом).

Будучи численною та впливовою групою населення бояри-дружинники не могли не залишити помітного сліду у матеріальній культурі краю. Притаманні дружинникам знахідки військового спорядження є частими на дитинцях княжих міст Володимира, Лучеська, Пересопниці, Белза, Дорогобужа, Перемишля, Кам'янця та ін.

Найдорожчими з цього спорядження були мечі (рис. 105). У відповідності до визначальної ролі цієї клинкової зброї у суспільстві перебували також різні деталі спорядження дружинника, зокрема, художнє завершення піхов меча. Його призначення було не лише утилітарним — захищати вістря меча, але й представницьким — начищена до золотого блиску окраса піхов з символічним орнаментом мала нагадувати про високий суспільний статус дружинника (рис. 105а).

Їх знахідки також з великою імовірністю фіксують місця розташування боярських садиб (Торчин, Хотин, Садів, Липно та ін.). Мечі з Белза потрібно пов'язувати з подіями середини XIV ст., зокрема, облогою міста військами Людовіка Угорського у 1378 р. На належність одного з мечів українському боярину вказує інкрустоване золотом клеймо у формі стилізованого пророслого хреста — знака, що мав поширення на галицько-волинських землях з XIII ст. і може сприйматися як трансформований тризуб (рис. 106).

Для потреб заможних дружинників у XII–XIII ст. було створено власні типи бронзових, переважно, виконаних у парадному стилі багато оздоблених черню та золоченням кістенів (рис. 107). Таку ж репрезентативну функцію, яка свідчила, найперше про високий суспільний статус їх власників виконували, також, бронзові булави (рис. 108). Відзнаками молодших дружинників були знахідки мініатюрних бронзових сокирок, зібрані у багатьох місцевостях, переважно, на Волині (рис. 109).

Ознакою зростання значення старших бояр протягом XIII–XIV ст. було не лише збільшення розмірів та потужності укріплень боярських дворів (у дворі галицького боярина Судислава зберігався цілий арсенал озброєння), а й поява власного діловодства. Про затвердження боярами важливих державних документів свідчать збережені у архівах Кенігсбергу галицько-волинські грамоти середини XIV ст., до яких були підвішені воскові відтиски боярських печаток. Їх типологічна подібність із знахідками оригінальних перснів-печаток вказує на соціальний статус власників, а також допомагає локалізувати розташування боярських дворів. Окрім відомого Молотівського скарбу (рис. 85, фото 15) срібні та бронзові персні-печатки зустрінуті як випадкові знахідки в Усті Біскупському та Теревовлі на Західному Поділлі, а також на Волині в Жидичині та Стіжку (розкопки О. Гаврилюка). Ще один перстень із написом «Панасова печать» місця знахідки немає (рис. 110).

Боярськими садибами була більшість замків, від яких залишились невеликі за площею городища правильної форми, вперше виділені П.О. Раппопортом. Одне з цих городищ досліджувалося детальніше (рис. 111).

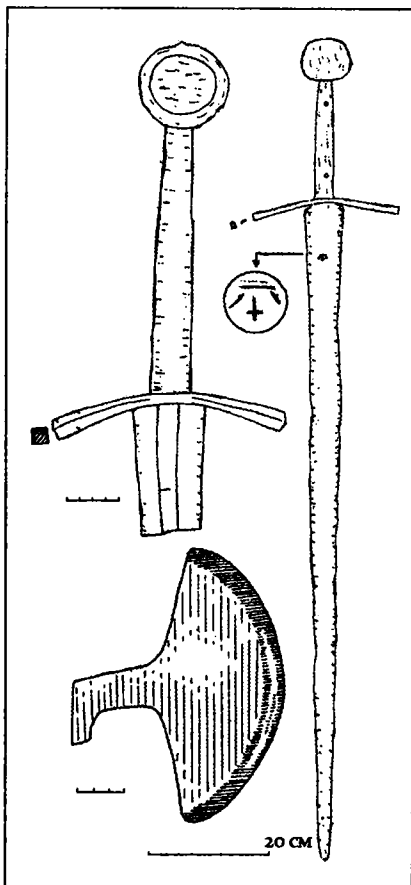

Рис. 106. Мечі з Белза та сокира-бердиш XIV ст. з Лучеська

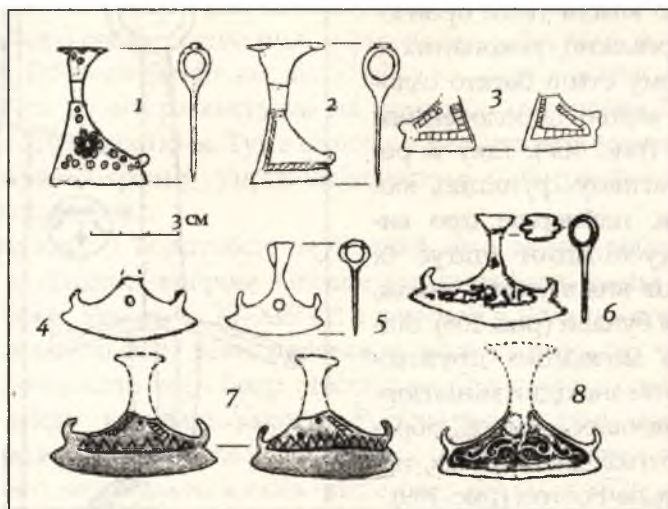

Рис. 109. Бронзові амулети-сокирки: 1-2 - з околиць м. Винники. Винниківський історико-краєзнавчий музей; 3 - Пересопниця; 4 - Теревовля; 5 - Буківна; 6 - Жорнівське городище (за Б. Прищепю); 7 - Корпів (за В. Савицьким); 8 - Дубно (за В. Савицьким). Див. фото 25

Рис. 107. Кістени типів II-VI: 1 - Зеленче (за З. Володченко); 2, 3, 9, 16, 18, 20, 21 - Шепетівське городище (за А. Кірпічниковим); 4, 23 - Звенигород; 5 - Галич (за Я. Пастернаком); 6 - Дорогобуж (за Б. Прищепю); 7, 12 - Вербична (за Л. Раугутом); 8 - Пересопниця; 10 - Теліженці (за В. Якубовським); 11 - Липно (за Г. Охріменком); 13, 17 - Східна Галичина; 15 - околиці Перемиля; 14 - Городок-над Бугом; 19 - Сараївка (за П. Котовичем); 22 - Перемиль (за В.С. Терським). 1, 2, 6, 18, 19 - залізо; 4 - свинець; 21 - шифер; 22 - ріг; решта - бронза. Див. фото 26

Рис. 108. Навершя булав XII-XIII ст. (за С.В. Пивоваровим): Василів (1,5); Черепківці (2); Галиця (3, 6); Чорнівка (4, 8); Недобойці (7). 1-3 - бронза, решта - залізо.

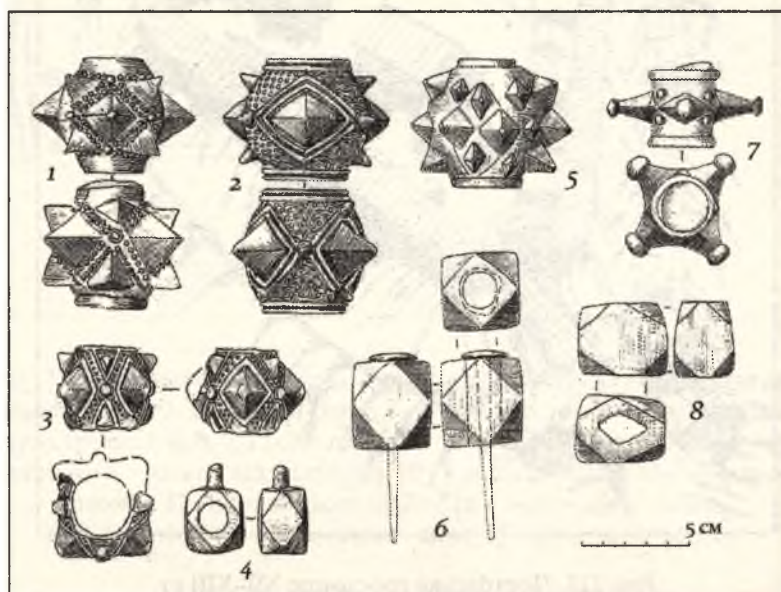

Рис. 110. Перестень-печатка із написом «Панасова печать»

Молодші бояри (рядові дружинники) у містах могли займати якийсь конкретний квартал. Рештки наземних будівель такого кварталу були досліджені у 1991–1995 рр. на дитинці Пересопниці. Серед знахідок — майже повний комплект військового спорядження: окуття піхов та перехрестя шаблі, більше десяти цілих та фрагментованих острог, уламки кінського скребла тощо (рис. 112). Єдиним збереженим на Волині шоломом XIII ст. є знахідка із Дорогобужа (рис. 113).

Боярські будинки з численним військовим реманентом досліджено також на території головного торгового посаду Пересопниці в ур. Пастівник. Боярство активно займалося торгівлею,

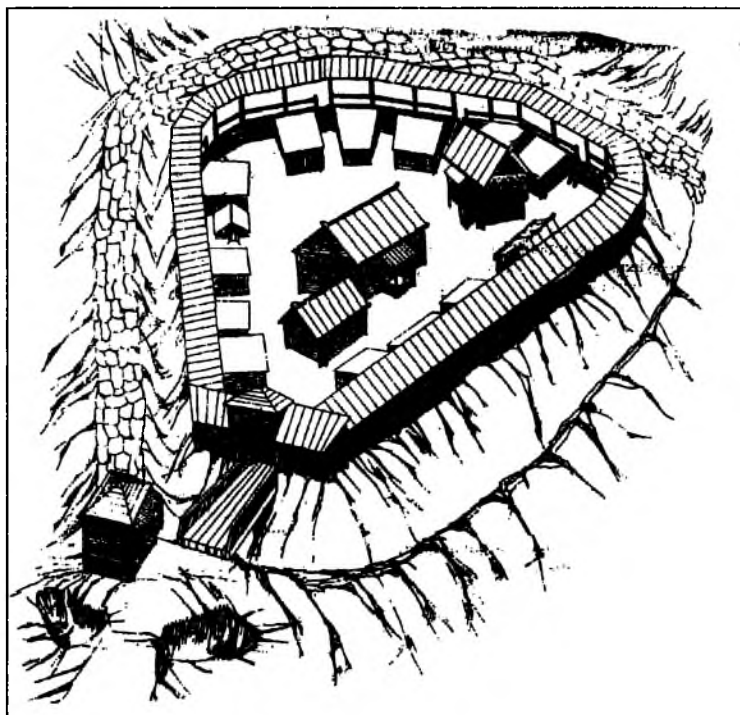

Рис. 111. Чорнівське городище XII–XIII ст.
Реконструкція І.П. Возного, малюнок О.А. Бойко

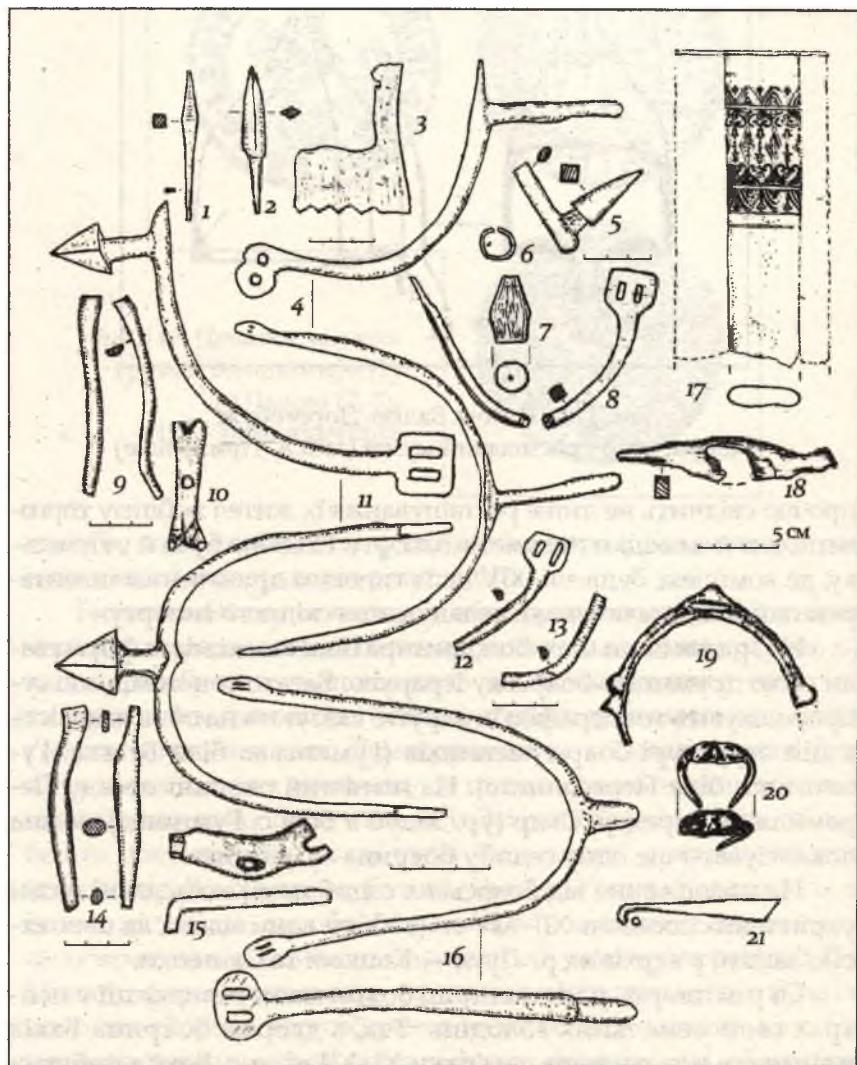

Рис. 112. Військовий інвентар «дружинного кварталу» на дитинці Пересопниці: 1, 2 - вістря стріл; 7 - заготовка, шахової фігури або вістря стріли; 4, 5, 8, 9, 11-14 - остроги та їх фрагменти; 3 - фрагмент скребниці; 6 - кільце від кольчуги; 10 - гральна кістка; 15 - фрагмент підкови; 17- окуття піхов шаблі; 18 - перехрестя шаблі; 19 - острога; 20 - льодохідний шип; 21 - фрагмент вудил

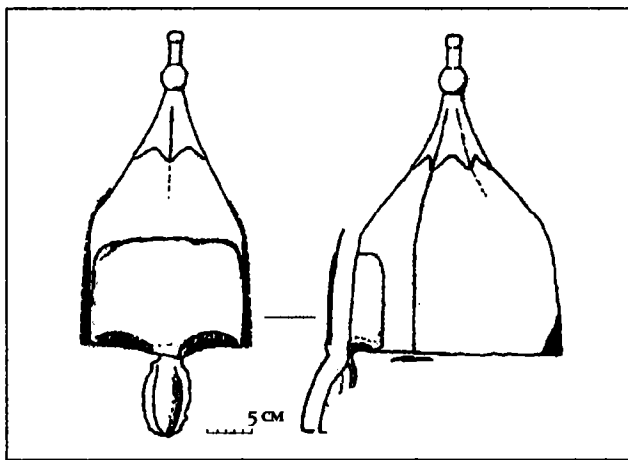

Рис. 113. Шолом. Залізо. Дорогобуж.
Рівненський краєзнавчий музей (за Б.А. Прищепю)

про що свідчить не лише розташування їх жител поблизу торговлиць, але й знахідки предметів імпорту. Подібно було й у Лучеську, де комплекс будівель XIV ст. із типовим дружинним інвентарем одночасно мав ознаки складування східного імпорту.

На зразок столярного Володимира інші княжі міста формували свою дружинно-боярську ієрархію. Багато топонімів, які супроводжують топографію їх округи, вказують на обов'язковість у цій структурі бояр-гуменників (Гумниська біля Буська, Гуменники біля Пересопниці). На північній околиці посаду Переміля на березі р. Стир (ур. Задуб'я біля с. Гумнище) можна локалізувати ще одну садибу боярина-гуменника.

На походження від боярських садиб натякають давні назви укріплених поселень XII–XIV ст. (з XV ст. вони відомі, як шляхетські замки) у верхів'ях р. Луги — Конюхи та Свинохи.

Окрім дворів, у місті старші бояри мали резиденції у центрах своїх земельних володінь. Так, з двором боярина Вакія прийнято пов'язувати пам'ятки XI–XII ст. у с. Вакіїв поблизу Червена (тепер — с. Чермно), з двором Кульмея — городище в ур. Замок у заплаві р. Липи поблизу с. Колмова (тепер у Горохівському р-ні).

Чимало укріплених князівських та боярських дворів існувало в найближчій околиці Володимира та інших княжих городів. Залежно від ситуації, князівські садиби нерідко ставали боярськими, і навпаки. Факт, що у XV ст. князі Чорторийські обрали городища Зимно, Мстишин та Клевань в околицях княжих столиць Володимира, Лучеська та Пересопниці центрами своїх

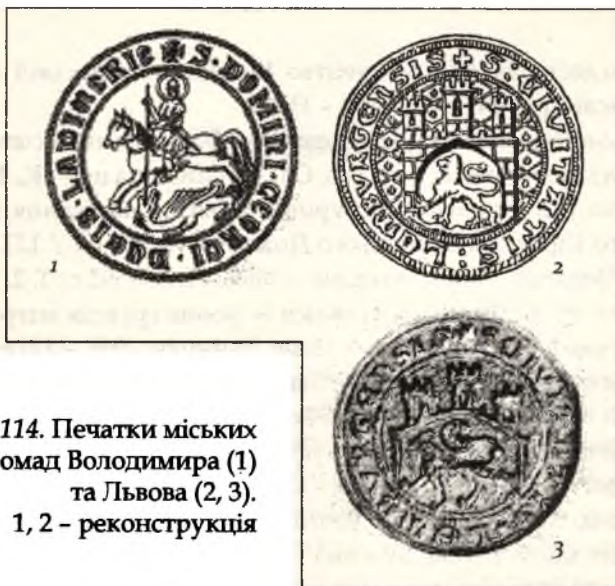

Рис. 114. Печатки міських громад Володимира (1) та Львова (2, 3).
1, 2 - реконструкція

маєтків, посередньо підтверджує здогад про існування там давніших князівських дворів-резиденцій.

Визначне військове значення міст ґрунтувалося не останньою чергою на правах міської общини. Галичан, володимирівчан, лучан, дорогобужан, звенигородців як сконсолідовану силу, яка диктує князям свою волю, бачимо у подіях, починаючи з перших століть існування міст. Демократичність міських громад була вагомим чинником припливу до галицько-волинських міст економічно активних переселенців із Західної Європи. Залишилось багато документальних свідчень чисельності, зокрема, німецьких громад Володимира, Галича, Львова, Холма, Перемишля та інших міст. Саме ця обставина визначила швидке зародження само-врядування на німецькому (магдебурзькому) праві (рис. 114). Міщани формували власне ополчення, завданням якого була самостійна оборона торгово-ремісничих посадів княжих міст. Наприклад, міщани-німці згадані серед «пішців», які обороняли Лучеськ під час облоги міста у 1149 р. Тісні зв'язки із Заходом визначили трансформацію планувальної структури галицько-волинських міст та їх матеріальної культури швидше, ніж це сталося в інших українських землях. Однак, суспільний поступ та зміни у матеріальній культурі не зумовили асиміляцію, а лише сприяли європейській інтеграції галичан та волинян.

Запорукою збереження національної ідентичності у важкі століття бездержавності став високий рівень культури українських земель Прикарпаття та Волині.

Александрович В.С. Мистецтво Галицько-Волинської держави / В.С. Александрович. – Л., 1999. – 132 с.

Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині ранньослов'янського і давньоруського періодів / під ред. О.П. Черниша та ін. – К., 1982. – 267 с.

Возний І.П. Історико-культурний розвиток населення межиріччя Верхнього Сірету та Середнього Дністра в X–XIV ст. / І.П. Возний. – Ч. 1-2. – Чернівці: Золоті литаври. – 2009. – Т. 1. – 592 с.; Т. 2. – 568 с.

Горбенко С.О. Ярослав Осмомисл – реконструкція антропологічна та історична / С.О. Горбенко. – Львів-Винники, 1996. – 221 с.

Котляр М.Ф. Грошовий обіг на території України доби феодалізму / М.Ф. Котляр. – К., 1971. – 174 с.

Кропоткин В.В. Находки куфических монет в Прикарпатье / В.В. Кропоткин // САИ. – 2000. – С. 227-230.

Кучінко М.М. Культура Волині та Волинського Полісся княжої доби: навч. посіб. / М.М. Кучінко. – Луцьк, 2008. – 328 с.

Кучінко М.М. Історія населення Західної Волині, Холмщини та Підляшшя / М.М. Кучінко. – Луцьк, 2009. – 528 с.

Русанова И.П. Языческие святилища древних славян / И.П. Русанова, Б.А.Тимошук. – М., 1993. – 144 с.

Рыбаков Б.А. Язычество Древней Руси / Б.А. Рыбаков. – М., 1987. – 784 с.

Терський С.В. Про писемність у містах Західної Волині X–XIV ст. (за археологічними даними) / С.В. Терський // Наукові записки (Львівський історичний музей). – Львів, 1996. – Вип. 5. – Ч. I – С. 74–95.

Терський С.В. Галицько-Волинська Держава та Схід (за археологічними збірками Львівського історичного музею) / С.В. Терський // Наукові записки (Львівський історичний музей). – Львів, 2000 – Вип. IX. – С. 179–201.

Терський С.В. Археологія доби Галицько-Волинської держави / С.В. Терський. – Л., 2002. – 108 с.

Терський С.В. Кістень у Галицькому та Волинському князівствах (X–XIV ст.) / С.В. Терський // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». – № 784: Держава та армія. – 2014. – С. 3–12.

Тимченко Н.Г. К истории охоты и животноводства в Киевской Руси / Н.Г.Тимченко. – К., 1972. – 180 с.

Шеломенцев-Терський С.В. Військова інфраструктура Волинського князівства в XI–XIV ст. / С.В. Шеломенцев-Терський // Автореф. дис...-Львів, 2011. – 36 с.

Liwoch R. Militaria z dziewiętnastowiecznych badań w Podhorcach / R. Liwoch // Acta Militaria Mediaevalia. – 1. – Kraków; Sanok, 2005. – S. 37–59.

Післямова

Артефакти, виявлені під час археологічних досліджень галицько-волинських земель яскраво ілюструють історичні події та розквіт культури протягом майже 500-літнього періоду їх існування у складі Київської та Галицько-Волинської держав, а також доводять необхідність дальшого ретельного дослідження кожного квадратного метра культурного шару археологічних пам'яток для з'ясування багатьох «білих шлях» в історії нашої країни. Це особливо важливо в наш час, коли значно пришвидшились процеси втрати давнього ландшафту, відбувається активна забудова історичних центрів багатьох княжих столиць.

Археологічні джерела дають змогу краще уявити різні сторони історії, економіки та культури давньої України, а часом і виявити втрачену ланку історичних процесів. Такою важливою зв'язуючою ланкою між періодом Київської Русі та добою козаччини була Галицько-Волинська держава. За розмірами своєї території вона не уступала сусіднім політичним утворенням. Розташування її складових частин у різних географічних умовах, а також намагання ряду сусідніх держав інтегрувати галицькі та волинські землі до свого складу не змогли подолати взаємного притяжіння Прикарпаття та Волині. Політично оформлене 1199 року князем Романом Мстиславовичем державне об'єднання пройшло випробування часом.

Важлива роль у збереженні державних традицій належала містам, які, хоча й виникали як правило з ініціативи великокнязівської влади, але зберігали тісний зв'язок з навколишніми центрами докиївської доби. Галицько-волинські міста мали притаманну слов'янським землям територіальну структуру, перебували у візантійському культурному колі, одночасно, зберігаючи свою самобутність. Своєрідність історико-географічного розташування міст на перетині шляхів, що поєднували Схід і Захід Євразійського континенту та побережжя Чорного і

Балтійського морів, визначили швидший порівняно з сусідніми слов'янськими землями розвиток цієї території. За кількочотрічний період вілокремленого існування тут сформувався своєрідний тип архітектури, декоративного та образотворчого мистецтва.

Галицько-волинські землі однаково приймали у свої громади київських дружинників-варягів та степових половців, яких нерідко розселяли, як полонених, волинські князі. У період після походу хана Батия на землях лісової зони знайшло прихисток суспільно активне населення, яке зусібіч стікалося до Володимира, Лучеська, Львова, Холма та сприяло їх перетворенню на важливі центри міжнародної торгівлі. Міста створювали умови для зростання німецьких та вірменських колоній, забезпечували функціонування трансконтинентальних комунікацій.

Саме тут, у тісному контакті з Центральною та Західною Європою продовжувала плекатися самобутня українська культура, яка так яскраво проявила себе у часи національного відродження XVI-XIX ст.

;

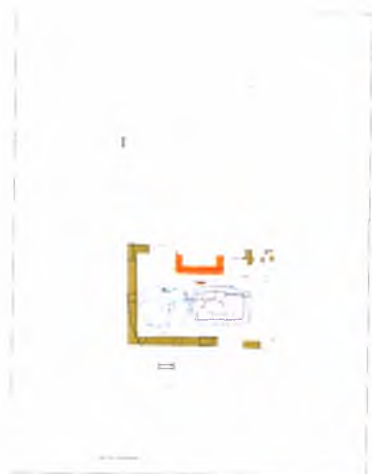

Фото 6

Фото 7

Фото 8

Фото 9

Фото 10

Фото 12

Фото 11

Фото 13

Φοτο 14

Φοτο 15

Φοτο 16

Φοτο 17

Φοτο 19

Φοτο 18

Φοτο 20

Φοτο 21

Φοτο 23

Φοτο 22

Φοτο 25

Φοτο 24

Φοτο 26

Терський Святослав Володимирович – доктор історичних наук, професор кафедри історії Національного університету «Львівська політехніка», керівник Волинської археологічної експедиції, яка досліджувала літописні міста Володимир, Лучеськ, Львів, Пересопницю, Перемиль та інші пам'ятки княжої доби в більше ніж 30 пунктах. Автор монографічних досліджень з археології Галицько-Волинської держави, трьох підручників та історичних нарисів про давні волинські міста Олику (2001 р.), Пересопницю (2003 р.), Лучеськ (2006, 2007 рр.), Володимир (2010 р.) та понад 200 наукових статей.

Видавництво «Стародавній Світ»

ISBN 978-966-2608-25-0

9 789662 608250